

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

ЦИЦИК ОЛЬГА ІГОРІВНА

УДК 342.25:340.12

ДИСЕРТАЦІЯ

**ГРОМАДА В УМОВАХ ТРАНЗИТИВНОГО СУСПІЛЬСТВА:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА РЕФЛЕКСІЯ**

081 – Право

08 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ *О. І. Цицик*

Науковий керівник – **Балинська Ольга Михайлівна**
доктор юридичних наук, професор

Львів 2021

АНОТАЦІЯ

Цицик О. І. Громада в трансформаційних умовах українського суспільства: філософсько-правова рефлексія. – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2021.

У дисертації на основі аналізу сучасної філософсько-правової доктрини, положень національного законодавства та практики його застосування розкрито сутність громади в умовах транзитивного суспільства через призму її аксіологічних та правоуможливлювальних складових.

У роботі сформульована дефініція громади як середовища реалізації сутнісного потенціалу та задоволення основних екзистенційних потреб людини, зокрема через: налагодження і підтримання міжособистісних зв'язків, піклування про іншого та водночас відчуття стабільності й особистої безпеки, подолання пасивної тваринної природи через соціалізацію, формування індивідуальної ідентичності та колективної відданості. Громада у цьому сенсі є ефективним механізмом поєднання особи (індивідуального) та соціуму (колективного).

Окреслено концептуальні підходи до розуміння поняття «громада»: як історично утвореної спільноти людей, що характеризується спільністю традицій, культури; як сукупності соціальних взаємодій, інтеракцій між індивідами, родинних стосунків, проживання на одній території, належності до певної соціальної групи, гарантії соціального захисту та підтримки; як спільного, колективного споживача; як суб'єкта місцевого самоврядування; як територіально-об'єднаної сукупності людей, що формується на основі поєднання соціально-територіальних розбіжностей у специфічне соціальне утворення; як базової адміністративно-територіальної одиниці для подальшого творення державної цілісності; як сукупності множинних проявів одиничних

інститутів; як суб'єкта публічно-приватних відносин, суб'єкта спільного господарювання.

Обґрунтовано основні закономірні характеристики громади: прив'язаність до території проживання людей; єднання, засноване на спільності інтересів; ефективна міжособистісна взаємодія та висока інтенсивність внутрішніх зв'язків; самоврядність як формотворча основа владовідносин; здатність до структурування та утворення внутрішньо-організаційних управлінських систем; соціальне функціонування на базі колективних форм діяльності для життєзабезпечення спільних інтересів; впорядкованість відносин на основі правових та інших соціальних норм, що дає змогу визнавати членів громади суб'єктами права; комплексна правосуб'єктність; культуротворчий потенціал (спільність норм і цінностей); обумовленість життєдіяльності не лише індивідуалізаційними, а й інтеграційними чинниками.

Доведено, що основною функцією громади є інтеграційна: громада виступає як сукупність фізичних осіб, причому законодавче застосування узагальнюючого поняття «жителі» дає підстави ввести до її складу не лише громадян держави, а й іноземних громадян та осіб без громадянства, які перебувають (проживають) на її території на законних підставах.

Мотивовано, що в контексті національного реформування системи місцевого самоврядування важливими функціональними ознаками територіальної громади, крім інтеграційної, також є: комунікативна – у територіальних громадах діє система різних інтересів, суспільних зв'язків і соціальних відносин, а їх взаємодія призводить до утворення публічно-колективної інфраструктури, що передбачає утворення різних інститутів, функціонування яких спрямоване на задоволення інтересів і потреб членів громади (наприклад, органи самоорганізації населення, громадські об'єднання, організації, підприємства, засоби масової інформації, суб'єкти підприємницької діяльності тощо); організаційна – територіальна громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування є чітко організованою системою, до якої входять підсистеми органів і посадових осіб, що забезпечують пряме здійснення

автономного управління; функціонально-цільова – територіальна громада має незалежні, самостійні компетенції та функції щодо вирішення проблем локального значення; історико-культурна – територіальна громада піддається впливу чинників історико-культурного характеру, під їх дією формуються соціокультурні надбання (звичаї, традиції, певні світоглядні установки, що шануються та практикуються членами громади, відображаються в її символіці – прапорі, гербі тощо); власницька – вагомим елементом правового статусу територіальної громади є характеристика її як суб'єкта права комунальної власності (вона має право володіти, користуватися і розпоряджатися у своїх інтересах та на власний розсуд належним їй майном через органи місцевого самоврядування, а також безпосередньо сама).

Зауважено, що вітчизняна практика конституювання територіальних громад, наповнення їх статусу онтологічно зумовленою сутністю, делегування їм самоврядних повноважень, наділення реальними автономними функціями, є доволі дискусійною. Концептуальний розгляд офіційних та інших версій законопроектів (зокрема, наукових та експертних оцінок) щодо внесення змін до Основного Закону дозволяє висновувати про наміри (або декларації) авторів фактично всіх цих законопроектів змінити філософію моделі регулювання інституціалізації та функціонування місцевого самоврядування. Пропонується перейти від діючої консервативної моделі місцевого самоврядування, за якої останнє, по-суті, реалізовується лише на рівні територіальних громад, а у вимірі регіонів (областей) має тільки символічний характер, до правдивої системи місцевого самоврядування на всіх рівнях організації суспільства.

Доведено, що не існує універсальної ефективної моделі організації територіальної громади. Практика проведення адміністративної реформи з децентралізації – неоднозначна, диференційована, що обумовлюється низкою чинників. Здійснений аналіз міжнародної практики продемонстрував існування різних підходів, які можуть слугувати прикладом для врахування у процесі вдосконалення існуючої системи децентралізації в Україні. Втім слід чітко

розуміти, що «буквальне» перенесення зарубіжного досвіду в українську дійсність є некоректним та потребує ґрунтовного аналізу особливостей його прояву, адже система місцевого самоврядування повинна максимально відповідати політико-правовим і соціально-економічним умовам конкретної держави.

Констатовано, що громада як інститут самоврядування, діяльність якого цілеспрямована на становлення, розвиток й засвоєння демократичних традицій, у перехідних суспільствах передбачає: трансформацію соціальних спільнот з «учасників» управління в його первинних «суб'єктів»; забезпечення кваліфікованого вирішення соціальними суб'єктами управлінських завдань на основі високої управлінської, політичної та правової культури; формування загальнодоступної системи інститутів, які гарантують не епізодичну, а постійну участь членів громади в організаційно-управлінській діяльності; значно вищий рівень участі членів громади у прийнятті та здійсненні контролю за політичними рішеннями, оскільки у результаті прийняття колегіальних рішень не лише досягається їх суспільна доцільність та оптимальність, а й передбачається вища ефективність виконання, зростає відповідальність усіх членів спільноти за їх реалізацію.

Запропоновано модель організації взаємодії органів місцевого самоврядування та органів державної виконавчої влади стосовно формування дієздатних територіальних громад в Україні. Особливостями цієї моделі є цільова спрямованість комплексу механізмів взаємодії і ресурсного забезпечення на розвиток передумов громадянської активності та пов'язаного з нею суспільного здоров'я територіальної громади. Схематично цю модель можна зобразити так: інформація ↔ мотиви ↔ дії та досвід ↔ соціальний діалог ↔ довіра ↔ соціальний капітал ↔ громадянська компетентність. Дієздатність територіальної громади у запропонованій моделі розглядається одночасно як мета і як проміжний результат у системі інших суспільно значущих результатів. Наприклад, серед первинних культурно-ціннісних чинників, які обумовлюють мотивацію індивіда до громадянської активності, є

повага до громадянських прав та обов'язків. Саме за таких умов можлива ефективна розбудова демократичної держави в Україні, а також за наявності ефективно організованих механізмів комунікації між представниками влади та представниками громад, між органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Визначено, що у розвитку територіальних громад і посиленні впливу громадськості на вирішення їх нагальних проблем визначальними є чинники: бажання змінити власне життя і готовність до відповідальності як основного принципу дій; гнучкість і позитивне мислення; співучасть як умова розвитку спільноти; збереження культурних традицій; спільне вирішення конфліктів; розвиток партнерства і колективізму; готовність до навчання та інше. Кожна територіальна громада має свої індивідуальні чинники, які здійснюють управлінський вплив та формують комплекс спеціальних дієвих механізмів.

Виокремлено такі основні групи механізмів розвитку ефективної громади: правові – прийняття та застосування нормативно-правових актів; організаційні – формування та забезпечення діяльності організаційних структур і процедур відповідної управлінської діяльності; кадрові – забезпечення усіх сфер життєдіяльності людськими ресурсами; соціальні – забезпечення соціального розвитку певних колективів чи спільнот людей; мотиваційні – створення морально-психологічного підґрунтя та мотиваційних умов для певної діяльності; матеріально-технічні – забезпечення обладнанням, приміщеннями, технікою тощо; інформаційні – інформаційно-аналітичний і комунікаційно-контентний супровід життєдіяльності; інноваційні – застосування нових підходів до вирішення певних питань, що базуються на передових наукових розробках і позитивному досвіді. Всі ці механізми складають комплексний механізм концептуалізації перспективного розвитку громади.

Ключові слова: громада, територіальна громада, громадянське суспільство, транзитивне суспільство, трансформація суспільства, філософсько-правова рефлексія, філософсько-правова модель, аксіоматика, соціальний капітал.

SUMMARY

Tsytsyk O. I. Community in the transformational conditions of Ukrainian society: philosophical and legal reflection. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 081 Law. Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, 2021.

The dissertation, based on the analysis of modern philosophical and legal doctrine, the provisions of national legislation and the practice of its application, reveals the essence of the community in a transitional society through the prism of its axiological and law enabling components.

The paper defines the community as an environment for realizing the essential potential and meeting basic existential human needs, in particular through: establishing and maintaining interpersonal relationships, caring for others and at the same time a sense of stability and personal security, overcoming passive animal nature through socialization, individual identity and collective devotion. The community in this sense is an effective mechanism for combining the person (individual) and society (collective).

Conceptual approaches to understanding the concept of "community" are outlined: as a historically formed community of people, characterized by a common tradition, culture; as a set of social interactions, interactions between individuals, family relationships, living in the same area, belonging to a certain social group, guarantees of social protection and support; as a common, collective consumer; as a subject of local self-government; as a territorially united set of people, formed on the basis of a combination of socio-territorial differences into a specific social formation; as a basic administrative-territorial unit for the further creation of state integrity; as a set of multiple manifestations of individual institutions; as a subject of public-private relations, a subject of joint management.

The main regular characteristics of the community are substantiated: attachment to the territory of residence of people; unity based on common interests;

effective interpersonal interaction and high intensity of internal connections; self-government as a formative basis of power relations; ability to structure and form internal organizational management systems; social functioning on the basis of collective forms of activity for life support of common interests; orderliness of relations on the basis of legal and other social norms, which allows to recognize community members as subjects of law; complex legal personality; cultural potential (common norms and values); conditionality of life not only by individual but also by integration factors.

It is proved that the main function of the community is integration: the community acts as a set of individuals, and the legislative application of the generalized concept of "residents" gives grounds to introduce into it not only citizens but also foreign citizens and stateless persons who reside (live) in its territory on legal grounds.

It is motivated that in the context of national reform of the system of local self-government important functional features of the territorial community, in addition to integration, are also: communicative - in territorial communities there is a system of different interests, public relations and social relations, and their interaction leads to formation of public-collective infrastructure, which provides for the establishment of various institutions, which operation is aimed at meeting the interests and needs of community members (for example, self-organization bodies, public associations, organizations, enterprises, media, businesses, etc.); organizational - territorial community as the primary subject of local self-government is a clearly organized system, which includes subsystems of bodies and officials that provide direct implementation of autonomous management; functional-target - the territorial community has independent, autonomous competencies and functions for solving problems of local significance; historical and cultural - territorial community is influenced by factors of historical and cultural nature, under their influence are formed socio-cultural heritage (customs, traditions, certain worldviews, respected and practiced by members of the community, reflected in its symbols - flag, emblem, etc.); ownership - an important element of the legal status of the territorial

community is its characterization as a subject of communal property (it has the right to own, use and dispose of its property in its own interests and at its own discretion through local self-government bodies, as well as directly by itself).

It is noted that the domestic practice of constituting of territorial communities, filling their status with an ontologically conditioned essence, delegating self-governing powers to them, endowing them with real autonomous functions, is quite debatable. Conceptual consideration of official and other versions of bills (in particular, scientific and expert assessments) on amendments to the Basic Law allows us to conclude about the intentions (or declarations) of the authors of virtually all these bills to change the philosophy of the model of regulation of institutionalization and functioning of local self-government. It is proposed to move from the current conservative model of local self-government, in which the latter, in fact, is implemented only at the level of territorial communities, and in the dimension of regions (oblasts) is only symbolic, to a true system of local self-government at all levels of society.

It is proved that there is no universal effective model of territorial community organization. The practice of realization of an administrative reform on decentralization is ambiguous, differentiated, due to a number of factors. The analysis of international practice has demonstrated the existence of different approaches that can serve as an example to consider in the process of improving the existing system of decentralization in Ukraine. However, it should be clearly understood that the "literal" transfer of foreign experience into the Ukrainian reality is incorrect and requires a thorough analysis of its manifestations, because the system of local self-government should best meet the political, legal and socio-economic conditions of a particular state.

It is stated that the community as an institution of self-government, whose activities are aimed at the formation, development and assimilation of democratic traditions, in transitional societies involves: the transformation of social communities from the "participants" of management into its primary "subjects"; ensuring qualified solution of management tasks by social subjects on the basis of high managerial,

political and legal culture; formation of a public system of institutions that guarantee not episodic but constant participation of community members in organizational and management activities; significantly higher level of community members' participation and control over political decisions, because as a result of collegial decisions not only their social expediency and optimality are achieved, but also higher efficiency of implementation is provided, the responsibility of all community members for their implementation increases.

The model of the organization of interaction of local governments and bodies of the state executive power concerning formation of capable territorial communities in Ukraine is offered. The peculiarities of this model are the target orientation of a set of mechanisms of interaction and resource provision for the development of the preconditions of public activity and related public health of the territorial community. Schematically, this model can be represented as follows: information ↔ motives ↔ actions and experience ↔ social dialogue ↔ trust ↔ social capital ↔ public competence. The capacity of the territorial community in the proposed model is considered both as a goal and as an intermediate result in the system of other socially significant results. For example, respect for public rights and responsibilities is one of the primary cultural and value factors that motivates an individual to engage in public activity. It is under such conditions that the effective development of a democratic state in Ukraine is possible, as well as in the presence of effectively organized mechanisms of communication between government and community representatives, between state executive bodies and local governments.

It is determined that the following factors are decisive in the development of territorial communities and strengthening of public influence on the solution of their urgent problems: desire to change one's own life and readiness for responsibility as the main principle of action; flexibility and positive thinking; participation as a condition for community development; preservation of cultural traditions; collective conflict resolution; development of partnership and collectivism; readiness to study and more. In general, each territorial community has its own individual factors that exercise managerial influence and form a set of special effective mechanisms.

The following main groups of mechanisms for the development of an effective community are specified: legal - the adoption and application of regulations; organizational - the formation and operation of organizational structures and procedures for relevant management activities; personnel - providing all spheres of life with human resources; social - ensuring the social development of certain groups or communities of people; motivational - the creation of moral and psychological basis and motivational conditions for certain activities; material and technical - provision of equipment, premises, machinery, etc.; information - information, analytical and communication support of life; innovative - the application of new approaches to solving certain issues based on advanced scientific developments and positive experience. All these mechanisms constitute a complex mechanism for conceptualizing the long-term development of the community.

Keywords: community, territorial community, civil society, transitive society, transformation of society, philosophical and legal reflection, philosophical and legal model, axiomatics, social capital.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Цицик О. Філософсько-правова аксіоматика розвитку громади. *Європейські перспективи*. 2018. №3. С. 12–17.
2. Цицик О. Дефініція «громади» у науковому дискурсі: теоретико-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2019. Вип. 21. № 911. С. 89–98.
3. Цицик О. Громадянська активність як запорука підвищення дієздатності територіальних громад. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2020. Т. 7. № 4. С. 116–125.
4. Tsitsyk O. Institutional and legal support of the activities of territorial communities: realities and challenges. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6. Vol. 2. P.138–142.

5. Цицик О. Правові аспекти розвитку «громади» в Україні: праксис міжнародного потенціалу. *Інтернаука*. 2020. № 8 (30). С. 65–70.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Цицик О. Громада як суб'єкт місцевого самоврядування. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників IV Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 7 грудня 2018 р.). Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів: БОНА, 2018. С. 173–176.

7. Цицик О. Соціальна роль територіальних громад в умовах трансформації українського суспільства. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 30 травня 2019 р.). Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2019. С. 73–75.

8. Цицик О. І. Територіальна громада: теоретико-правові підходи розуміння. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників V Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 9 грудня 2019 р.). Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів: БОНА, 2019. С. 297–301.

9. Цицик О. І. Європейська хартія рівності жінок і чоловіків у житті місцевих громад: особливості впровадження в Україні. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність*: матеріали Десятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 6 грудня 2019 р.). ІППО НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2019. С. 103–106.

10. Цицик О. І. Територіальна громада в правовій практиці України. *Персоналії українських правників – творців Української державності: історія і сучасність*: матеріали одинадцятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 30 травня 2020 р.). Вип. 11. Терлюк І.Я. (укладач). ІППО НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 175–178.

11. Цицик О. Новітні підходи щодо забезпечення розвитку територій і місцевих громад. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах*

формування правової держави: збірник тез IX Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 30 травня 2020 р.). Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2020. С. 75–77.

12. Цицик О. І. Правові підходи до дефініції «територіальна громада». *Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи: матеріали Дванадцятої всеукраїнської наукової конференції.* (м. Львів, 4 грудня 2020 р.). Вип. 12. ІППО НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 139–143.

13. Цицик О. І. Правова природа територіальної громади: доктринальний аспект. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції: матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників VI Всеукраїнського круглого столу* (м. Львів, 10 грудня 2020 р.). Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів: БОНА, 2020. С. 159–164.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДИ В ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ УМОВАХ	
1.1. Стан наукової розробки досліджуваної проблематики	24
1.2. Методологічні засади дослідження громади в трансформаційних умовах	39
1.3. Генеза дефініції громади у філософсько-правовому дискурсі	62
Висновки до Розділу 1	78
РОЗДІЛ 2. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА МОДЕЛЬ ГРОМАДИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ	
2.1. Концепт громади в українській філософсько-правовій думці	81
2.2. Філософсько-правова аксіоматика розвитку громади	100
2.3. Філософсько-правова модель громади: світовий досвід та українське законодавство	113
Висновки до Розділу 2	128
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДА ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ	
3.1. Соціальний капітал громади в умовах транзитивного суспільства	131
3.2. Концептуалізація перспективного розвитку громади в умовах транзитивного суспільства	170
Висновки до Розділу 3	185
ВИСНОВКИ	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	195

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальність дослідження феномену громади в умовах транзитивного суспільства продиктована кардинальними змінами, які відбуваються протягом останніх двох десятиліть у суспільному розвитку і вносять корективи до осмислення сутності категорії «громада». Філософія права не лише дозволяє охарактеризувати аксіологічно-правові засади цього феномену, а й окреслити його нові перспективи в контексті транзитивності, тобто на основі відрефлексованого досвіду минулої традиції дозволяє спрогнозувати майбутній ефективний розвиток.

Нагальними проблемами транзитивного суспільства в Україні є: номенклатурно-бюрократичний характер і авторитарність публічної влади, передусім, на місцевих рівнях, наявність всередині неї корупції; хаотичне правове реформування соціальних інститутів, недостатня імплементація міжнародних стандартів управління; політичний плюралізм та антипатія між представниками різних партійних течій; низький рівень соціальних ініціатив, апатичність соціуму до їх реалізації; повільний розвиток ідей громадянського суспільства та блокування їх втілення у соціальну дійсність; відсутність чітких стратегій щодо державного поступу. Все це уповільнює процеси демократизації та європеїзації нашої держави і стримує набуття нею належного іміджу на міжнародній арені.

Філософсько-правовий аналіз громади в умовах транзитивного суспільства здатний окреслити певні шляхи вирішення цих проблем, позаяк вона є актуальним явищем сьогодення, від правильного розуміння якого залежить поступальний розвиток України. Громада як первинна, базова адміністративно-територіальна одиниця держави відображає життєдіяльність соціуму в усіх сферах: від нормативно-правового гарантування до фактичної реалізації функцій та пошуку можливостей удосконалення. Осягнення філософії сучасної громади дозволяє зрозуміти транзитивні процеси соціальної дійсності, осмислити динаміку соціальності як явища та структуру цих

динамічних онтологічно зумовлених змін. До того ж, генеза громади в українському суспільстві має давню традицію, врахування якої може забезпечити ґрунтовний аналіз та концептуалізацію положень щодо національних, регіональних і місцевих трансформацій у розумінні феномену громади на сучасному етапі. Позаяк, не існує єдиного бачення її подальшого розвитку, відсутня чітко окреслена ідея громади у загальнонаціональному масштабі, у загальнодержавній політиці.

Децентралізація, яка відбувається в Україні упродовж останніх років та визнається як одна з найбільш успішних реформ, є доволі складним і неоднозначним процесом у розвитку політико-правової та соціально-економічної системи держави, зокрема в коротко- та середньостроковому періоді. Аналогічну ситуацію демонструє також досвід країн, які вже здійснили реформи такого типу. Безумовно, не всі результати децентралізації в Україні можна вважати однозначно позитивними. Зроблені кроки зумовили певні ризики для територіального розвитку держави та сформували нові виклики для регіональної політики, які неодмінно повинні бути враховані надалі.

2014 рік для України ознаменувався початком формування правового поля для практичної імплементації ідеї адміністративної децентралізації та низки секторальних реформ, спрямованих на посилення спроможності територіальних громад як базових одиниць системи місцевого самоврядування. Ефективний розвиток територіальної громади вимагає оптимального використання її потенціалу. Тому всі його аспекти необхідно враховувати у процесі опрацювання та реалізації стратегії розвитку, а також у розробленні нормативно-правових документів як місцевого, так і загальнодержавного рівня. Такий підхід безпосередньо стосується забезпечення життєдіяльності територіальної громади, а отже, має відповідати інтересам населення та основним засадам державної політики. Відтак, дослідження проблеми формування філософсько-правової моделі громади сьогодні є надзвичайно актуальним, зокрема це пов'язано із набуттям чинності 6 грудня 2020 року Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України

щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування та районних державних адміністрацій» [94].

Означена проблематика у науковому дискурсі була предметом дослідження вчених, що представляють різні дисциплінарні ракурси, зокрема правовий, управлінський, соціологічний, політологічний, історичний, філософський тощо. Теоретичною основою дисертації послуговували праці у галузі загальнотеоретичної юриспруденції вітчизняних та зарубіжних вчених: О. Балинської, О. Бандурки, В. Вовк, В. Грищука, О. Грищук, О. Данильяна, О. Дзьобань, К. Іонассена, М. Кельмана, С. Максимова, П. Рабіновича, О. Омельчука, С. Сливки, А. Токарської, А. Токвіля, Д. Хіллері та інших. Проблеми розвитку місцевого самоврядування і територіальних громад як суб'єктів його здійснення розглядали такі науковці, як Л. Абрамов, М. Баймуратова, В. Барвіцький, О. Батанов, Т. Василевська, Н. Гринчук, П. Гураль, І. Дегтярьова, І. Дробот, Я. Жовнірчик, П. Жук, Т. Кравченко, В. Колтун, В. Куйбіда, Ю. Куц, А. Лелеченко, І. Лисенко, В. Мамонова, М. Перепелиця та ін. Питання «громадянської активності у житті громади» досліджується у працях Д. Акімова, Т. Безверхої, М. Боришевського, Н. Дерев'янка, І. Жадан, В. Іванчука, А. Карася, В. Поплужного, О. Сухомлинської, В. Чорної, С. Рябова, Л. Шангіної та інших. Втім філософсько-правовий контент громади в умовах транзитивного суспільства не був предметом окремих наукових розвідок, що надало особливої актуальності цьому дослідженню.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обрання теми дисертації здійснювалося з урахуванням напрямів адміністративно-територіальної реформи в Україні. Зокрема, проблематика роботи відповідає стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України та «Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні». Дисертація виконана у межах теми науково-дослідних робіт Львівського державного університету внутрішніх прав «Держава і право:

філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державні реєстраційні номери 0116U004758 та 0119U001414).

Об'єктом дослідження обрано сферу відносин суб'єктів права у процесі становлення громади за умов суспільної трансформації.

Предметом дослідження є філософсько-правова рефлексія громади в умовах транзитивного українського суспільства.

Мета і завдання дослідження – на основі гуманітарної методологічної парадигми розкрити філософське-правове бачення громади в умовах транзитивного суспільства, зокрема визначити роль громадянської активності у правовому бутті соціуму.

Для досягнення поставленої мети сформульовано такі *завдання*:

- з'ясувати стан наукової розробки досліджуваної проблематики;
- окреслити методологічні засади дослідження громади в трансформаційних умовах;
- простежити генезу дефініції громади у філософсько-правовому дискурсі;
- розкрити концепт громади в українській філософсько-правовій думці;
- визначити філософсько-правові закономірності розвитку громади;
- спроектувати філософсько-правову модель громади у контексті координації українського законодавства зі світовим досвідом у цій сфері;
- продемонструвати роль громадянської активності як соціального капіталу громади в трансформаційний період розвитку держави;
- здійснити концептуалізацію перспективного розвитку громади в умовах транзитивного суспільства.

Методи дослідження підібрано відповідно до мети і завдань дисертаційної роботи. Комплексне використання філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціальних методів сприяло всебічному розкриттю предмета дослідження. Фундаментальною основою дисертації стали антропологічний, синергетичний, герменевтичний методологічні підходи.

Антропологічний підхід допоміг з'ясувати сутність і розкрити цінності, пов'язані з людським капіталом громади (розділ 2). *Синергетичний підхід* застосовано в аналізі розвитку та взаємодії усіх структурних складових громади (розділ 1, 2, 3). *Герменевтичний підхід* дав можливість застосувати інтерпретаційні прийоми із використанням різних способів юридичного тлумачення для аналізу змісту правових джерел, їх осмислення, що сприяло поглибленому розумінню складових дефініції громади (розділ 1, 2, 3). За допомогою *діалектичного методу* та його категорій (загальне та особливе, необхідне і випадкове, можливість і дійсність, зміст і форма, причина і наслідок) охарактеризовано соціо-нормативну природу громади, виявлено тенденції та особливості у формуванні її суспільного статусу, системи та видів суб'єктів громади (розділи 1, 2, 3). *Діяльнісний підхід у межах функціонального методу* застосовано для розкриття нормативно-правових гарантій і організаційно-управлінських засад діяльності громади як соціально зорієнтованого функціонального феномену (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1). *Компаративний метод* використовувався для зіставлення нормативної бази та вироблення пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства, яке регламентує діяльність громад (підрозділи 3.1, 3.2). *Формально-логічний метод* використано для встановлення змісту нормативно-правових засад діяльності громади як учасника правових відносин та відтворення реального процесу функціонування громади у концептуальних положеннях правового вирішення проблеми (підрозділи 1.1, 1.2, 3.1). *Конкретно-історичний метод* застосовано для опису еволюції закономірностей становлення та розвитку громади (підрозділи 1.3, 2.1). *Порівняльно-правовий метод* слугував виявленню та вивченню відмінностей і подібностей доктринальних та правових підстав модернізації громади на основі вітчизняної юридичної практики, досвіду зарубіжних країн в умовах формування громадянського суспільства (підрозділ 2.3). *Системно-структурний метод* – для розкриття внутрішньої організації підсистем громади та способів взаємодії їх елементів (підрозділи 2.2, 3.1). *Метод контент-аналізу* правових актів (як один із соціологічних методів)

використано для якісно-кількісного дослідження ухвалених у конкретні періоди законів, нормативно-правових рішень щодо громади з подальшою інтерпретацією результатів (підрозділи 2.2., 2.3, 3.1, 3.2). *Загальні логічні прийоми* (дедукції, індукції, моделювання) використано для уточнення змісту окремих понять, а також формулювання дефініцій (підрозділи 1.3, 2,1, 3.1). Застосування *принципів науковості та історизму* дозволило вивчити процеси і явища у динаміці та тісному зв'язку з конкретними історичними умовами їх виникнення, формування і розвитку. Відтак, дослідження проведене без елементів конформізму і з вираженням об'єктивної науково виваженої авторської оцінки поставленої проблеми.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження.

У результаті проведеного дослідження сформульовано низку положень та наукових висновків, зокрема:

вперше:

– антологізовано концептуальні підходи до розуміння поняття «громада» за напрямками: як історично утвореної спільноти людей, що характеризується спільністю традицій, культури; як сукупності соціальних взаємодій, інтеракцій між індивідами, родинних стосунків, проживання на одній території, належності до певної соціальної групи, гарантії соціального захисту та підтримки; як спільного, колективного споживача; як суб'єкта місцевого самоврядування; як територіально-об'єднаної сукупності людей, що формується на основі поєднання соціально-територіальних розбіжностей у специфічне соціальне утворення; як базової адміністративно-територіальної одиниці для подальшого творення державної цілісності; як сукупності одновекторних проявів множинних інститутів; як суб'єкта публічно-приватних відносин, суб'єкта спільного господарювання;

– на основі узагальнень української філософсько-правової науки сформульована дефініція громади як середовища реалізації сутнісного потенціалу особи та задоволення основних екзистенційних потреб людини, зокрема через: налагодження і підтримання міжособистісних зв'язків,

підкування про іншого та водночас відчуття стабільності й особистої безпеки, подолання пасивної тваринної природи через соціалізацію, формування індивідуальної ідентичності та колективної відданості. Громада у цьому сенсі є ефективним механізмом поєднання особи (індивідуального) та соціуму (колективного);

– доведено, що основною функцією громади є інтеграційна: по-перше, громада виступає як сукупність фізичних осіб, причому законодавче застосування узагальнюючого поняття «жителі» в значенні «спільноти» дає підстави ввести до її складу не лише громадян держави, а й іноземних громадян та осіб без громадянства, які перебувають (проживають, мешкають) на її території на законних підставах, по-друге, в трансформаційний період розвитку держави інтегрована громадянська активність стає справжнім соціальним капіталом;

удосконалено:

– методику аналізу поняття громади, через пропозицію доповнити її міждисциплінарним функціонально-діяльнісним підходом, щоб забезпечити методологічний плюралізм у вивченні багатоманітності й поліструктурності цього явища та супутніх соціально-правових феноменів, що особливо проявляється в умовах суспільних трансформацій;

– філософський дискурс взаємозв'язку права, держави та суспільства у розрізі генези категорії «громада» через демонстрацію видозміни її функціональних характеристик як інтеграційної, комунікативної, організаційної, функціонально-цільової, історико-культурної, владної синергії;

– основні філософсько-правові закономірні характеристики громади: прив'язаність до території проживання людей; єднання, засноване на спільності інтересів; ефективна міжособистісна взаємодія та висока інтенсивність внутрішніх зв'язків; самоврядність як формотворча основа владовідносин; здатність до структурування та утворення внутрішньо-організаційних управлінських систем; соціальне функціонування на базі колективних форм

діяльності для життєзабезпечення спільних інтересів; впорядкованість відносин на основі правових та інших соціальних норм, що дає змогу визнавати членів громади суб'єктами права; комплексна правосуб'єктність; культуротворчий потенціал (спільність норм і цінностей); обумовленість життєдіяльності не лише індивідуалізаційними, а й інтеграційними чинниками;

отримали подальший розвиток:

– дихотомія суспільства і держави у праві, що (на основі зіставлення зарубіжних учень про громаду з умовами транзитивності сучасного українського суспільства) проєктує філософсько-правову модель громади, в якій система місцевого самоврядування максимально відповідає політико-правовим і соціально-економічним умовам держави;

– нормативно-правове забезпечення функціонування громади з проєкцією на її ймовірний ефективний розвиток: перехід від діючої консервативної концепції місцевого самоврядування, за якої останнє реалізовується лише на рівні територіальних громад, а у вимірі регіонів (областей) має тільки символічний характер, до правдивої системи місцевого самоврядування на всіх рівнях організації суспільства.

Практичне значення одержаних результатів дослідження зумовлене науковою новизною дисертаційної роботи, полягає в тому, що дисертація і сформульовані в ній положення, висновки, пропозиції мають науково-теоретичне та практичне значення і можуть бути використані у:

у науково-дослідній сфері – для подальшого подолання проблемних вимірів темпорально-просторового дискурсу громади;

у правотворчій діяльності – для удосконалення чинного законодавства України, зокрема, що регламентує діяльність громади;

в освітньому процесі – для викладання навчальних дисциплін правового циклу, зокрема для підготовки методичних розробок, навчальних посібників, підручників з дисциплін «Філософія права», «Теорія та історія права», «Соціологія права», «Політологія», «Адміністративне право», «Юридична логіка» та ін.

Апробація результатів дослідження. Дисертація виконана та обговорена на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського університету внутрішніх справ. Окрім цього, основні положення дисертації були апробовані на таких науково-практичних заходах: Всеукраїнському круглому столі *«Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції»* (м. Львів, 7 грудня 2018 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції *«Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави»* (Львів, 30 травня 2019 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції *«Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність»* (м. Львів, 6 грудня 2019 р.); Всеукраїнському круглому столі *«Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції»* (м. Львів, 9 грудня 2019 р.); Всеукраїнській науковій інтернет-конференції *«Персоналії українських правників – творців Української державності: історія і сучасність»* (м. Львів, 30 травня 2020 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції *«Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави»* (м. Львів, 30 травня 2020 р.); Всеукраїнській науковій інтернет-конференції *«Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи»* (м. Львів, 4 грудня 2020 р.); Всеукраїнському круглому столі *«Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції»* (м. Львів, 10 грудня 2020 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дисертації висвітлено у 13 наукових публікаціях, із них 4 наукові статті – у фахових виданнях України з юридичних наук, та одна – у науковому періодичному виданні іноземної держави (Словацька Республіка) і восьми тезах доповідей на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (320 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 227 сторінок, з них обсяг основного тексту – 181 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДИ В ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ УМОВАХ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Стан наукової розробки досліджуваної проблематики

Пожвавлений дослідницький інтерес до феномену громади із різних дисциплінарних позицій (правової, політологічної, управлінської, соціологічної, історичної, культурної), зумовлений низкою науково-теоретичних й суспільно-практичних чинників. Одним із визначальних є загальна, глобальна тенденція певного зниження ролі держави, яка є бездіяльною у вирішенні багатьох важливих проблем суспільного буття людини, або ж навпаки перебирає на себе занадто багато повноважень, обмежуючи громадянську ініціативність. На думку вченого В. Поповича, сама «ідея спільноти (громади) висовувалася як відповідь на проблеми сучасного транзитивного суспільства та свідчить про кризу держави» [211, с. 128].

З іншого боку, інтерес до громади як специфічної форми суспільного буття значно посилюється наявністю антитетичної тенденції, що ескортує глобальний соціальний процес – зростання ролі в житті індивіда т. зв. комунітаристських начал. Як слушно зауважує вчений Н. Черниш, парадоксальність нинішніх суспільних реалій в тому, що в контексті глобальних викликів людина стремить не до ізоляції, а навпаки, до взаємодії з іншими задля спілкування, взаємопідтримки та розв'язання конфліктів [281, с. 152]. З огляду на це, питання спільноти (громади) актуалізується як проблема індивідуальної свободи особистості та суспільного колективізму, співвідношення між індивідуумом і соціумом.

Важливою спонукою філософського-правового дослідження громади є також необхідність активізації демократичних перетворень, правової трансформації та розвитку громадянського суспільства в постсоціалістичній

Україні. Розвиток громад, збільшення ендемічних ініціатив й поширення засад соціальної єдності є екстремим завданням процесів демократизації та європеїзації України на сучасному етапі. Ефективне вирішення цих завдань, насамперед, потребує докорінної трансформації громадської свідомості – «зі стану сформованого радянською системою патерналістського споживача до рівня «творця» в розбудові розвиненого громадянського суспільства» [85].

У цьому контексті проблематика спільнот («громад») особливої актуальності набула після розпаду радянської системи, позаяк до 1990-х рр.. ХХ ст. головним суб'єктом соціального пізнання в площині історичного матеріалізму, однієї з основних складових марксистсько-ленінської філософії, був «клас». Після проголошення України як незалежної, суверенної держави закономірним було те, що суспільні науки перебували в теоретико-методологічній кризі. Відтак цілком зрозуміло, що не було й концептуальних вітчизняних студій з проблем організації та розвитку громадянського суспільства в Україні.

Як відзначає вчений А. Карась, «коли в посткомуністичному просторі проблема громадянського суспільства набувала центрального місця у наукових дискусіях щодо перспектив демократії, то перші теоретичні розвідки в Україні почали з'являтися лише з середини 1990-х рр. Втім, це були поодинокі, скоріше пропедевтичні візії, спрямовані на популяризування ідеї, або переклади окремих статей американських та англійських дослідників. Поспіть двадцяти років ситуація істотно змінилася, і сьогодні концепт громадянського суспільства є предметом зацікавлення цілої низки вітчизняних вчених, наукових інституцій та часописів» [122, с. 5–6].

Питання громадської самоорганізації українців актуалізувалося з огляду на вкрай назрілу потребу – формування нової концепції суспільних трансформацій, орієнтація на яку змогла би забезпечити ефективний поступ молодій державі. Кінець ХХ ст. – перші десятиліття ХХІ ст. показали, що розв'язання проблем демократизації та європеїзації українського суспільства, залишаються і надалі нагальними завданнями. Реформування основних сфер

суспільного буття відповідно до демократичних міжнародних стандартів значно інтенсифікувало теоретичну рефлексію в цьому напрямі. Останні два десятиліття визначаються появою значного масиву джерел, що висвітлюють ті чи інші аспекти розуміння ролі громади у суспільних трансформаціях, а відтак виступають джерельною основою нашого дисертаційного дослідження. Ґрунтовний аналіз джерел з окресленої проблематики дозволяє нам виокремити їх основні групи, що уможливають комплексний розгляд теми дисертації та характеризують стан наукового розроблення.

Так, до першої групи джерел відносимо розвідки філософів від античності до постмодерну, що тією чи іншою мірою розглядають сутність та роль громад (спільностей) у трансформації суспільних процесів. Перші спроби осмислення форм сумісного існування індивідуумів, репрезентовані у трактатах античних мислителів Платона, Аристотеля, Епікура, Цицерона. Філософські студії цих мудреців свідчать про їх неабияку зацікавленість проблемами соціальної сутності людини, спільноти (громади), держави, а також ідеями справедливості, відповідальності та суспільної рівності. Попри різні філософські акценти (приміром, Платон основну увагу відводив державі як формі справедливого співжиття людей; Аристотель розмірковував над моральними основами буття людини в суспільстві та видами державного устрою, тощо). Спільною метою філософів було прагнення виявити особливості соціальної взаємодії, розглянути початкові форми співбуття (співжиття) індивідуумів. І хоча прикметною рисою філософських студій античного періоду є відсутність розмежовування соціального й державного буття, умовиводи про його підстави дозволили у подальшому ставити питання щодо особливостей та функціонального визначення спільноти (громади) як частини непостійної соціальної дійсності [266, с. 64].

Спроби концептуального осмислення форм суспільного буття були здійснювалися і середньовічними мислителями Аврелієм Августином, П'єром Абеляром, Томою Аквінським та іншими. Їх філософські погляди ґрунтувалися на християнському есхатологізмі та провіденціалізмі, власне це, й зумовило

оригінальне тлумачення суспільного буття людей. Так, спільнота-держава пояснюється з позицій теоцентризму, як агрегат індивідів, які поєднані актом божественного промислу та творіння. Водночас, у середньовічній філософській думці аналізувався не лише «божественний» вимір буття, але і «людський», що простежується і в розумінні спільноти (громади) [266, с. 119].

Філософсько-правовий розгляд спільноти (громади) в суспільному бутті був продовжений теоріями громадянського суспільства, запропонованих вітчизняними та західноєвропейськими мислителями модерної епохи. Основні етапи формування філософського бачення громади ґрунтовно схарактеризував український філософ А. Карась [122, с. 5–6]. На його переконання, аналіз процесу переходу індивіда зі стану підданства до громадянської свободи визначався диференціацією понять «суспільства» та «держави», із наданням пріоритету першому, а відтак передбачає собою такі етапи: перший – осмислення Дж. Локком відмінності між державою та суспільством; другий – розуміння А. Фергюсоном громадянського суспільства як фактору протистояння деспотичній (свавільній) владі; третій – теорія врівноваженості державою діяльності громадянських інституцій, запропонована Г. Ф. Гегелем; четвертий – аналіз А. Росміні та Й. Пейном громадянського суспільства як безперечного гаранта прав людини та громадянина; п'ятий – ідентифікація А. де Токвілем громадянського суспільства із дискурсом свободи та рівності людини; шостий – ототожнення громадянського суспільства із буржуазним видом відносин, які повинні бути здолані (К. Маркс та марксистки); сьомий – громадське самоврядування як суспільна необхідність (І. Франко, М. Драгоманов, М. Грушевський); восьмий – концепція соціальної спільноти, запропонована Т. Парсонсом; дев'ятий – концепт громадянського суспільства як можливості боротьби із диктатурою влади, визначений А. Грамші; десятий – критична доктрина суспільства, розроблена Ю. Габермасом; одинадцятий – дискурсивний підхід щодо правової матерії громадянського суспільства. Загалом погоджуючись із запропонованою періодизацією, також слід звернути увагу на наукові напрацювання й інших західноєвропейських та вітчизняних

філософів, які зробили значний внесок у дослідження ролі громади в умовах транзитивного суспільства, а відтак увійшли до наукознавчої основи нашого дисертаційної роботи.

Зокрема одним із перших, який здійснив всебічний аналіз соціальних об'єднань (громади), був німецький філософ Ф. Тьоніс. Власне, з його працею «*Gemeinschaft und Gesellschaft*» («Спільнота і суспільство») [260] у більшості наукових розвідках пов'язується поява концепту «громади» (соціальної спільноти) у філософсько-правовому дискурсі. Означена праця визначається ґрунтовним розумінням дефініцій «*gemeinschaft*» (спільнота, місцева громада) і «*gesellschaft*» (асоціація або суспільство). Перша, згідно з позицією вченого, ґрунтується на соціальних зв'язках конкретного органічного життя, натомість друга постає шляхом раціональної волі. Філософ стверджує, що саме громада, яка визначається простим, приватним способом життя, може гарантувати сталість традицій та сприяти формуванню «ми-почуття». Втім, на думку Ф. Тьонніса, громаду неминуче витискає суспільство, яке є досконалішою, значно більше упорядкованою формою соціальності [260, с. 77].

Поміж наукових розвідок, які мали значну цінність у проведенні дослідження за темою дисертації, слід виокреми праці М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, Т. Парсонса, П. Сорокіна, в яких здійснена філософсько-правова рефлексія форм та рівнів соціальної дійсності.

Так, окреслені питання були предметом дослідницьких пошуків Е. Дюркгейма, вчений у своїй праці «Про розподіл соціальної праці. Метод соціології» [90] остерігав від простого підходу щодо визначення особливостей формування суспільства та утворення «асоціацій» (громад). Розглядаючи проблему спільноти, громади, суспільства французький мислитель диференціював соціальні «агрегати» відносно модусів групування індивідуальної свідомості індивідуумів у надіндивідуальну, об'єднану, колективну. У наукових роботах вченого простежуємо певні спроби надати вичерпного обґрунтування органічній та механічній соціальній солідарності й

характерологічних ознак соціальному порядку, який вони зумовлюють [90, с. 327].

Критична рефлексія щодо значення спільнот (громад) у публічному житті реалізувалася в соціальній теорії німецького філософа Г. Зіммеля [115, с. 181–201]. Концепт аналізу спільноти (громади) як структурної складової суспільства учений вважав міфом, адже поза спільнотами та незалежно, самотійно від них суспільство де-факто не існує. Відхиливши класичне тлумачення спільноти як функціональної складової суспільного цілого, філософ розглянув напрями трансформації механічної сукупності індивідів на т. зв. «соціації» та визначив їхній потенціал у напрямі реалізації інтересів людей у контексті соціальних викликів.

У низці наукових праць, що визначають роль соціальних спільнот (громад) у процесах динаміки суспільства, слід виокремити дослідницькі напрацювання П. Сорокіна [242, с. 188]. Вчений наголошує на характеристиці форм й типах міжособистісної та колегіальної взаємодії: простих (елементарних) колективних спільнот, кумулятивних суспільних груп, складних агрегатів. Діяльність кожної соціальної спільноти він аналізує в ціннісно-символічній, а не просторово-часовій, соціокультурній площині, наголошуючи, що «індивідууми можуть бути у процесі взаємодії незважаючи на час, окрім того, взаємодія може існувати посеред мертвими і живими за сприянням каверзних знаків, засторог, носіїв ідей, емоцій, хвилювань, почуттів і т. д., котрі забезпечують умовну взаємодію в просторі та часі» [242, с. 179].

Всебічному розкритті сутності феномену громади сприяє всебічний аналіз структури соціальної дійсності, запропонованої німецьким філософом М. Вебером. Мислитель окреслив визначальні фактори метаморфози індивідуальної дії на соціальну, врахувавши «суб'єктивне мотивування індивідуума, його зорієнтованість на інших, вибір способу взаємодії із довколишнім життям, що зумовлюється його індивідуальною системою цінностей» [54, с. 313].

Розумінню теоретичних аспектів діяльності громади в умовах сучасного транзитивного суспільства значною мірою сприяла наукова розвідка Т. Парсонса «Поняття суспільства: складові та їх взаємодія» [194, с. 493–525]. У цій праці автор намагається з'ясувати універсальні модуси функціонування соціальної системи загалом, а також її окремих підсистем і складових.

Джерельною основою дисертаційного дослідження слугували також наукові доробки виразників неотомізму (Ж. Марітен), лібералізму (Дж. К. Гелбрейт, А. Токвіль, Дж. Роулз, К. Поппер), комунітаризму (М. Сендел, Ч. Тейлор, А. Етцоні). Список вчених, якими були здійснені спроби теоретичного переосмислення сутності та ролі громади в умовах транзитивного суспільства, можна продовжувати. Втім, аналіз означених мислителів вже дозволяє висновувати, що у західній модерній філософії були сформовані новітні дослідницькі підходи щодо сутності та призначення спільноти (громади), характерологічною властивістю особливості яких був еволюційний відступ від тлумачення спільноти (громади) як редукованого виду суспільства.

Також, до першої групи наукових джерел відносимо праці мислителів постмодерністського часу, зокрема: Г. Арендт, Т. Адорно, З. Баумана, Ж. Батая, Ж. Бодріяра, У. Бека, Ж. Дерріди, М. Кастельса, Ж. Нансі, М. Фуко, Ф. Фукуями та інших. Означеними мислителями було здійснено ґрунтовний перегляд засад та особливостей спільноти у контексті транзитивного суспільства, зокрема його модернізації та глобалізації. Спільнота (громада) в такому суспільстві розглядається як надважливий механізм реалізації тенденції до глобальної локалізації (*«glocalization»*), тобто органічного поєднання планетарного й локального.

Отже, як бачимо філософсько-правовий вимір громади аналізується модерною західноєвропейською думкою у тісному взаємозв'язку з проблемою громадянського суспільства, що закономірно та логічно продовжує досліджуватись у сучасному вітчизняному дискурсі. Разом з тим, інтерпретація громадського життя загалом, та громада зокрема, в українській філософії має свої особливості, визначити їх можна в результаті аналізу розвідок українських

мислителів. Відтак, вони становлять підгрупу першої групи наукових джерел нашого дисертаційного дослідження.

Найдавнішим джерелом відомостей про спільне (громадське) життя давніх українців є «Велесова книга», що наголошує на природне походження людини, йменуючи людей «Дажбоговими внуками» та «Велесовими дітьми» [114, с. 131]. Водночас у ній зроблена спроба рефлексії над соціальною культурою наших прародичів й формами самоорганізації людей та громадської участі у вирішенні колективних (спільних) соціальних проблем.

Вагому роль у подальшому розумінні феномену громади здійснили давньоруські книжники. Відзначимо, що спеціальних розвідок стосовно аналізу філософських засад суспільної організації киево-руські мислителі не здійснювали, так само і не вживали окремого поняття «громада». Втім, світоглядні, аксіологічні, історичні, соціальні та політичні аспекти життя української громади знаходимо у «Повістях минулих літ», «Слові о полку Ігоревім», «Руській правді», «Уставній книзі Ярослава про церковні суди» та інших.

Спроби осмислити громадське життя на філософсько-соціальному рівні, були зроблені визначними постатями ренесансно-реформаційної доби, а саме: Ю. Дрогобичем, П. Русином, Лукашем з Нового міста, С. Оріховським та іншими. Подальший ґрунтовний аналіз суспільних трансформацій із визначенням виняткової ролі у них громади, як форми суспільного буття та певного простору самоорганізації індивідуумів, здійснювався у вітчизняному філософському дискурсі II половини XIX – початку XX ст. Зокрема, такими мислителями, як: В. Антонович, С. Дністрянський, М. Драгоманов, С. Єфремов, М. Костомаров, П. Куліш, М. Максимович, І. Пулюй, М. Туган-Барановський, П. Чубинський, П. Юркевич та ін. Так, засади громадської взаємодії всебічно розкриті у соціально-філософських творах М. Драгоманова. Виняткової значимості у них набуває тезис про те, що громада виступає формою налагодження народного життя, яка обкреслює «свою волю кожному і вільне громадянство та товариство людей й товариств» [84, с. 296].

Концептуальне розуміння типів й форм суспільного буття («скупчень», «спільнот», «громад») віднаходимо у працях українського вченого М. Шаповала. Суспільство – «цілої земної кулі» науковець розглядає як множину та сполучення простих й складних скупчень та агрегатів. Заразом, громаду він визначає як «скупчення, обмежене територіально», на протиположності суспільству – «ширшої системи взаємочинності» [284, с. 34]. Базисами об'єднання людей дослідник вважає національну, лінгвістичну, вікову та ін. «взаємочинності».

Певну наукову значимість у процесі дослідження нашої проблематики становили праці М. Грушевського, В. Винниченка, Б. Кістяківського, В. Липинського, М. Павлика, С. Подолинського, І. Франка, а також інших українських мислителів XIX – початку XX ст., які розглядали громаду – формою національної самоорганізації, поза якою існує «народна стихія, себто розвивється багатопланова діяльність різних об'єднань (громад). Разом з тим, уже саме звернення до поняття «громада» в II пол. XIX ст. вказує на піднесення загальної громадянської свідомості українців. За слушним твердженням С. Йосипенка, на тому історичному етапі політична детермінологія української мови ґрунтується на гаслі свободи й прогресу та звернення до усної народної творчості, а не правових і політичних практик, що діяли в середньовічному суспільстві, котрі у процесі формування нових територіальних держав витіснилися мовами тих імперій, в складі яких перебувала Україна – польської, російської тощо [117, с. 234]. Відтак, врахування досвіду розуміння змісту громади визначними українськими постатями II пол. XIX ст. – поч. XX ст. дозволяє нам визначити роль громади в умовах транзитивного українського суспільства.

Друга група джерел представлена юридичними напрацюваннями науковців-правників у різних галузях права. Так, питання територіальних громад були об'єктом дослідження зарубіжних правників, а саме М. Конн, Л. Ламб, М. Розенхальд. Проблема децентралізації в Україні стала предметом

дослідження В. Бабаєва, І. Козюри, В. Куйбіди, А. Лазора, В. Мамонова, І. Санжаровського, Ю. Свірського та інших.

Третя група джерел обумовлюється потребою аналізу наукових досліджень, щодо задекларованої теми, у різних галузях знань. Це означає, що ґрунтовний філософсько-правовий аналіз громади та її значення у суспільній практиці повинен враховувати теоретичні напрацювання в інших наукових контекстах: історичному, політологічному, психологічному, державно-управлінському. Так, в історичному ракурсі опрацьовували означену проблематику В. Кравченко, М. Капраль, В. Куйбіда, І. Козюра, у політологічному контексті І. Лисенко, соціологічний аспект розглядали Н. Черниш, Л. Овчиннікова, Н. Шматко, психологічні особливості визначив В. Васютинський. Питання «громади» є особливим предметом досліджень державно-управлінського характеру, що пов'язано зі сучасною реформою, а відтак були провідною темою наукових розвідок М. Бесчастного, А. Коваленко, О. Лазора, Л. Михайлишин, О. Сушинського, Л. Ярічевської та інших.

Четверта група праць показує особливості та виклики транзитивного суспільства, що дозволяють визначити філософсько-правовий образ громади та її роль у подальшому розвитку демократичної держави, громадянського суспільства та, як безпосереднього гаранта прав кожної людини. Проблема суспільних трансформацій була предметом наукового осмислення філософів усіх періодів. Сьогодні цю проблему продовжують досліджувати й сучасні науковці правничої науки, це: М. Арзмаскіна, С. Бабенко, Є. Головаха, А. Данилова, Т. Заславська, А. Колодій, О. Куценко, Л. Матвєєва, Н. Панинова, О. Прокофійв, П. Рабінович, С. Штапенко, Н. Шульга, В. Якушик та інші.

Одним із перших, який схарактеризував транзитивне суспільство як самостійний тип суспільства, був В. Якушик. У праці, присвяченій державі перехідного періоду, вчений опираючись на ідею багатоваріантності як можливості політичного, правового, суспільного розвитку, так і модусів формування гуманного, демократичного соціалізму, акцентує увагу не лише на негативних сторонах теорії та практики революційних трансформацій, які

втілювалися в створенні тих чи інших недійових моделей казарменого соціалізму, але й на позитивних тенденціях [291, с. 111].

Вітчизняний вчений В. Горбатенко характеризує транзитивний (перехідний) характер нашої держави, акцентував на тому, що в українському суспільстві відбулася не лише зміна державного ладу, втім й трансформувалася характер та якість державно-політичного управління суспільством, що передбачає собою кілька одночасних істотних переходів: від тоталітаризму до демократії, соціалізму до капіталізму, планової до ринкової економіки, масового до індивідуально-орієнтованого суспільства [69, с. 105]. Багатомірність транзитивного суспільства підтверджує й Т. Кузьо [303, р. 174].

Вчена А. Колодій ідентифікувала концепцію транзитивного суспільства з процесом демократизації й висновувала, що українську дійсність доцільно аналізувати у контексті триваючого перехідного (транзитивного) процесу, який завершиться тоді, коли в Україні сформується явне та стійке переважання подробиць якогось одного режиму: демократичного чи авторитарного. Теоретично та історично можливим, на її переконання, є встановлення гібридного режиму, втім цей варіант розвитку допоки не є характерним українському суспільству, яке навіть зі значними затримками та відхиленнями, намагається просуватися в бік демократії, цьому є якісні та кількісні підтвердження [137].

Автор теоретико-методологічної концепції, що характеризує механізм системних трансформаційних змін у пострадянських державах, білоруський вчений О. Данілов у своїй монографії заклав теоретичні основи реформаційних процесів у транзитивних суспільствах. У монографії аналізується найважливіший чинник сучасного правового процесу – зміни вектору суспільного розвитку у країнах Східної та Центральної Європи, внаслідок розпаду соціалістичної системи.

На переконання вченого, проблема сучасної трансформації – це виявлення сутнісного в змінах, яке дозволяє перейти від одного стану суспільства до іншого. О. Данілов здійснює аналіз політичних, правових,

економічних, соціальних, культурних та інших метаморфоз у пострадянських державах із наголосом на правовий і соціально-економічний вимір трансформації [78, с. 111].

Слід відзначити, протиставлення вченим понять «трансформація» та «реформа», відповідно до яких остання вважається локальними чи секторальними трансформаціями у соціальних інститутах без зламування та принципіальних змін, водночас як категорія транзитивності є релевантною для розгляду переходу до новітніх суспільних відносин за рахунок упровадження нових правових механізмів. Істотним недоліком цієї наукозвучної праці є зведення досліджуваних трансформаційних процесів до виключно постсоціалістичних держав, тоді коли наймасштабніші соціальні транзиції у XX – на початку XXI століття характерні багатьом іншим країнам (приміром, азійським та латиноамериканським суспільствам). Проте, таке редукування характерне і багатьом іншим працям.

Справедливо відзначає Л. Матвеева, що «транзитивне суспільство – це певний етап розвитку суспільства, який характеризується істотною трансформацією всіх або значної більшості соціальних інституцій, цінностей та норм, що зумовлюють появу нових суспільних структур й соціальних змін в організації управління суспільством. Також транзитивному суспільству характерні наступні ознаки: несумісність соціальних інститутів із фактичними суспільним потребам, які в свою чергу викликають маргіналізацію, соціальну фрустрацію, а також криміналізацію соціуму, масові заворушення, акції протесту, антидержавний/урядовий бунт (повстання), невідповідність офіційній ідеології, що підтримується більшістю; зріст соціальної активності, ініціативності соціуму; певні метаморфози у соціальній структурі, передусім нівелювання ветхих соціальних бар'єрів й формування нових; зміни в ідентичності індивідуума (стан, клас, громадянство); певні зміни у соціальній структурі, передусім руйнування старих соціальних бар'єрів й виникнення нових; зміни ідентичності індивідуума (стан, клас, громадянство); видозмінювання соціальних інститутів, яке передбачає собою їх деформацію,

удосконалення або зникнення; істотні зміни щодо організації керування суспільством; зміну вартостей, цінностей, які є винятково вагомою компонентною [175, с. 17].

П'ята група праць стала науково-методологічною основою для розроблення авторського філософсько-правового бачення громади в умовах транзитивного суспільства. До них належать праці О. Балинської, У Бека, В. Вовк, Т. Гарасиміва, О. Грищук, Р. Інглхарта, М. Кастельса, Б. Капустіна, М. Кельмана, М. Костицького, М. Лапіна, О. Омельчука, С. Перегудова, П. Рабіновича, Н. Рогожина, Ю. Резніка, С. Сливки, Л.Сморгунова, А. Токарської, А. Циганкова, М. Цимбалюка, С. Чукіна та інших. Вони мають наукову цінність не лише як змістовна складова джерельної бази, але і в концептуальному розумінні – як теоретико-методологічної основи.

Зокрема, серед досліджень транзитивного суспільства та визначальних векторів його розвитку, слід відзначити праці: М. Арзамаскіна, В. Бех, С. Бабенка, О. Білорус, Є. Головахи, А. Данолова, Т. Заславської, А. Колодій, В. Лук'янець, М. Михальченко, Н. Паниної, О. Поклонської, З. Самчук, Н. Скотної, О. Соболю, М. Степико, П. Рабіновича, С. Штапенка, В. Якушика та інших. Окремі правові, політичні, геополітичні, ідеологічні, аксіологічні аспекти транзитивного суспільства в Україні ґрунтовно розглянуті у монографічному дослідженні «Українське суспільство: трансформація, модернізація чи лімітроф Європи?» [177].

Наслідком продуктивної роботи у напрямку осмислення засад самоорганізації українського суспільства є наукова праця вченого В. Андрущенка «Організоване суспільство» [10], у якій вчений розглядає динаміку розвитку українського суспільства та формує перспективну модель організованого суспільства.

У правових дослідженнях питання транзитивності аналізується передусім в державознавчих студій. У зарубіжному державознавстві наявна ціла низка наукових публікацій, що характеризують державу у контексті трансформаційних процесів, зокрема йдеться про прогрес держави від

тоталітаризму до конституційної ліберальної держави, про суттєві зміни у середині держави внаслідок дії глобалізаційних викликів, або про зміни буржуазної держави з огляду на парадигму соціальної держави – держави загального добробуту. Втім, існує позиція відносно неможливості визначення науковою методологією трансформацій у суспільстві упродовж недовгого історичного періоду, з огляду на це пропонується повернення до використаного Р. Ароном поняття «режим», зміни в якому є упізнаними та швидкими [34, с. 11].

Правові дослідження транзитивного суспільства були здійсненні М. Арзамаскіним, Ю. Веднівою, М. Марченко, Е. Моцелковим, О. Прокоф'євою, В. Сорокіним, які визначили певну стадіальність у розвитку держави, послідовність етапів, обумовлених власними характеристиками, наголосивши на вивченні форм та змісту держави перехідного типу.

Спробу комплексного аналізу розвитку України в транзитивних умовах здійснила О. Поклонська. На її переконання, це сукупне явище, що передбачає собою характеристики різних суспільних сфер, а відтак такі поняття як пост-тоталітарну, пост-соціалістичну, пост-капіталістичну, пост-індустріальну стадію. Становлення громадянського суспільства та розвиток правової держави визначаються дослідницею як визначальні напрями пострадянської трансформації. Відтак, пострадянська трансформація характеризується специфічним становищем життєдіяльності суспільства, яке перебуває у пошуку особливих альтернатив щодо розвитку та здійснює перехід від тоталітарного соціалізму до становлення громадянського суспільства задля побудови правової держави. Пострадянське право, О. Поклонською осмислюється як система формально визначених, загальнообов'язкових, встановлених чи санкціонованих державою норм поведінки, що визначається значним рівнем динаміки, дією соціалістичної ідеології та визнають метою регламентацію взаємовідносин індивідуумів й діяльність механізму пост-радянської держави в напрямку зміцнення демократичного вектору державного становлення. Зауважується й певна контрверза такої дефініції, в якій вказані засоби правової регламентації

(що перебувають, з позиції вченої, під впливом соціалістичного переконання), не цілком рівнозначні цілі досягнення правової держави та громадянського суспільства [175].

Виняткову роль мають наукові концепти філософа права П. Рабіновича стосовно особливостей та диференціації держав перехідного періоду, що асоціюються із нинішньою фазою розвитку української держави. Зокрема, в якості перехідного етапу ним схарактеризовано сучасну державу демократично-соціальної орієнтації – інституцію політичної влади значної більшості соціуму, що має різні форми суспільної та приватної власності на засоби виробництва, котра повсякчас покращує умови реалізації засадничих прав індивідуума, інтересів народу на основі загальнолюдських засад справедливості, свободи та солідарності.

Вчений П. Рабінович виокремлює держави у два види: перший – держави, котрі існують у розвинутих промислових країнах «соціально орієнтованого, «соціалізованого» капіталізму»; другий – держави у тих країнах, які перебувають на етапі переходу від авторитарного-бюрократичного устрою (так званого «псевдо-соціалізму») до громадянського суспільства, тобто трансформуються з організації тоталітарної влади минулої партійно-управлінської верхівки на організацію влади суспільства (передусім, колишні радянські республіки на аналогічні їм держави) [224, с. 50]. Втім, на наше переконання, транзитивний період характерний не лише сучасним, але і минулим державам.

Аналіз наукових напрацювань щодо проблем транзитивної держави та транзитивного суспільства дозволяє висновувати, що цей аспект активно досліджувався вченими різних галузей, при цьому лівова частка їх припадає на дослідження трансформацій постсоціалістичних країн. Водночас треба зауважити, що наразі у праві не існує усталених дефініцій «транзитивна держава» та «транзитивне суспільство», відтак з'ясування концептуальних ідей щодо розуміння означених понять, безумовно, сприятимуть вирішенню даної проблематики.

Крім цього, аналіз стану наукових напрацювань у сфері задекларованої проблематики дозволяє резюмувати про наявність значного масиву джерел, які розглядають громаду як певний вимір суспільного буття. Водночас слід зауважити, що, попри підвищений інтерес сучасних науковців до проблеми громадянського суспільства, питання значущості громади в умовах транзитивного суспільства України нині є малодослідженим у вітчизняному філософсько-правовому дискурсі. Комплексне дослідження феномена громади відсутнє, а відтак його ґрунтовне світоглядне значення та значення у суспільних динаміках не розглянуті у повному обсязі, що й обумовлює необхідність цього дисертаційного дослідження. Тож на основі означених наукових праць, нормативно-правової бази, а також практичного досвіду в цій сфері надалі буде проаналізовано сутнісний потенціал та особливості функціонування громади як визначальної складової транзитивного суспільства у векторі його демократизації.

1.2. Методологічні засади дослідження громади в трансформаційних умовах

Як було зазначено, громада належить до однієї із найважливіших проблем сучасної правознавчої науки, позаяк у ній вбачається виняткова цінність в розбудові правової держави та розвитку громадянського суспільства. Визначено також, що дослідницький спектр аналізу цілого кола проблем, які пов'язані зі з'ясуванням її правової природи, структури та особливостей, є надзвичайно широким, оскільки специфічність громади як певної форми правової взаємодії індивідумів є предметом різних галузей знань. Втім, саме розгляд громади на рівні філософсько-правової рефлексії дає можливість всебічно розглянути суспільні метаморфози через реальний соціокультурний досвід й правові норми певного народу, моделі взаємної злагоди, комунікації,

громадянської ініціативності, що гарантують ефективний правовий поступ держави .

Сучасні трансформаційні процеси в українському суспільстві, характеризуються динамічністю модернізацій політичних, правових, соціокультурних та економічних (виробничих) реалій, руйнуванням усталених моральних цінностей, розпорошеністю суспільних стандартів та норм, невизначеністю ідеології та стратегій динаміки тощо, зумовлюють неабиякий філософсько-правовий інтерес до сутності феномена громади, її місця та значення у подальшому розвитку України. Водночас, недостатні методологічні напрацювання щодо аналізу правової природи громади, відсутність належних наукових підходів, необхідність узагальнення міждисциплінарних здобутків обумовили доцільність переосмислення філософсько-правових засад генезису громади та її майбутньої перспективи. Як слушно відзначає В. Бурлачук «у контексті пошуків оптимальної моделі теоретичного тлумачення самоорганізації українського суспільства назрілим є перехід до вивчення середніх і малих форм суспільного буття, поміж яких вагоме місце займає громада» [245, с. 117].

Слід відзначити, що в новітньому (постмодерному) філософсько-правовому дискурсі сама постановка проблеми щодо сутності громади обумовлена переглядом лінійного філософсько-правового підходу до розуміння соціального. Узвичаєні теоретико-методологічний інструментарій, який був дієвим у вивченні правової матерії модерної доби, виявився неспроможним осмислити постсучасність. У контексті класичної філософії ціле домінувало над частинами, тобто соціальна система над індивідуумами. Відтак, визначальними домінантами класичної філософсько-правової думки, яка розглядала проблему сутності соціального буття, були субстантивізм, цілісність, а конститутивними дефініціями – «індивід», «клас», «суспільство», «державна» та ін..

У сучасних реаліях питання щодо використання належного аналітичного інструментарію філософсько-правового осмислення та у вираженні відповідних українській дійсності світоглядно-теоретичних концептів є доволі актуальним.

Сьогодні тривають дискусії зарубіжних і вітчизняних фахівців довкола предмета, методологічних основ та функцій філософії права. Як слушно відзначає В. Кемеров, «очевидним є те, узвичаєне уявлення про суспільство позбувається чіткості, зрозуміло, що його розхитали події ХХ ст. Втім важливо, у цій розхитаності звичайних уявлень виявити тенденцію: який вектор змін та які трансформації є необхідними для модусів дослідження, аналогічно, в переорієнтації теоретичних й практичних інтересів» [131, с. 8].

Філософія права, яка в особливий спосіб на високому методологічному рівні простежує правову реальність сьогодні сама потерпає від цілої низки невирішених завдань. Ідеться про необхідність використання наукових досягнень різних галузей права, даних інших наук й міждисциплінарних наукових розвідок (соціально-філософських, філософсько-правових, соціально-економічних, соціокультурних та інших), так і про з'ясування осібних, оригінальних теоретико-концептуальних підходів.

В третьому тисячолітті, в контексті кардинального переосмислення класичних наукових основ, гуманітарна парадигма світосприйняття є однією із визначальних стратегій наукового пізнання. Разом зі сцієнтичною (універсальною) парадигмою вона стає домінантним дослідницьким напрямом, який якісно оновлює науку. Традиційна методологія з її раціоналістичним, позитивістським інструментарієм засвідчила очевидну обмеженість свого ракурсу. Сьогодні підхід, який ґрунтувався на моноцентричному, об'єктному, предметно-речовому уявленні про світ, поступається місцем пізнанню світобудови на засадах гуманітарно-діалогічної концепції. В дослідженнях індивіда, спільноти (громади), міжособистісних та соціальних взаємних гуманітарно-діалогічний метод демонструє науково-евристичну результативність, порівнюючи із методами об'єктно-позитивістського та суб'єктно-монологічного дослідження.

Як стверджує Г. Дияконов, гуманітарно-діалогічне мислення формується із виразного розуміння відмінності феноменів природного, тілесного, матеріального та людського, духовного, культурного буття (існування), щоб

відокремити людину та річ. Так, «гуманітарна парадигма визначає стратегію пізнання суб'єкта (природи, людини, соціуму) в антропологічному контексті, тобто людський вимір закладається в усі сфери індивідуального та суспільного життя» [88, с. 24]. Вихідною архітектонічною структурою людського буття є взаємини «я – ти (соціум)», двох актуальних суб'єктів. Формою таких взаємовідносин виступає діалог як вираження «живих» взаємозв'язків. Взаємовідносини завжди обумовлюють уявлення, відчуття, сприйняття та дії. Діалогічне світовідчуття (світобачення) у цій площині відображає екзистенціонально-онтологічну глибину пізнання феномену та сутності людини – суб'єкта (суб'єкта – людини) [88, с. 25].

Згідно з позицією німецького філософа Г.-Г. Гадамера, сучасна наука була на понятті метода та методологічної гарантованості прогресивного пізнання [61]. Вона використовувала підхід, який модусом абстрагування ізолював певні елементи реальності, піддаючи їх заразом експериментальному дослідженню. Напруженість, зумовлена поляризацією між неконсеквентним вченням метафізичної традиції (світобачення якої охоплювало увесь життєвий досвід людства) та пізнавальними поступами науки, була нівельована їх поєднанням. Визнання факту винятковості («унікальності») практичного розуму людини («ratio»), його свободи, дозволило, з одного боку, визнати певний баланс між ланцюгом понять науки розуму та науки досвіду, з іншого – націленість нової науки на метод, що згодом призвело до фактичного відчуження феномену розуміння [61]. Сьогодні саме ж розуміння демонструє значущу цінність наукової евристики.

У цьому контексті, в процесі поєднання методологічних основ гуманітарного та сцієнтичного пізнання, відзначимо, що природничо-науковий світогляд базується на можливості побудови абсолютної, істинної, єдино можливої феєрії світу. Все, що є характерне людині – суб'єкту відкидається як, власне, суб'єктивне, нерівноцінне. Такий підхід опредметнює живу природу індивіда та змінює її на безгласну (німу) річ. Інтелект споглядає цю річ й формулює відносно неї власні умовиводи. Принципово іншим є діалогічне

дослідження, що здійснюється у формі діалогу досліджуваного явища як двох незалежних суб'єктів. Самого суб'єкта не можна в жодному разі сприймати та досліджувати як річ, позаяк він залишається суб'єктом й не може бути безмовним [88, с. 25].

Отже, всупереч позитивістській критиці, гуманітарний підхід утверджує духовний, ціннісний погляд на природу та сутність індивіда. Як стверджує Г. Дияконов, «зовнішньо-завершальний опис індивіда не може відображати його справжньої сутності, людина сама її відкриває із виконанням імперативу свого питомого, духовно-трансцендентного буття. Відтак, дослідник повинен мати позицію «позазнахідності» стосовно певних науково-фахових поглядів на індивіда [88, с. 25]. Це стосується й осмислення «людини-громадянина», а також розуміння сутності соціальних спільнот (громади) як суб'єктів правового, демократичного процесу та типів взаємодії між ними.

Застосуємо таке філософсько-методологічне бачення у контексті даного дослідження, зокрема на принципах методології конструктивізму. Як стверджує В. Мартьянов, філософсько-правові концепції ґрунтуються на вихідних імперативах – етичних (моральних), історичних, культурних, політичних, – з яких формуються конструкти, що складають основу методологічного апарату теорії, яка оцінює та в певним чином класифікує правову реальність. Виникнення філософсько-правових методів у конкретний історичний період обумовлене певними контекстуальними завданнями, які вони повинні вирішити. Особливо актуальним є з'ясування цих завдань у транзитивні періоди, коли відбувається зміна парадигм, нормативно-правового базису, політичних моделей розвитку держави, кардинального реформування суспільних інститутів. Саме тоді назовні відкриваються фундаментальні методологічні дилеми, які служать осердям правової теорії загалом [172, с. 6]. Вчений В. Лапкін відзначає, що «парадигма формування світового правового порядку, яка домінувала раніше, гостро вимагала концептуального переосмислення» [162, с. 77]. Крах біполярної моделі світу та нова глобальна

ситуація, що постала на початку 1990 років після розпаду системи соціалізму, власне й створили умови для цього процесу.

Постбіполярна ера позначилася глибинними метаморфозами в площині політико-правових й соціально-культурних зв'язків, яка певною мірою розкрила затяті антагонізми, що диверсифікували соціальні спільноти, суспільства загалом. Цим і створила простір для об'єднання та формування новітніх спільнот, альянсів, націлених на пошук правових форм оптимального співжиття в умовах транзитивного суспільства. Це дало значний поштовх для розвитку науки, всебічності та концентрації систем знань, спонукало вчених здійснювати пошук щодо вирішення назрілих проблем майбутнього розвитку. Довкола цих змін генерувалася філософсько-правова рефлексія, у межах якої виникали нові концепції ідентифікаційних конструктів, тобто зародження первинного «Я» – суб'єкта, що спонукатиме до подальшої перетворювальної діяльності. Жвавий інтерес до суб'єктної взаємодії сприяв переосмисленню та концептуальному вдосконаленню категорій «суб'єктивності» та «ідентичності» в контексті філософської спадщини та правової дійсності.

Кульмінаційним моментом можна вважати загальне визнання конститутивного світоглядного принципу: індивіди та спільноти (громади) є самі творцями власної самобутності та тотожності, окрім пізнання себе та навколишньої дійсності, можуть самозмінюватися та конструювати реальність у визначеному напрямку. Суб'єкт здатний програмувати правові, політичні, соціальні, культурні, економічні практики. Такі підходи зруйнували узвичаєні установки науково-методологічного світосприйняття та обумовили якісне оновлення дослідницького інструментарію.

Втім, методологічний плюралізм, що почав формуватися водночас із інтенсифікацією викликів транзитивного суспільства, не лише не зумів вирішити попередні суперечності щодо змістовного осмислення та емпіричного аналізу розглядуваних феноменів, навпаки, спровокував нові. Пріоритетом, для міждисциплінарного взаєморозуміння та збереження цілісності самостійних дисциплін став конструктивістський підхід – гетерогенний напрям, зміст якого

характеризується дифузією та відстоюванням розрізнувальних засадничих констант. Принциповою позицією конструктивістів, яка об'єднала різні наукові течії, є переконання: когнітивна практика, яка базується на сприйнятті, поясненні, описі, судженні, власне і формує дійсність (правову, соціальну, культурну). Спільність світобачення суб'єктів, які сформувалися внаслідок когнітивних переконань, виробляє структуру, і своєю чергою, залежить від просторового, історичного, правового, соціального контексту. Це підтверджує також основний конструктивний імпульс, який відображає логіку комунікативної дії, нівелюючи усталеність понять.

Конститутивну ідею конструктивізму розкриває теза, яка наголошує на значущості чинників людської свідомості щодо формування інтересів й спрямованості суспільної діяльності в цілому. Вона відображає основну думку, відповідно до якої суспільні відносини є конструктами «інтерсуб'єктивних» кредо: ідей, переконань, поглядів, вірувань, які визнаються (втілюються) багатьма суб'єктами. Елементи спільного знання мають основний потенціал, який забезпечує «status quo», також вони зумовлюють вагомість людських ресурсів (духовних, матеріальних) та результативність їх застосування. Окрім того, конструктивізм вирізняє і несприйняття матеріалістичного детермінізму і теорії раціонального вибору [240, с. 118].

Концепти конструктивістського підходу успішно використовуються і в багатьох інших галузях наук. Вперше поняття «конструктивізм» вживається в середині 1950-х рр. у працях, які присвячені розгляду проблеми теорії пізнання. До масштабного, повноцінного обігу зазначений термін увійшов у 1982 р., після виходу збірника «Винайдена дійсність» [264, с.134]. Так, вчений А. Улановський тлумачить його у двох аспектах:

– по-перше, на визначення новітньої дослідницької парадигми в гуманітарних науках, що мають сформовану епістемологію, онтологію, етику, методологію;

– по-друге, як назви конкретного напрямку в методології та інших гуманітарних наук.

Зважаючи на множинність смислів, які заповнюють ідейний простір, суміжний до застосування конструктивістської методології, у широкому контексті конструктивізм слід розуміти як науково-пізнавальну стратегію, сформовану на групі теорій, що походять із філософської, соціологічних, психологічних, культурологічних дисциплін. Об'єднавчим елементом для них виступає ідея конструктивної природи пізнання, культурно-історичної та мовної зумовленості свідомості, опосередкованості сприйняття та розуміння макрокосму суб'єктивними (індивідуальними) конструктами, а також плюралізму (множинності) істини. Визначальний термін – «конструкт», який надає назву цьому підходові – визначає фундаментальну здатність тлумачити світ, систематизувати та оцінювати події, через які здійснюється пізнання та проектується майбутній суспільний розвиток. На переконання вченого А. Улановського, концепти цієї світоглядної доктрини можна простежити на всіх етапах розвитку філософського вчення. Втім, про цілковите її становлення як окремого явища доцільно полемізувати лише в контексті ХХ ст. Власне на цьому історичному проміжку, було визначено предметне поле, сформовано належну методологію, розроблено основу конструктивістської аргументації, джерелами якої є антропологічні, соціальні, філософські, психологічні, культурологічні, історичні, правові дослідження [264, с. 37]. Окрім цього, серед конструктивістів існує принципове порозуміння щодо різноманітності модусів наукового осмислення світу, а також стосовно неосяжності абсолютного тлумачення.

У соціології права започаткований напрям опирається на системний підхід, що в категоріальному аспекті зближує його з неореалізмом. Втім, у ту ж саму категорію вчені-конструктивісти закладають принципово інший зміст – система тлумачиться як соціальний (не матеріальний) феномен, що надає особливого розуміння поняттю «реальність». Остання аналізується як соціальний конструкт, сформований внаслідок взаємодії суб'єктів. Як стверджує дослідник А. Вендт, творчий процес засновується на ідеях суб'єктів про світ та призначення Себе та Інших, водночас призначення (значення, ролі)

– це не особливості безпосередньо самих суб'єктів, однак неупереджені, об'єктивні, разом встановлені позиції [319, с. 258]. Соціальні інституції диференціюють ідеї, які суб'єкти сприймають чи відхиляють. Так ідеї, які визнаються, практикуються значною більшістю суб'єктів, формують «культуру», що передбачає собою «структуру ролей». Відповідно до того, яка структура панує («друг», «ворог» чи «суперник»), належна культура визначає їх суспільну систему – «локкіанська», «гоббсіанська» чи «кантіанська». Так, структура та суб'єкти посідають рівний онтологічний статус й постають як взаємозумовлені явища в соціальному процесі. Структура впливає на інтереси та ідентичності суб'єктів, які трансформуються у довготерміновій перспективі, відтак перебіг трансформації зумовлює зміну структури соціальних ролей та саму культуру, отже суб'єкти є результатом невтомної взаємодії.

Більш ґрунтовніше увиразнює теорію конструктивізму вчений Л. Сморгунов, який за висхідну пропонує тезу, що «чинники свідомості виступають вирішальним елементом формування індивідуальних інтересів й спрямованості суспільної (колективної) діяльності загалом» [240, с. 203]. Зміст міжсуб'єктних відносин, у такому розумінні, є своєрідним конструктом уявлень, ідей, поглядів, переконань, що формуються в ході інтерсуб'єктивної взаємодії та залишаються актуальними на тому чи іншому етапі. У процесі комунікативних практик суб'єкти взаємообмінюються ідеями, поглядами, які відображають їхні світоглядні основи, моральні імперативи, цінності. Консенсуальні ідеї, переконання конституують соціальну дійсність, тому саме їх консенсуальний характер відіграє визначальне значення. Вони набирають консенсуальної природи тоді, коли суб'єкти вірять в їхню цінність, спільно визнають доцільність та обґрунтованість [240, с. 204]. Отже, у такий спосіб влада ідей характеризується мірою їхньої консенсуальності.

Головним внеском конструктивізму є пошук та запровадження альтернатив, що виходять поза межі звичаєвих, традиційних підходів. Конструктивістський напрям базується на розгляді цінностей, що формуються під впливом культурних традицій та норм. Інтереси не є як такі, що даються,

але природно залежать від чинників людської свідомості. Навіть розглядаючи гіпотезу щодо анархічної схильності зовнішнього осередку, слід відзначити, що анархія – це зовсім не об'єктивна даність, а це те, що з нею роблять суб'єкти. За діяльністю суб'єктів, функціонуванням певної системи доцільно стежити через призму належних нормативних величин, відповідно до яких варіюватимуться інтереси та ідентичності учасників взаємодії. Середовище, в якому діють учасники, конструюється безпосередньо (пропорційно) до плину їхніх дій. «Гра», що розвивається, не задається якимось алгоритмом, а зумовлюється контактом гравців із нормативним оточенням. Відтак, предмет необхідно досліджувати [182, с.136].

Втім, конструктивісти акцентують й на самодостатності норм, які не тільки залежать від усвідомлених зусиль суб'єктів, але й формуються самі собою, поза дією ззовні (природно). Це допускає наявність трансцендентного виміру та демонструє зв'язок із певним нормативним контекстом.

Отже, конструктивістський підхід націлений, передусім, на виявлення смислів, якими керуються суб'єкти в суспільних процесах (політичному, правовому, економічному та ін.). Він оперує раціональною логікою максимізації корисності, втім не надає їй цілковитого значення. З певною критикою підходить до намагань нейтрального опису «істинного стану речей», в усяких об'єктивних висновках добачає суб'єктивний підтекст, незважаючи на те, чи базуються вони на «чистій» емпіриці, чи на «чистому» розумінні. Винятково тематична сфера застосовування конструктивістського підходу в правовій науці – розгляд формування мережевої взаємодії державних структур, інститутів громадянського суспільства, у нашому випадку громад. Аналізуються передусім когнітивні елементи процесу взаємодії – зміни інституціональної структури мережевої взаємодії під впливом сучасних правових реформ, зокрема адміністративно-територіальної, порядок формування соціальних ініціатив на у межах певної громади, форми прямої участі у розвитку громадянського суспільства, розбудові правової держави. Наголос у вивченні робиться, зокрема, на категоріях довіри та відповідальності,

від яких безпосередньо залежить внутрішній комфорт окремої громади та кінцева ефективність функціонування всієї мережі громад. Це вносить істотне доповнення до мережевої теорії, разом із раціональними мотивами погодження інтересів проявляє мобілізаційну здатність всередині громади та між ними (асоціації громад). Вчений Л. Сморгунов стверджує, що прямий зв'язок між потенціалом владних інститутів й когнітивними факторами (легітимністю, схваленням, публічним визнанням) свідчить про певний поступ правової науки до співпраці із когнітивними науками, теорією комунікації, засобами масової інформації [240, с.125].

Відтак, серед визначальних домінант конструктивістського аналізу – системність, інтерсуб'єктивність, визнання анархічного середовища як таким, що має соціальну природу. Конститутивною категорією в конструктивістському проєкті є ідея, яка підтримує структуру будь-яких міжсуб'єктних відносин. Розподіл ідей відповідає за їхній характер: одні – є універсальними, які підтримуються значною більшістю суб'єктів, інші – частковими, приватними. Змістовна наповненість універсальних ідей визначає структуру ролей – «друг», «ворог», «суперник», а також модель системи – «локкіанську», «гоббсіанську», «кантіанську».

Важливим аспектом конструктивізму є розвиток його аргументації в контексті заміни традиційної дихотомії «або-або» на принцип «і-і», результатом чого є поєднання різних теоретичних засад. Концептуальними тезами конструктивістського світогляду, які увиразнюють його посеред інших методологічних напрямів, є: 1) розуміння реальності як ідентично-суб'єктивної конструкції, а не як певної матеріальної даності, тобто визнання за духовними (нематеріальними) чинниками будівної, творчої підстави для дійсності; 2) ідентичність виступає як фактор, що формує орієнтації та характер суб'єктів; 3) розуміння тих чи інших дій, як результату певних рішень, що є наслідком альтернатив свідомості.

Націленість конструктивістської методології на ґрунтовний аналіз дослідження, визначення історично-світоглядних основ різних форм наукового

розуміння, осмислення спектру мінливості суб'єктивних смислів у різних культурах на певних етапах історичного розвитку дає можливість ефективно застосовувати підхід у філософії права загалом, й у дисертаційній роботі зокрема, шукати підстави для порозуміння між суб'єктами (індивіди-грумада-інститути громадянського суспільства-держава), окреслити засади формування та розвитку дієздатної громади, концептуалізувати оптимальну модель гармонійної, максимально відкритої громади.

Принципове значення у конструктивістському підході має аспект ідеї та комунікації, що постають як основні елементи конструювання соціальної дійсності. Ідеї відображають ідентичність, світогляд суб'єктів, комунікація ж перетворює ці ідеї в спільні, переводить на рівень універсальних норм, суспільних імперативів. Завдяки логіці комунікативної дії різні суб'єкти починають вірити в спільні (суспільно-значимі) цінності, обґрунтованість соціальних ідей, відтак ідеї стають консенсуальними, що надає їм реальної влади в громаді, суспільстві, державі.

Як бачимо, конструктивізм визнає наявність у суб'єктові плюральності та часткової невідповідності різних практик керування власною поведінкою. У широкому контексті розглядає управління поведінкою – від виховання індивідуальних характеристик до активності в суспільному житті, на громадянському, політичному рівні. Розуміє її як глибоко особистісну, підкреслює її рідкість, історичну партикулярність, що вимагає уважної критичності та рефлексивності.

Методологічний аналіз громади як філософсько-правового феномену із позицій постмодернізму здійснено з урахуванням багатшаровості, дисемінації, децентрування, фрагментарності, гетерогенності як визначальних його характеристик. Конститутивними методологічними настановами щодо розкриття особливостей сучасної суспільної взаємодії є принципи єдності гетерогенного, мультикультуралізму та плюралізму порядків тощо.

Однією із характерних ознак постсучасної методології дослідження правової дійсності є те, що дедалі більша увага відводиться проблемам

нестабільності та неврівноваженості в суспільному бутті. З огляду на це, значний методологічний потенціал має синергетика як міждисциплінарний підхід щодо дослідження механізмів і форм правової реальності. Так, на початку 70-х рр. ХХ ст. здійснивши легітимацію принципів релятивізму та плюралізму, переосмисливши роль хаосу в суспільній матерії, синергетичний філософсько-методологічний напрям істотно вплинув як на природничі, так і суспільні науки. Зокрема, він посприяв міждисциплінарному та узагальнено-теоретичному дослідженню тих підстав, що становлять основу самоорганізації у системах та зумовлюють динаміку (еволюцію) складних процесів всередині них.

Разом з тим, будучи міждисциплінарним напрямом, що досліджує нелінійні процеси у відкритих системах, синергетичний підхід виробив методологічні основи щодо вивчення соціальності, розвитку її філософії на засадах індетермінованості та плюралізму. Сам термін «синергія» («συνεργία») походить із грецької мови та визначається як «спільна праця, співдія». Німецький дослідник Г. Хакен застосував його для визначення науки, яка із-за його ініціативності займалася дослідженням закономірностей самоорганізації у складних відкритих системах (на початковому етапі, суто фізико-хімічних), що перебували у стані, вкрай віддаленому від рівноваги. Втім, подальші наукові розвідки розхитаних (дисипативних) систем засвідчили про певні фундаментальні закономірності самоорганізації, що характерні й іншим системам, зокрема біологічним і соціальним [317].

Грунтовне опрацювання цих закономірностей здійснили такі вчені-синергетики, як: В. Буданов, О. Князева, С. Курдюмов, Г. Малинецький, І. Пригожин, І. Стенгерс та ін. Значний обсяг синергетичних інтерпретацій трансформацій суспільного буття акумулювала й українська наукова думка, прикладом цьому слугують ґрунтовні наукові розвідки В. Андрущенко, О. Бандурки, Л. Бевзенко, В. Броннікова, Л. Губерського, М. Кельмана, С. Клепка, С. Кримського, С. Прийми, О. Саннікової, А. Токарської, С. Цимбал, В. Шевченка, С. Яковенко та інших.

Синергетика як філософсько-методологічний підхід дозволяє осмислити зміст громади у контексті феномену самоорганізації в умовах транзитивного суспільства. Синергетика формує комплекс знань щодо складних утворень, систем чи підсистеми різного рівня існування, напрями їх розвитку та автономної, незалежної самоорганізації у нестабільних, транзитивних умовах. Згідно зі синергетичним підходом громада виступає складною, нелінійною, недетермінічною системою, що еволюціонує в стані, який позбавлений рівноваги або далекий від неї. Суспільна дійсність розглядається як поле синхронної інтерференції та конвергенції, певний симбіоз суб'єктного з об'єктивним, своєрідна сфера хаосу, що проявляє тенденції до порядку, ладу.

В методологічній площині потенціал синергетики щодо дослідження громади є значний, оскільки йдеться про формування пізнавальних установок «динамічного розуміння», в якому суттєвим постає мислення радше у категоріях моделей, а не законів, що сприяє подоланню дослідницької неповноти, взаємодоповнює знання про соціальну сферу. Позаяк спільнота (громада) відноситься до складних систем, тому синергетичний підхід зорієнтований на узагальнення та аналіз явищ, фактів, отриманих у результаті не лише філософсько-правових досліджень, але і політичних, культурологічних, соціологічних, психологічних, економічних та інших конкретно-наукових розвідок. Це дозволить проаналізувати феномен громади як складне, багаторівневе, багатоаспектне утворення, характеристиками якого сьогодні є нерівноважність, нестабільність, нелінійність та відкритість.

Розгляд системних особливостей громади та її ролі в умовах транзитивного суспільства крізь призму синергетичної парадигми безумовно потребує врахування основних домінант такої методології. Згідно з позицією В. Бронікова [49, с. 114] визначальними принципами синергетичної методології є: 1) ліквідація меж між суб'єктом та об'єктом, внесення особистісного чинника в наукове пізнання; 2) рівноцінність, еквівалентність нормальних й аномальних дискурсів; 3) рівноцінність загальнообов'язкових, універсальних, досконалих критеріїв істинності наукових знань; 4) застосування домінанти антропності;

5) еволюціонізм, історизм, унікальність об'єктів вивчення; 6) фактична принципова неможливість цілком усунути суб'єктивну дію дослідника на предмет аналізу; 7) врахування аксіологічних чинників та принципу гуманізму в процесі дослідження; 8) міждисциплінарний підхід до дослідження.

Зазначені методологічні принципи дозволяють осмислити суспільний процес як певний синергетичний порядок самоорганізації соціальної групи (спільноти, громади), який має відповідні форми впорядкованості, а також так звані «точки біфуркації», стани нестабільності. У цьому аспекті громада аналізується не просто як історичне соціальне явище (утворення), але як конкретна структура в просторі та часі, що зосереджує, фіксує процеси самоорганізації у нелінійній відкритій системі (суспільстві) та визначається великим енергетичним потенціалом різної амплітуди (інколи зростає, іноді спадає). Така структура бажає певної стабільності, яка генерується шляхом подолання різних складних суспільних обставин. Одночасно діапазон варіацій впорядкування соціального хаосу є досить обширним: від вдосконалення або переходу на значно якісніший рівень до повного його знищення.

Вагомим методологічним орієнтиром дисертації є соціокультурний підхід. Теоретичні основи цього підходу були закладені у працях вчених А. Ахізера, М. Кагана, М. Кагана, М. Лапіна, С. Пуертаса, Л. Іоніна, І. Рудакова, П. Сорокіна, Н. Черниш та інших учених, які наголошували на проникненні культури в правову дійсність. У контексті цього підходу соціальна дійсність, зокрема і громада, осмислюється як багатомірна єдність індивідуального, соціетального та культурного начал. Звідси, у дисертації апелюється до громади не так в територіальному аспекті, як, передусім, у культурно-історичному та філософсько-правовому плані.

Вивченню ціннісного виміру діяльності громади в українському соціумі слугує аксіологічний підхід, запропонований мислителями філософської платформи комунітаризму – Ш. Авінері, Ч. Тейлором, А. Етціоні, А. Макінтайром, М. Сенделом, П. Рахширом та іншими. Вагомою методологічною настановою цього дослідження є один із визначальних

концептів комунітаризму – аналіз спільноти (громади) як осередку моральності й втілення суспільних імператив, громадянських прав і свобод. Визначаючи роль громади у демократичних перетвореннях, беруться до уваги конститутивні домінанти комунітаризму: соціального порядку, морального діалогу та комунікативної гармонізації

Сприяючи комплексності та повноті аналізу місце та значення громади в умовах транзитивного суспільства здатний феноменологічний підхід, що концертує дослідницьку увагу на внутрішньому, сутньому в процесі визначення філософсько-правової природи явищ, окреслення їх соціального виміру. Феноменологічний підхід щодо розгляду правової дійсності передбачає застосування дефініції «життєвий світ», що використовується для окреслення макрокосмосу, взятого в його цінності для індивідуума, горизонту інтересів, потреб, бажань, цілей, турбот, дій соціуму та взаєминах в ньому, втілених у предметах, реаліях та зв'язках людської культури [258, с. 219]. На рівні «життєвого світу» індивід включений в соціальну спільноту (громаду) як кільце ланцюга, що перебуває у тісних комунікативних взаємозв'язках. «Життєвий світ» – це культурно-історичний обрис світу, що постає у свідомості спільнот й визначається певною динамікою. Власне «життєвий світ» виступає базисом кожного пізнання, особливим горизонтом й передумовою людського досвіду. Відповідно до феноменології, «життєвий світ» – це система вірувань, котрим довіряють, вони розглядаються як безперечно значущі та практичним досвідом доведені.

Варта уваги також етнометодологія, розроблена Г. Гарфінкелем, згідно з якою довколишній світ є основою формування онтологічної довіри, безпеки, а відтак кожна людина «вкорінена» у повсякденному потоці простору, часу та місця, «локальності» – ендемічному регіоні, що вплетений в загальну мережу соціальних взаємодій [92, с. 128]. Розгляд територіальної спільноти (громади) з наголосом на прозаїзмі, локальності та репрезентації громади в «життєвому світі» її суб'єктів, на нашу думку, розкриває конститутивні екзистенційні перспективи у філософсько-правових розвідках.

Власне, у ендемічній спільноті розміщено містяться топоси дійсного соціального буття індивіда, що окреслюють горизонти його вкоріненості – екзистенціали «дому», «храму», «поля» і т. д. Так, «дім» значить не лише господу, житло, але й місце зустрічі кількох поколінь, місцину «родинно-родової вкоріненості»; «храм» є топосом Сакруму, тобто місцем духовного зв'язку, зберігання духовних цінностей; «поле» – це просто природній простір, а радше світ, в розгортається екзистенція індивіда у часо-просторі природи [152, с. 12]. В методологічній площині це означає, що інтерпретування символів соціального буття повинно здійснюватися у певному культурному контексті, з врахуванням ментальності, культури, історичних традицій, фактичної правової дійсності. Опрацювання соціокультурних архетипів дозволило виокремити особливості розвитку громади в умовах транзитивного суспільства. Звідси, принциповими методологічним концептом даного дослідження є здійснення раціонального наукового відтворення (реконструкція) феномену громади у контексті соціокультурної традиції та правової реальності. Йдеться про необхідність відтворення історично-правових форм об'єднання людей крізь призму соціокультурної, світоглядно-філософської та правової традиції українського суспільства.

Отже, аналіз місця та значення громади в умовах транзитивного суспільства пов'язаний, передусім, із врахуванням особливостей національної філософії, з осмисленням її конститутивних ідей, трансформацією їх в громадсько життєві, так в індивідуальні переконання та орієнтації. Тому, в методологічну основу дисертації закладено також засадничі принципи української філософської думки: національно-культурної ідентичності, антропоцентризму, мовоцентризму, антеїзму, кордоцентризму та інші.

Застосовування екзистенціально-антропоцентричної методології сприятиме створенню основ реалістичного аналізу соціальності, дозволить відійти від соціокультурно знебарвленого, абстрактного розгляду соціальної дійсності, створить дієвий методологічний інструментарій для вивчення та

моделювання культурних, соціальних і правових трансформацій в українському суспільстві.

З огляду на це, потребують уточнення й термін «транзитивне суспільство» та особливості його тлумачення у вітчизняному науковому дискурсі. Складність дефініції сутнісного змісту цього поняття слушно охарактеризувала Л. Матвеева, «це не лише теорія, але і практика реалізації правових реформ та суспільних трансформацій в Україні, де-факто відкритий процес без приготовлених належних відповідей» [175, с. 12]. Попри багатозначність, певну суперечливість в наукових дискусіях щодо визначення даного поняття, артикулюємо принципові аспекти його розуміння, які дозволять проаналізувати сучасні процеси змін, що проходять в українському суспільстві

Отже, поняття «транзитивне суспільство» (лат. «*societas*» – суспільство, «*transformatio*» – зміна, перетворення виду, форми, сутніх особливостей чого небудь, «*societas*» – суспільство) означає та теоретично відображає різні сторони змін, що відбуваються в суспільстві. Відтак доцільним вважаємо, під транзитивним суспільством розуміти «історично викликаний процес подолання суспільних, правових, політичних й структурних суперечностей та проблем певної держави, що передбачає кардинальну зміну напрямів її розвитку, характеру діяльності її суб'єктів та способу мислення всього суспільства [246, с. 10].

В цілому, розуміння стану суспільних відносин, в якому одне змінюється на інше, може бути як статичне, так і релятивне. З позицій соціальної статистики визначальною метою дослідника є визначення законів соціального порядку, виявлення особливостей структури соціального явища (утворення) та з'ясування механізмів їх можливої взаємодії. У контексті соціальної динаміки дослідницька увага в основному націлена на функціонування соціальної системи, що перебуває в стані змін, трансформацій. Позаяк соціальні зміни відбуваються безперервно, то окремі філософи застосовують поняття

«соціальна зміна» як визначальне і в аналізі будь-яких реформ, і в аналізі суспільних трансформацій, і в аналізі правового прогресу [120, с. 63].

Відтак, важливим у методологічному плані для розкриття проблеми даного дослідження є осмислення змісту та характеру суспільної трансформації. Під змістом трансформації форм соціальної самоорганізації розуміється зміна, що настала внаслідок варіювання суспільного ладу, відносно узвичаєних форм взаємодії в основних системах або ж в усіх підсистемах суспільства.

Транзиція («*transitus*») як соціальний феномен виступає стадійним перехідним процесом суспільства з одного (останнього) стану визначальних суспільних інституцій, якими є ідеологія, право, політика, публічне управління, економіка, культура, до іншого цілком протилежного суспільного стану. Слід зауважити, що транзиція не ототожнюється зі соціальним прогресом, позаяк може собою представляти також регресивний перехід. Будь-яка транзитивний етап продукує як позитивні, так і негативні тенденції суспільного розвитку загалом й правового, зокрема.

Суспільна транзиція може мати як еволюційний, так і революційний характер, або ж їх поєднувати. Відповідно до цивілізаційного підходу суспільна транзиція має дві форми: *прогресивну* – поліпшення правового державного механізму, налагодження суспільного порядку, розширення обсягу прав й свобод людини, удосконалення правового життя загалом; *регресивну* – суперечливі дисфункціональні зміни у державі, суспільстві та деформація правової системи. Разом зі зазначеними конфігураціями транзиції, на основі синергетичного підходу, окреслено нелінійну модель (плюралізм модусів еволюції системи) транзитивних правових, державних, політичних, суспільних систем [174, с. 7].

Відтак, транзитивне суспільство є певним етапом розвитку суспільства, що визначається істотною трансформацією всіх чи більшості державних, громадянських інститутів, а також метаморфозою суспільних норм та цінностей, що обумовлюють зміни в організації управління суспільством та

формування нових соціальних структур загалом. Звідси транзитивному суспільству характерологічні наступні ознаки: несумісність суспільних інститутів із реальними суспільними викликами та потребами, що зі свого боку викликають маргіналізацію, соціальну фрустрацію, а також криміналізацію соціуму, акції протесту, масові заворушення, відхід від офіційної загально підтримуваної політичної ідеології, антиурядові повстання, значне збільшення громадського активу, певні метаморфози у соціальній структурі, знищення соціальних перешкод і появлення і появлення нових, зміни ідентичності індивідуума (стан, клас, громадянство); трансформація соціальних інститутів, що передбачає собою їх деформацію, удосконалення, зникнення чи виникнення; зміну в управлінні організованості держави та суспільства, внесення істотних поправок до нормативно-правового регулювання суспільних сфер; пертурбація соціальних цінностей, що є однією із визначальних компонент транзитивного періоду в житті суспільства.

Дослідження громади в умовах транзитивного суспільства вимагає як логічного правового співвідношення із чинним національним законодавством, так і адекватного врахування менталітету та традицій української культури. Позбутися ілюзій та догм щодо розуміння суспільного буття українців дозволить використання тих методологічних домінант, які правильно дозволять розкрити зміст вітчизняної філософсько-правової рефлексії. Всебічно врахувати різноманітні фактори розвитку громади в українському бутті, на нашу думку, допоможуть принципи етноцентризму та автохтонності. Саме їх гармонійне поєднання дозволяє осмислити феномен громади крізь призму визнання «закоріненості» поступу національної держави у межах визначеного геополітичного простору. Тобто у контексті філософсько-правового дослідження домінанти автохтонності та етноцентризму дозволяють зрозуміти суспільне буття як культурно-історичний, етногеополітичний та правовий комплекс, створений автохтонним населенням. Застосування зазначених принципів дозволяє проаналізувати громаду як форму процесу державотворення, що здійснюється на конкретній території.

Водночас враховуємо те, що ефективність будь-якого наукового дослідження вимагає тісної взаємодії цілої низки різноманітних наукових методів, що сприяють забезпеченню ґрунтовного розгляду проблематики. Тому разом із досягненнями постнеокласичної методології (синергетичним, конструктивістським, герменевтичним, аксіологічним, екзистенційно-антропологічним, соціокультурним підходами) та домінантами української філософії застосовуємо такі основоположні підходи як системний та структурно-функціональний.

Значну роль в процесі аналізу громади як системи, яка характеризується складною структурою, здійснює структурно-функціональний підхід, який полягає у виокремленні складових соціальної взаємодії та з'ясуванні їх місця та функціонального призначення. Даний підхід передбачає аналітичний розгляд самоорганізації суспільства як процесу взаємодії певних соціальних інституцій, що складають комплексність. У контексті структурно-функціонального підходу громада аналізується як цілісна система, що має досить складну структуру, в якій кожна складова має власне призначення та виконує особливу роль (функції). Прерогативою цього підходу є можливість синхронного аналізу взаємопов'язаних сторін будь-якого об'єкта, зокрема і громади.

В даному дослідженні застосування структурно-функціонального підходу дозволяє розкрити сутність громади крізь призму взаємодії її визначальних структурних компонент: загальних інтересів та єдиної мети індивідуумів, спільної волі на дію й взаємної відповідальності, загальних моральних цінностей і правових імперативів тощо. Окрім того, даний підхід дає можливість осмислити усі аспекти та виміри громади в їх взаємозалежності: як соціального феномену; як певної сфери реалізації надважливих екзистенціальних запитів, потреб; як світоглядного, ціннісного конструкту; як джерела громадянської ініціативності та активності; як суспільно-правової практики.

Систематизації та упорядкуванню філософсько-правових пошуків сприяв системний підхід, сутність якого полягає у встановленні різних рівнів

суспільної організації (правового, соціального, політичного, економічного, екологічного тощо) та дослідженні й конструюванні соціальних складових як параметрів цілісної правової системи. Даний підхід дозволяє проаналізувати громаду як серединний елемент суспільної організованості, структура якого представлена наступними соціальними інститутами: сім'єю, церквою, місцевою владою, неурядовими організаціями тощо. Розгляд системоутворюючих складових суспільної системи й визначення між ними характеру взаємовідношень (горизонтальний чи вертикальний) дозволить проаналізувати зміст функцій громади як соціально-правового феномену, сприятиме концептуалізації збалансованої моделі взаємовідносин між локальними спільнотами (громадами) та державою.

Системний підхід, у контексті вивчення громади як підсистеми великої системи – суспільства, гармонійно доповнюватиме ієрархічний метод. Його застосування сприятиме визначенню потенціалу громади в трьох основних аспектах – ендемічному (регіональному), національному (державному) та глобальному (міжнародному). Це дозволить визначити особливості внутрішнього соціокультурного осередку громади та специфіки форм взаємодії громади зі зовнішнім середовищем глобалізованого світу.

Важливу роль у дослідженні зіграв порівняльний метод або так звана компаративістика, застосування якої дозволило чітко класифікувати результати вивчення правових, філософських та інших науково-галузевих джерел із теми дисертації, об'єднати однакове та виокремити відмінне, й на основі цього вивести концептуальні авторські положення щодо досліджуваної проблематики. Порівняльний аналіз обумовив генералізацію, тобто аналітичне узагальнення інформації, в якій водночас розрізнялось відоме та невідоме, істотне від неістотного в досліджуваних питаннях. У результаті цього, скажімо простежуються основні тенденції розуміння спільноти (громади) у вітчизняному та західноєвропейському науковому дискурсі. Разом з тим, порівняльний метод здійснює вагомі оцінні та цінніснотворчі функції, що слугують визначенню смислів та масштабу досліджуваного феномену.

Таким чином, поєднання вищезазначених підходів та методів дозволило крізь призму філософсько-правової рефлексії дослідити феномен громади в умовах транзитивного суспільства. Громада є оптимальною моделлю теоретичної репрезентації самоорганізації українського суспільства, а дослідження її філософсько-правових особливостей дозволяє осмислити специфіку нинішньої соціальності, окреслити правові стратегії її майбутньої адаптації в умовах транзитивного суспільства. Конструктивістська методологія сприяла визначенню смислів на яких повинні формуватися громади, серед них визначальними є категорії довіри та відповідальності, від яких безпосередньо залежить внутрішній комфорт окремої громади та кінцева ефективність функціонування всієї мережі громад у державі. Дана методологія допомогла окреслити конститутивні засади формування та розвитку дієздатної громади, концептуалізувати оптимальну модель гармонійної, максимально відкритої локальної спільноти. Комплексний, міждисциплінарний розгляд громади як багатовимірного, складного утворення забезпечує застосування синергетичного підходу. Культуротворчий та правовий потенціал громади в умовах транзитивного суспільства дозволяють розкрити аксіологічні, філософські, соціокультурні та правові підходи.

В методологічному плані також застосовано філософські ідеї комунітаризму, що забезпечують аналіз спільноти (громади) як осередку моральності та реалізації соціальних імператив, громадянських прав та свобод. Важливим для комплексності та повноти аналізу явища громади був феноменологічний підхід, що концентрує дослідницьку увагу на щоденному житті громади, розуміє її як своєрідне поле реалізації людських запитів. Розкриттю предмету дослідження сприяли й загальнонаукові методи, зокрема системного, структурно-функціонального, порівняльно-правового, проблемно-хронологічного, використання яких дозволило подолати тематичну звуженість та здійснити актуальне дослідження не лише для філософії права, але й правової науки загалом.

1.3. Генеза дефініції громади у філософсько-правовому дискурсі

Філософсько-правовий аналіз ролі громади в умовах транзитивного суспільства передбачає визначення основних концептів тлумачення громади загалом як у вітчизняному, так і зарубіжному науковому дискурсі. Відтак, мета цього підрозділу полягає у з'ясуванні конститутивних особливостей історичної та сучасної інтерпретації спільноти (громади) у філософсько-правій думці та характеристиці концептуальних засад значення та ролі громад у поступі правової держави в умовах транзитивного суспільства.

З огляду на це, філософсько-правовий аналіз громади здійснюється у трьох різних наукових дискурсах: перший – вітчизняний (український), другий – східний (пострадянських країн), третій – західний (європейський та американський). На нашу думку, це дозволить виявити загальні тенденції, що впливають на філософсько-правове розуміння громади в Україні, а також визначити національно-ментальну особливість генези та структуру громади як соціокультурного феномену. Водночас береться до уваги те, що громада (спільнота) є способом національно-правової самоорганізації, оскільки репрезентує форму життя та взаємодії людей в умовах транзитивного суспільства, які між собою пов'язані культурно-історичним корінням, філософським світоглядом й правовою надбудовою.

Актуалізуючи тему спільноти (громади) у філософсько-правовому дискурсі, слід акцентувати на науковій значущості західноєвропейських інтелектуальних студій. Так, перші спроби філософсько-правової проблематизації ролі громади було здійснено ще в античну епоху – періоді формування старогрецької державності, коли греки активізувалися в громадське життя та виступали рупорами громадянських прав й свобод. Відтак, суспільно-політичне життя грецьких полісів стало підґрунтям формування потужної античної інтелектуальної традиції, що актуалізувала проблему організації суспільства до рівня теоретичної експресії, надавши їй особливого світоглядно-філософського значення.

Гене́за філософсько-правових поглядів на європейському континенті тісно пов'язана із міфологічним баченням античними мислителями будови всесвіту. Так, впорядковану, зрозумілу, очевидну частину світу грецькі філософи витлумачували як «космос», натомість його антитетичну сторону, неупорядкованість, невідомість, суцільну «пітьму» сприймали як «хаос». Феєрія суспільного буття зумовлювалася тим, як античними філософами інтерпретувалася взаємодія впорядкованого очевидного світу з тим, з якого все постає (розпочинається), і в якому все згасає (закінчується) [267, с. 37].

Філософствуючи над основами суспільного буття Аристотель наголошує на соціальній природі людини, відзначаючи, що «природа держави постає раніше, аніж природа індивіда та родини» [267, с. 49]. Держава-поліс, згідно з міркуваннями філософа, є значно вищим видом спільноти – формою колективного буття, яку він витлумачує як цілісність, створену із родових спільнот [270, с. 79]. Останні, за вченням Аристотеля, є структуроутворюючими складовими полісу й в соціальному аспекті виконують функцію забезпечення загальнолюдського блага та суспільного порядку. Основну потребу гуртування людей в громади, філософ вбачає в необхідності спілкування заради задоволення спільних потреб й знаходження сенсу життя.

Виняткове місце питання громадського буття людини знаходить у трактатах давньоримського філософа Цицерона. Зосереджуючись на проблематиці походження держави, філософ відзначає, що вона є надбанням й спільною власністю народу, а відтак громадянської общини (громади). У процесі осмислення держави. Цицерон намагається визначити сутність громадянської общини (громади), котру він тлумачить як «гурт людей, що пов'язані між собою згодою» [57, с. 33]. Акцентуючи на природній схильності людини до соціальності, мислитель відзначає, що громада є наслідком втілення волі індивідів до єднання – «народним установленням». Основами, що зв'язують громадян, Цицерон визначає спільність прав й обов'язків індивідуумів, а також їх загальне підпорядкування одному закону.

Аналітичний розгляд думок давньогрецьких мислителів показує, що у філософських студіях античної пори окреслилися підходи стосовно розмежування суспільного та державного буття, втім цілковита диференціація держави і суспільства так і не відбулася. Питання громади було поміщено в контекст проблематики, що стосувалася розуміння природи та функцій держави. Відтак це означає, що в античній філософемі громада осмислювалася передусім, як політична спільнота, що матеріалізувала природний закон й слугувала загальній справі громадян, а також характеризувалася через власне ставлення до держави.

Створивши базиси філософсько-правової рефлексії в Європі, давньогрецькі мислителі відіграли значну роль у формуванні подальших міркувань західноєвропейських філософів щодо сутності та соціально-правової ролі громади. Античну традицію пролонгували теологічні доктрини «отців церкви», втім проблематика громади розглядалася у межах, які перегукувалися із реаліями феодального суспільства.

Першість релігійних канонів людського буття щодо світських сфер, детермінувала організацію середньовічного суспільства та позначалася на формуванні релігійно-філософських й теологічно-правових концепцій соціальності. Будь-яка громада (церква, чернечий орден, держава, цех, реміснича гільдія) середньовічного суспільства діяла за правилами ієрархічності та корпоративності. Приймалося, що така форма соціального ладу сформувалася та функціонує в результаті безпосереднього втручання самого Бога.

Так, середньовічний теолог Т. Аквінський в своєму трактаті «Сума теології» розвиває концепт про те, що саме спільнота (громада) вбезпечує порядок, декретований Богом, позаяк «у будь-якій людській спільноті діє бінарний порядок: відносини між членами спільноти та ставлення до голови спільноти» [271, с. 53]. Настановляючись над аналізом системи соціальної взаємодії, започаткованим Арістотелем, мислитель означає як завершене «об'єднання, що охоплює всі громади» [271, с. 47]. Відтак, держава як єдине

представляє ціле, котре складається із – «домашніх спільнот та поселень, що кількісно зростають (за сусідським типом взаємозв'язку), ціле котрих – досягнення істинного блага в усій спільноті (об'єднанні)» [57, с. 58]. Себто взаємозв'язок общин формує державу, водночас у функціональній дії як держава, так і соціальна община (грумада) мають стримлятися до загальної мети – досягнення благополуччя та заздальгідь визначеного Богом блага.

Привертає увагу факт, що Тома Аквінський, так як й інші середньовічні мислителі, тлумачить громаду у двох аспектах: уявно-символічному та досвідно-даному. Домінантним, з позицій Т. Аквінського, є перший – символічний, сакральний вимір буття соціальної спільноти (грумади). У другому випадку аналізує громаду як територіальне поселенське утворення, певну форму організації та взаємодії індивідів «за правилом сусідства» [269, с. 54]. Отже, громада уявляється середньовічними мислителями надчуттєвою дійсністю, наслідком опосередкованих божих діянь, особливим духовним єднанням людей на основі спільної віри.

Теоцентрична парадигма аналізує функціонально-онтологічний зміст громади через містико-раціональне розуміння її як однієї із основних ланок організації соціальної дійсності. Домінуюча у середньовічному соціумі ідея єдності людства тісно пов'язувалася з онтологічним баченням: світ та всі його спільноти (грумади) в ньому підпорядковані Богу – центру всієї організації людей і речей. Поміж спроб осмислити життєдіяльність та людські відносини щораз більшого значення набувала апеляція до громади не у фізичному, а духовному взаємозв'язку як гурту людей, які поєднані дією божественного промислу та творіння. Суспільне значення громади вірян полягало в практичному впровадженні у повсякденне життя соціуму доміант й цінностей християнського гуманізму як поєднання констант людинолюбства із теоцентризмом.

Істотні зміни щодо концептуального розуміння організації соціального осередку у європейському науковому дискурсі відбулися наприкінці XVI – початку XVIII століття. Нові політично-правові та соціально-економічні умови,

які склалися в Європі, характеризувалися великими буржуазними революціями, значними зрушеннями в промисловому розвитку, зростанням вагомості наукових знань тощо, актуалізували переосмислення природи соціальних трансформацій, а також форм суспільної організації людей. Відтак, це обумовило появу значної низки філософських концепцій, які розглядали ідеї відокремлення держави та суспільства, а також зосереджували особливу увагу на природних і громадянських правах людини.

Безкомпромісно інші підходи, протилежні середньовічним, щодо розуміння громади випрацювали представники класичної західноєвропейської філософської науки. Науковий діапазон філософського осмислення Т. Гоббса, І. Канта, К. Маркса, Ш. Монтеск'є, Дж. Локка, А. Фергюсона є доволі всебічним: від міркувань щодо індивідуальної свободи людини до розгляду передумов формування правової держави й основ розвитку громадянського суспільства.

Визначення особливостей філософської інтерпретації громади у класичному модерному західноєвропейському дискурсі демонструє, що фактично вся «філософія суспільного порядку» Нового часу (модерну) є теорією природних прав індивіда у різних сферах життя [271, с. 59].

Наприклад, запропонована Т. Гоббсом філософська концепція будови «ідеальної» держави, базувалася на ідеї природного виникнення громади. Так, англійський мислитель державу ідентифікує із «однією особою, воля якої на основі порозуміння багатьох людей зобов'язана бути волею всіх» [67, с. 31], натомість громаду він розуміє як природний спосіб об'єднання, єдності людей задля оптимальної реалізації власних особистих інтересів. Разом з тим, громада є певним способом упорядкування суспільного безладу (хаосу) шляхом підпорядкування законіві позаяк слугує гарантією соціальної стабільності, самозбереження, взаємодопомоги та подолання обставини війни «усіх проти всіх» [67, с. 33].

Згідно з позицією філософа Дж. Локка, засадничою умовою суспільного буття, його громадянського поступу виступають зв'язки добровільної взаємодії,

позаяк «кожне політичне суспільство не може існувати без добровільної спільноти (громади) й взаємної згоди людей» [67, с. 82]. Консолідація спільних людських зусиль щодо забезпечення громадянських й природних прав, а також виконання обов'язків є своєрідним рушієм згуртування людей у «певну незалежну спільноту, яка латинянами йменується «*civitas*» [67, с. 87]. Відтак, у філософській концепції Дж. Локка розвертається тенденція осмислення громади як політичної спільноти, витoki якої започатковано в античному західноєвропейському просторі, у межах якої вперше актуалізувалися проблеми громадянської ідентичності й громадянського самоврядування.

Квінтесенцією класичного підходу щодо розуміння суспільного буття є гегелівська теорія історично-духовної єдності людства. У контексті висхідних домінант діалектики (тотожності буття й мислення, єдності історичного та логічного, науково-філософської концепції про протилежності як джерело руху та ін.). Німецький мислитель Г. Гегель означає як «моральну цінність, втілення свободи, власне втілення останньої постає як абсолютна мета розуму» [66, с. 265]. Здійснюючи спроби раціоналізувати історичну та суспільну динаміку, філософ намагається подолати дилему індивідуального – суспільного шляхом інтерпретування держави як діалектичної єдності протилежностей індивіда та спільноти (громади).

На переконання мислителя, форми суспільного буття є осередками розвитку духу, який реалізовує самосвідомість абсолютної ідеї, відтак формами самореалізації об'єктивного духу виступають сім'я, спільнота (громада), організація (товариство), держава, громадянське суспільство. Водночас головним критерієм «історичності» або «неісторичності» певної спільноти, на переконання Гегеля, є можливість досягти етапу суб'єктивного духу – рівня колективного суб'єкта та випродукувати державні інститути. З погляду філософа, громада в умовах розвитку ринкового суспільства залишається анахронізмом минулих, узвичаєних відносин, виробляючи місце новим формам суспільних взаємодій, взаємозв'язків.

Наголосимо, що гегелівське тлумачення соціальності визначається монологічним характером, позаяк дух у ній «говорить» сам зі собою, зіставляє сам себе модусом «роздвоєння», а відтак удосконалюється. Така схематична й абстрактна інтерпретація суспільного буття ґрунтувалася на аналізі його абстрактно-універсальних властивостей й не передбачала національно-ментальних особливостей. Разом з тим, назрілі процеси формування та розвитку політичних націй, нові наукові відкриття, значний промисловий прогрес, хоч й зумовили руйнування узвичаєних структур, втім і викликали певний інтерес до проблем соціокультурної визначеності громадського буття.

Як слушно зазначає А. Карась, «у новітніх обставинах елімінація звичаїв, традицій та зростання «соціокультурної ентропії» під дією індустріалізації, навпаки створює вакуум аксіологічної орієнтації; власне, із метою його заповнення значно активізується етнічний інтерес та формуються у теоретико-науковому дискурсі нові, інколи, абсолютно антагоністичні схеми виживання» [122, с. 320]. Отже, на зміну класичному розумінню соціальності, у межах якого спільнота (грумада) виступала як механічна сукупність людських взаємодій, західноєвропейська думка починає розглядати різнопланові та багатоманітні основи людської самоорганізації.

У західноєвропейській думці, цілісний концептуальний аналіз спільноти (грумади) здійснив Ф. Тьонніс. На основі синтезу відзнак діяльності спільнот II пол. XIX ст., дослідник означає особливості трансформації узвичаєної спільноти в урбаністичну, характеризуючи особливі риси спільноти та громадянського суспільства як антитетичних модусів організації соціального життя. Вчений окреслює два протилежні види соціального життя: «*gesellschaft*» (асоціація або суспільство) та «*gemeinschaft*» (місцева грумада, спільнота). Означені прототипи знаходяться на полюсах континууму: соціуму, які свої начала беруть у дитинстві («*gemeinschaft*») та пізніше набувають зрілості («*gesellschaft*»). Мислитель Ф. Тьонніс надає прерогативу «*gemeinschaft*» як досконалому виду грумади з її інтимним, простим, сімейним, приватним модусом життя, суб'єкти якої взаємопов'язані спільною мовою та загальними

традиціями, в якій тутешні жителі мислять категорією «ми-почуття» [260, с. 62].

Інший полюс «*gesellschaft*» – представляє стиль життя, що є пов'язаний із реалізацією суб'єктивних зацікавлень, суперництвом, формалістичними взаєминами, зростом вагомості приватного життя. Аналізуючи впливи індустріальної революції, швидкого процесу урбанізації в Європі, Ф. Тьонніс відзначає, що «*gemeinschaft*», внаслідок спричиненої суспільними трансформаціями відносин між людьми, можуть бути втраченими, позаяк людство стає дедалі зрілішим. У філософських трактатах Ф. Тьонніса простежується видима романтизація «*gemeinschaft*» й певне своєрідне гасло щодо чинення опору його еволюції у напрямку «*gesellschaft*» [260, с. 88].

Сучасник Ф. Тьонніса, Е. Дюркгейм також простежував вплив індустріалізації в європейському просторі та опрацював теорію суспільства-спільноти, яка ґрунтується на двох протилежних типажах: органічна солідарність та механічна солідарність. Перша характерна індустріальному періоду суспільної динаміки, натомість друга визначає його доіндустріальний період.

На переконання Е. Дюркгейма, люди, котрі мешкали у невеликих містах, на доіндустріальному періоді об'єднувалися, позаяк сповідували одним традиціям, ритуалам, віруванням й були спроможними до незалежного від зовнішніх спільнот існування. Себто, для них була властива «автоматична солідарність», адже соціальні зв'язки були наслідком їх схожості, аналогічності, вони об'єднувалися машинально. Модус суспільного ладу, характерний великим містам, оснований на розбіжностях, обумовлених розподілом праці, коли індивідууми значно взаємозалежали один від одного в реалізації власних потреб, Е. Дюркгейм вважав ключем «органічної (природної) солідарності». Мислитель акцентував на значущості соціальних взаємовідносин у соціумі та синтезі їх метаморфози під дією трансформаційних обставин у різних часових й контекстуальних вимірах [89, с. 19].

Соціації (громади) як форми відносин між індивідуумами, що створювалися з метою забезпечення їх інтересів, були також предметом філософського осмислення німецького мислителя Г. Зіммеля. На його переконання соціації є не лише функціональними складовими суспільного цілого, але, передусім, повноцінними репрезентантами суспільного буття. Згідно з доктриною Г. Зіммеля, існує дві дефініції поняття «суспільства», котрі потрібно чітко виокремлювати. У першому випадку суспільством є певна множина соціалізованих індивідуумів, які формують спільноту внаслідок певної історичної реальності. У другому ведеться про певну систему форм відносин між індивідуумами, у результаті якої проста множина трансформується в спільноту. Відтак, об'єктом дослідження постають сили, відносини та форми через які індивідууми соціалізуються, долучаються до суспільного життя. Так, Г. Зіммель визначає поняття «соціації» як форми, завдяки якій індивідууми на основі всіляких інтересів утворюють єдність, в якій вони і реалізують дані інтереси. Філософ наголошує, що соціації (громади) утворюються коли відокремлене (ізолюване) співіснування індивідуумів набуває форми взаємодії та характерологічних ознак сумісного буття [112, с. 105]. Водночас форми соціації (громади) повинні вивчатися як самодостатні явища (тобто, самі собою), однак не як функціональні складові соціального цілого. Власне таке ціле, що діяло би поза формами (громад) та самостійно, автономно від них, елементарно не існує.

Відтак, у європейській філософській думці ідея трактування спільноти як структурного елементу соціуму починає піддаватися сумніву. Міфологічний характер такої ідеї мислителі тлумачили тим, що поза межами спільнот та незалежно від них суспільство фактично не існує. Більше того, сформувалися такі концептуальні підходи, котрі наголошували на плюралізмі основ колективної одності індивідуумів. У такому теоретико-концептуальному напрямку здійснював наукові розвідки американський філософ, російського походження, П. Сорокін. Вчений визнавав дію символів-провідників, що взаємопов'язують різні генерації та убезпечують єдність груп, котрі роз'єднані

у часо-просторі. Як й інші мислителі посткласичної доби, П. Сорокін акцентував на соціокультурному базисі людської взаємодії. Зрозуміло, що в структуру останньої філософ заносив не лише людей, але й цінності, норми та значення, внаслідок яких індивідууми взаємодіють, осмислюючи та взаємообмінюючись ними: «матеріальні артефакти та відкриті дії як певні провідники чи рушії, у результаті яких об'єктивуються та соціалізуються цінності, норми та значення» [242, с. 27].

Намагання подолати контрверзи між «*gemeinschaft*» і «*gesellschaft*», взаємопов'язати традиційність та модерн, індивідуалізм й колективізм віднаходимо у теорії «*societal community*» («соціетальної громади»), розробленої Т. Парсонсом, яка ґрунтується на «великій модерній тріаді – свободі, рівності та солідарності» [194, с. 10]. Власне, соціальний рівень організації визнається домінантою асоціацією громадян, що пов'язані взаємною солідарністю (співдружністю) членів громадянського суспільства.

Відзначимо, що у некласичних тлумаченнях спільнота (громада) вже не визначається як редукована форма соціуму, а її змістом вже не значиться незавершеність існування. Насупроти, громада тлумачиться як організація індивідуальної свободи, втілення людських та громадських цінностей.

Аналогічні позиції займали неотомісти, вони аналізували людську спільноту у контексті персоналізму, тобто інтегрального гуманізму. Так, філософ Ж. Марітен, метою кожного соціального об'єднання вважав реалізацію вищих, духовних цінностей, проте і людські, громадські цінності та свободи визнавав для спільноти пріоритетними. На думку філософа, реалізація громадських прав людини, є можливою тільки за умов демократії, себто такого суспільного ладу, який не розчинятиме індивідуума у суспільному цілому. Вбезпечити демократію спроможна лише спільнота вільних людей, яку філософ визначає як «плюралістичну», позаяк вона «потребує від міста природних (органічних) свобод різним соціальним утворенням й духовним об'єднанням, організованим у ньому, відштовхуючись від сім'ї як основної спільноти» [305, р. 117].

Філософсько-правовий перегляд громади як специфічного виду структурної та екстенсивної соціальності було здійснено носіями лібералізму. З ідей цієї філософської концепції виходить, що спільнота є сукупністю індивідумів, які наділені внутрішньою свободою, громадянським духом й високою соціальною активністю, а їх значення постає в гарантуванні індивідові його особистої свободи, рівності можливостей, мирного співжиття та недоторканності власності. Так, французький філософ А. де Токвіль, ідеолог теорії вільних громад, враховуючи особливості громадянського життя та самоврядування в американському суспільстві, громаду й громадське самоуправління характеризує як найважливіший чинник розвитку індивідуальної свободи та підтримки демократії: «громада є тим місцем, котре консолідує та міцно зв'язує людей, у ній вони можуть реалізовувати свої права та належно виконувати свої обов'язки» [258, с. 47].

Відповідно до ліберальної моделі спільноти (громади) в її основі знаходиться особа та власність, натомість із позицій носіїв комунітаризму рушійним фактором соціальних взаємодій виступають моральні цінності. Комунітаризм – філософський та соціально-політичний дебаркадер, підтримуваний знаними філософами В. Галстоном, М. Сенделом, А. Етціоні, Ч. Тейлором та іншими мислителями, розглядає соціальні спільноти (громади) як джерело, осередок моральності. Так, в основу комунітаризму закладено критику лібералізму, передусім стосовно концепту першоцінності незалежності індивідуума та індивідуальної свободи. Відтак, пропонується аналізувати соціальну спільноту (громаду) як осередок моральності, в якій удосконалюються цінності справедливості, мудрості, любові та самореалізації, тоді коли реалізація потенціалу окремого індивідуума сприяє досягненню загальних суспільних цілей [57, с. 26].

Так, учений А. Етціоні впевнений, що спільнота (громада) формує зміст ідентичності, відповідальності та співучасті, є своєрідним голосом моралі (основна її функція), а тому повинна бути джерелом нових екзистенційних, сімейних, правових, освітніх цінностей. Мислитель опротестовує концепт

повернення до узвичаєних цінностей, обґрунтовуючи тим, що традиційні соціальні спільноти (спільноти) були надміру обмежувачими та авторитарними. Відтак, комунітаристський підхід акцентує на розгляді індивідуума як суб'єкта різних соціальних спільнот (громад), а не як індивідуалізованої та автономної особи. При цьому спільнота постає як форма буття індивідуумів, у межах якої вони набувають громадянських прав й свобод, а також соціальності. Окрім цього, з позиції А. Етціоні, соціальний консенсус врегульовується наступним приписом: «поважай та підтримуй моральний порядок у соціумі, якщо бажаєш, щоб суспільство підтримувало особисту свободу та індивідуальну незалежність» [309, р. 11]. Отже, відповідно до концептуальних ідей комунітаризму, громадянське суспільство слід аналізувати як сукупність спільнот (громад), які реалізують та відстоюють власні інтереси. Саме такий підхід зможе забезпечити партнерський баланс між громадами, державою та ринком.

Особливе значення громади у розвитку громадянського суспільства та розбудові демократії шляхом соціального залучення й суспільної взаємодії індивідуумів аналізує вчений Р. Ольденбург. Філософ надає громаді роль певного «третього місця», вслід за «першим» – домом та «другим» – роботою. Власне, щоденні форми «третього місця», в якому розгортається дискурс назрілих для громади питань, мислитель називає «серцем соціального життя» («*vitality*»), первинними засадами («*grassroots*») демократії [306, с. 67]. В аксіологічному параметрі громада є основою формування та підтримки моральних цінностей свободи, довіри, солідарності, гуманності, відповідальності, справедливості та самореалізації, довкола яких упорядковується громадянське суспільство.

Тлумачення громади крізь призму сутей й цінностей здійснено у філософській феноменології. Характерологічне значення тут має «життєвий світ людини», котрий часто ототожнюється зі спільнотою (громадою) в суб'єктивному вимірі й протиставляється суспільству. Впроваджуючи дефініцію «життєвого світу», філософ Е. Гуссерль у ньому сутність сфери

відомого усім безпосереднього та безсумнівного. У засновника теорії комунікативної дії Ю. Габермаса «*lebenswelt*» – життєвий світ, виступає системою соціокультурного знання інтерсуб'єктивного змісту. Так, життєвий світ осмислюється у процесі його комунікативного розуміння; він організовується (засновується) засобами мови та мовлення, які є тісно пов'язаними з конкретною культурною традицією. Комплекс інституцій та процедур комунікації утворюють систему репродукції основ життєвого світу та постає у формі суспільного світу повсякдення. Відтак, останній набуває змісту через такі модуси комунікативного вияву, як засоби масової інформації або преса, література, мистецтво, освіта, які є умовою опрацювання критично-раціонального дискурсу, у процесі якої настає публічна відкритість та формується громадська думка [57, с. 167].

Таким чином, у контексті сучасного філософського дискурсу громада (певна територіальна спільнота) постає особливим майданчиком реалізації важливих екзистенційних запитів індивідуума: потреби у налагодженні й потреби в корінні (Е. Фром), потреби у приналежності та прив'язаності (А. Маслоу) тощо. Водночас осердям спільноти (громади) є не місце і не простір, а суспільний дискурс й діяльність з її цілями, завданнями, програмами та результатами. Громадська діяльність «плететься» як певне багатомірне павутиння, вона пов'язує індивідуумів через плюралізм (різноманітність) їх констант, витворює для них нові позиції, через посередництво яких людина має можливість здійснювати вплив на суспільство [131, с. 4]. Отже, спільнота (громада) виступає посередником між індивідуумом та світом, вона стає внутрішнім єднанням певного кола людей, що спершу сформувалася на природно-історичній основі, а пізніше отримала здатність впливати на соціум.

В останні десятиліття на Заході питання соціальної значущості індивідуального буття й головних форм суспільної кооперації та її підтримки набули значної актуальності. Причому постмодернізм вносить у них нове бачення та пропонує оригінальні шляхи їх розв'язання, що впливає й на підходах критичної рефлексії постмодерністських філософів. Як слушно

зазначає Е. Гелнер, «соціально-антропологічне осмислення – із вивчення суспільства переходить у дослідження особистих реакцій антрополога на предмет, власні спостереження суспільства, водночас вважається, що він так і не зауважив нічого істинного» [299, р. 25]. Застосовуючи принципи плюралізму та релятивізму, «множинності порядків» і деконструкції постмодерністська філософія визначає спільноту (громаду) як розпорошене, децентроване утворення, єдність цілої низки частин (фрагментів), поміж якими не існує стійких зв'язків.

Разом з тим спільнота (громада) є не лише формою відображення суспільного буття, але, передусім, певною схемою, світоглядним конструктом, що вгрузає у щоденну практику та змінює природу мислення. Слідом за міркуваннями М. Гайдеггера про суспільне буття як присутність у часі, де час виступає «перед-просторовою місцевістю», французький мислитель Л. Нансі схарактеризував концепцію спільноти як «*entre-en-commun*» («буття-разом»). Філософ витлумачує спільноту (громаду) як своєрідний «острівець» сумісності, в якому зберігається істинна соціальність та здійснюється «експозиція» індивідуумів один одному, а також зсовуються рубожі між внутрішньо соціальним й зовнішньо соціальним. Ж. Л. Нансі виявляє визначальні принципи співбуття індивідуумів, а саме: відсутність загальної субстанції – землі, крові або містичного тіла; співбуття є конститутивним кожного буття-окремо, а думка про відокремлене, ізольоване «*ego*» не має резону; комунікація, спілкування в бутті-разом не є процесом злиття і не інформаційним процесом, воно є певним парадоксом переривання у цих відносинах чи відсутність комунікації у самій комунікації» [183, с. 17]. Тобто в спільноті не тільки здійснюється комунікація, взаємообмін повідомленнями, які певні змісти, але й формуються смисли, виникає подія смислу. Відтак, згідно з міркуваннями Ж. Л. Нансі практика спільноти (громади) відкриває індивідууму сферу спільного буття («буття-разом»), генерує певні змісти соціального буття та сприяє екзистенційній єдності.

Трохи в іншому аспекті розглядає спільноту зачинатель концепції комунікативної дії Ю. Габермас. Характерологічного значення в його концепції набирає суб'єктивний аспект соціального буття індивідуума. Поняття громадянства мислитель пов'язує із культурною ідентичністю, наголошуючи, що «майбутній громадянин має бути здатним й готовим виступити як член цієї особливої історичної спільноти (громади), її минулого та майбутнього, форм її буття та інститутів, у межах яких міркують та діють її члени» [276, с. 242].

У цьому зв'язку слід відзначити праці американського філософа Ф. Фукуяма, який теж надає вагомому значення соціальним зв'язкам, цінностям та нормам, що об'єднують людей у спільноти (громади). Він стверджує те, що спільнота (громада) не є ситуативною єдністю, позаяк не формується щораз, коли люди з певних причин взаємодіють між собою. На думку мислителя, втрата або істотне послаблення соціальних зв'язків, «породжує в індивідуумів почуття самотності та дезорієнтованості [275, с. 22]. Громадянське суспільство упорядковується за допомогою цілої низки моральних норм, довкола індивідууми об'єднуються в спільноти (громади). На переконання Ф. Фукуяма, соціальний порядок постає не у результаті розпорядчих дій влади, а як наслідок «самоорганізації децентралізованих індивідуумів» у ході вирішення їх життєвих проблем. Отже, в умовах нинішньої інформаційно-глобалізованої дійсності визначальне значення спільноти (громади) Ф. Фукуяма вбачає в гарантуванні особистого вибору індивідуальної свободи індивідуума.

Загалом у контексті поширення постмодерністських ідей формується інше, принципове відмінне від узвичаєного розуміння соціального. Філософи-постмодерністи наголошують на «нетривкому», «ситуативному», «тимчасовому» характері людських об'єднань (громад), інколи взагалі піддаючи сумніву перспективу концептуального аналізу спільноти. Відтак, громада у контексті постмодерністської філософсько-правової рефлексії визначається як спосіб сприймання чи ситуаційна коаліція, котра виходить поза межі, позаяк у час глобалізаційних викликів соціальні зв'язки повстають на ступені «простору потоків».

Так, філософ З. Бауман у науковій розвідці «Текуча сучасність» розкриває базиси докорінної трансформації сучасної «текучої», позбавленої меж і кордонів соціальної дійсності. На його думку, спільнота (громада) власне і виступає однією з основних форм такої релятивної, пластичної дійсності. Її характерологічними рисами філософ називає слабо виражену ідентичність сучасних індивідуумів, тимчасовість спільних інтересів, що й перетворює громаду в хаотичне й нетривке «карнавальне» чи «гардеробне» об'єднання. [32, с. 216]. Тобто спільнота як багатовимірне та динамічне утворення генерує нову форму спільності, що може тлумачитися лише у метафоричний спосіб.

Можливості певної віртуальної взаємодії трансформують узвичаєну громаду в своєрідний «незримий» колаж, що об'єднує індивідуумів не за домінантами сумісності, а за домінантами розподілу в просторі та часі діяльності. Спільним ґрунтом та загальною основою взаємодії індивідуумів у цьому випадку постають не місце та простір, а власне діяльність з її конкретною метою, цілями, завданнями та результатами. Йдеться про те, що, якщо раніше у базис спільноти закладалися історія, традиція, то нинішня громада трансформується в дійсність «тут-і-тепер», вона вже не існує в минулому, а її буття у майбутньому є доволі гіпотетичне, сумнівне. Власне простір спільноти (громади) є місцем формування нового соціального досвіду, а її члени виступають осередками кристалізації соціетальних феноменів.

Таким чином, проблематика дослідження спільноти (громади) у західноєвропейському філософсько-правовому дискурсі є тісно вплетена в онтологічний контекст, позаяк розглядається у межах визначення співвідношення локального та глобального у сучасній світобудові, опозиції гетерогенності або уніфікованості суспільного буття як плюралізму дій щодо реалізації людських інтересів.

Висновки до розділу 1

Аналіз стану наукового напрацювання дозволяє висновувати про наявність значного масиву джерел, які розглядають громаду як певний вимір суспільного буття. Водночас слід зауважити, що, попри підвищений інтерес сучасних науковців до проблематики громадянського суспільства, питання значущості громади в умовах транзитивного суспільства України нині є малодослідженим у вітчизняному філософсько-правовому дискурсі.

У дисертації застосовано конструктивістську методологію, що сприяло визначенню смислів громади, серед яких визначальними є категорії довіри та відповідальності, від яких безпосередньо залежить внутрішній комфорт окремої громади та кінцева ефективність функціонування всієї мережі громад у державі. Дана методологія допомогла окреслити конститутивні засади формування та розвитку дієздатної громади, концептуалізувати оптимальну модель гармонійної, максимально відкритої локальної спільноти. Комплексний, міждисциплінарний розгляд громади як багатовимірного, складного утворення забезпечує застосовування синергетичного підходу. Культуротворчий та правовий потенціал громади в умовах транзитивного суспільства дозволяють розкрити філософські, соціокультурні та правові підходи. В методологічному плані також використано філософські ідеї комунітаризму, що забезпечують аналіз спільноти (громади) як осередку моральності та реалізації соціальних імперативів, громадянських прав та свобод. Важливим для комплексності та повноти аналізу явища громади був феноменологічний підхід, який концентрує дослідницьку увагу на «життєвому світі» громади, розуміє її як поле реалізації людських запитів. Розкриттю предмета дослідження сприяли й загальнонаукові методи, зокрема системний, структурно-функціональний, порівняльно-правовий, проблемно-хронологічний, використання яких дозволило подолати тематичну звуженість та здійснити актуальне дослідження не тільки для філософії права, а й правової науки загалом.

Сучасна філософсько-правова інтерпретація спільноти (громади) характеризується багатозначністю, контроверсійністю та незавершеністю.

Аналіз численних теоретичних напрацювань у різних галузях знань дозволяє стверджувати, що громада тлумачиться як у вузькому, так і широкому контексті. У широкому значенні громада постає як особлива форма цілеспрямованої взаємодії та суспільної організації індивідуумів на основі територіальної, політичної, соціальної, виробничої спільності з метою вирішення проблем власного життєзабезпечення; як осередок соціального життя людей на локальному рівні; спосіб просторово-територіального облаштування соціального буття.

У вузькому розумінні громада тлумачиться як осередок моральності, спілкування та взаємопідтримки. В даному контексті громада розглядається як певне поле реалізації найважливіших екзистенційних запитів індивідуума – потреби у встановленні соціальних зв'язків, у подоланні пасивної тваринної природи, у піклуванні про іншого, у відчутті безпеки та стабільності, в ідентичності. Приналежність індивіда до громади власне задовольняє основні екзистенційні потреби особистості та забезпечує реалізацію її сутнісного потенціалу. В цьому аспекті є ефективним механізмом долучення людини до «суспільного», «громадського».

У світлі двох дефініцій найхарактернішими загальними ознаками громади можна визначити наступні: спільність території, на якій проживають індивіди; єдність її членів, згуртованість; ефективна міжособистісна взаємодія; здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків; культуротворчий потенціал (спільність цінностей та норм). Разом з тим, виходячи на простір соціально-філософської рефлексії, громада осмислюється як елементарна, початкова форма соціальної організації, і як особлива форма соціально-правової самоорганізації, що не знає домінування та ієрархії, є особливою моделлю ідеального суспільства. Ідеї індивідуальної свободи, суспільна взаємопідтримка та справедливість виступають онтологічними підставами розвитку громади.

Концептуальні підходи щодо визначення терміну «територіальна громада» визначаються як: історично сформована спільнота індивідів, що

характеризується спільною культурою, традиціями (П. Гураль); як комплекс суспільних взаємодій, інтеграцій між індивідуумами, зв'язки соціального захисту та підтримки, проживання на одній території, родинні стосунки, приналежність до певної соціальної спільноти (Дж. Хіллер); як спільний, колективний споживач (Д. Барнс); як суб'єкт місцевого самоврядування (Н. Руда, І. Видрін, А. Коваленко, М. Корнієнко, В. Кампо, Ю. Молодожен, А. Лелеченко, О. Васильєва, В. Куйбіда, А. Ткачук, М. Баймуратов, О. Батанов, І. Гурняк, О. Дацко); як територіально-об'єднана сукупність індивідів, що сформована на основі соціально-територіальних відмінностей (І. Бодрова, Ю. Тихоміров, Ю. Сурмін, Я. Щепанський, К. Іонассен, Д. Хіллері); як базова адміністративно-територіальна одиниця (П. Жук, В. Кравців); як сукупність інститутів (Р. Парк); як суб'єкт цивільно-правових відносин, суб'єкт господарювання (В. Кравченко).

Таким чином, основні характеристики громади можуть бути представлені комплексом таких ознак, як: прив'язаність громади до території природного проживання індивідів, чим детерміновано первинність самовизначення із подальшим оформленням юридичного статусу; членство в громаді, що пов'язане зі спільністю інтересів; здатність до структурування та створення внутрішньо-організаційних управлінських структур; самоврядність, яка є формоутворювальною основою владовідносин; соціальне функціонування на базі спільних форм діяльності для життєзабезпечення інтересів громади; упорядкованість відносин на базисі правових та інших суспільних норм, що дозволяє визначати їх як суб'єктів права, здатність бути суб'єктом комплексних правовідносин; обумовленість діяльності не лише індивідуалізуючими, але і об'єднавчими факторами, стійкістю інтересів, зв'язків й форм суспільної практики; первинність відносно об'єднань, що формуються народами, націями, державними інститутами, що вбезпечує діалектичний зв'язок із громадянським суспільством й державою; здійснення членами громади власної ідентифікації з нею (формування та прояв відчуття співтовариства).

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА МОДЕЛЬ ГРОМАДИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

2.1. Концепт громади в українській філософсько-правовій думці

У вітчизняному філософсько-правовому дискурсі репрезентація феномену громади характеризується певними особливостями, що зумовлені низкою чинників історично-соціального, національно-ментального та політико-правового характеру.

Вплив історично-соціальних умов українського буття на громадянський поступ народу слушно охарактеризував львівський учений А. Карась, який зауважив, що українське суспільство протягом багатьох століть, перебуваючи у складі різних державних утворень, зуміло зберегти духовну єдність не зусиллями влади, а всупереч їй. Дослідник відзначив, що «народна солідарність була зумовлена відносно сталою тенденцією громадянського поступу, яка поєднувалась з національною традицією, соціально-культурним дискурсом та моральними імперативами (етичністю)» [124, с. 319].

Необхідно враховувати ще й той факт, що архетипи осмислення суспільного буття у світоглядній традиції певного народу в значній мірі залежать від ментальних особливостей. Система суспільного порядку, соціальної взаємодії формується на основі ментальності, котра визначає національний характер народу, його здатність до засвоєння принципів, норм, суспільних цінностей, життєвих орієнтацій тощо. Життя індивіда в громаді є орієнтоване, як на загальні суспільні цінності, так і на національні особливості, позаяк «Загально-людські ідеали формуються також і з врахуванням надбань різних національних культур, і на їх основі створюється власне, особливо-неповторне» [39, с. 221].

Національна модель громади є результатом втілення етнічної ментальності, філософського «духу» та правового буття українців. Звідси, розкриття глибинної світоглядної сутності громади у контексті національного праворозуміння вимагає врахування особливостей рис українського менталітету, як певного «інтегрально-синкретичного утворення, в якому суспільні цінності (значущості) виступають моделюючою домінантою світосприйняття, світорозуміння та світовідчуття» [82, с. 167].

На суспільну активність громадян України безпосередньо впливають особливостями їх менталітету та природа національного характеру. Проблема ментальності буття українців, як особливого історично-культурного типу була предметом наукових розвідок таких українських корифеїв, як М. Драгоманова, М. Донцова, В. Антоновича, І. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, Д. Чижевського, І. Франка. Сьогодні дане питання вивчають такі вітчизняні вчені, як О. Донченко, С. Кримський, М. Козловець, М. Попович, О. Патинок, Ю. Романенко, Н. Соболева, В. Пилипенко, В. Шевченко, А. Швецова, В. Янів та інші. Так, визначний вчений Д. Чижевський виокремлює визначальні риси українського національного характеру, а саме: чутливість, емоційність, естетизм, сентиментальність, ліризм. Окрему увагу мислитель звертає на індивідуалізм українців та яскраво виражене прагнення до свободи [282].

Згідно з позицією більшості дослідників етноментальності, самоіндивідуалізм є «істотним чинником самовиявлення українця» [292, с. 574]. Традиційний спосіб життя людини в українській дійсності індивідуальний характер її діяльності проявляється у таких рисах характеру українця, як наполегливість, самостійність, відповідальність за свої дії, ініціативність, незалежність у прийнятті рішень та судженнях. Це індивідуалізм, за котрого цінність індивідуума не нівелює значимості суспільного життя, втім цілком виключає підпорядкування індивіда широкому загалу (соціуму). Знаний вітчизняний вчений Г. Булашов також наголошує на дуже розвинутому почутті особистості, індивідуальності, що протестує фаталізму; великому прагненні до громадянської справедливості, яке провокує постійні пошуки істини;

громадянська особиста ініціативність у порушенні та вирішенні питань, як морального, так і суспільного характеру; «братерська любов до людей» [50, с.59].

Визначальною рисою світогляду українців й архетипом національної культури є кордоцентризм, відповідно до ідеї якого суспільна взаємопідтримка тісно пов'язана зі серцем, сентиментальністю та чуттєвістю. Тобто, в суспільному бутті людини на перший план виходить екзистенціальне, чуттєве, а не логічне, раціональне. Розум уособлює логіку, необхідність, закон, а серце є втіленням свободи, волі, незалежності. Саме у філософії кордоцентризму яскраво виражається волелюбність українського народу, прагнення українців до справедливості, правди, соціальних змін.

Вагоме значення для осмислення етноментального виміру соціальної спільноти (громади) має розроблений українськими мислителями та тісно узвичаєний в традицію народу архетип співмірності. Як відзначає сучасний вітчизняний філософ В. Шевченко, співмірність є модусом збільшення товаришів й друзів, розширення спілкування із індивідами в спільноті та спільнот між собою, а також безконфліктне засвоєння довколишнього середовища. Співмірність базується на «віддаванні» індивідуальних й колективних умінь та здібностей, показує логічну несуперечливу взаємодію, як з природними, так і з стихійними процесами, що є визначальною ознакою мудрого способу життя [287, с. 37]. Отже, в українській філософії взаємодія індивіда у спільноті та спільнот між собою осмислюється як прояв на буттєвому рівні суспільної гармонії та злагоди.

У цілому дослідники ментальності багаторазово наголошували на наявності доволі суперечливих тенденцій у світорозумінні та світовідношенні українців, що зумовлені історично-культурними, соціально-економічними, етно-геополітичними чинниками. Розглядаючи особливості громадянської активності крізь призму української ментальності, вчені Л. Семененко та О. Патинок виокремлюють природні та набуті риси, що негативно

відобразились на розвитку національної цілісності, а відтак, і на громадянському поступі українського суспільства [73, с. 191].

До природних рис вищезазначені вчені відносять перевагу почуттєвого, емоційного над волею та інтелектом, індивідуалізм та певні психологічні компоненти (недостатній розвиток цілеспрямованості та вольових якостей, бунтарство, неорганізованість, недисциплінованість, пріоритет особистих інтересів над загальними (суспільними, громадянськими, державними), низьке почуття громадянського обов'язку, відповідальності тощо). До ментальних ознак другої групи (набутих) віднесено ті, що зумовлені браком державницької традиції в українському суспільстві: рецидиви невірницької психології, комплекси «кривди» та «меншовартості», формалізм [73, с. 192]

Згідно з позицією науковців результатом такої ментальної звичаєвості, закоріненості є пасивна участь у житті держави, суспільства. Рабське служіння в іноземних державах, відсутність критичного сприйняття чужоземних цінностей та норм, принижене почуття національної гордості та гідності. З огляду на вищезазначене слід зробити певні застереження. Передусім, зауважимо, що в результаті синтезу різних світоглядних традицій (скіфської, трипільської та інших) однією із найхарактерніших ознак українського світогляду дійсно постає «межовість», поліфонічність. Саме «межовість» існування українців обумовила складне поєднання таких особливостей національного духу, як активність та пасивне споглядання, дружелюбність, відкритість та егоцентризм, нетерпимість до несправедливості та конформізм тощо. Разом з цим, в результаті постійних зовнішніх викликів і загроз український народ завше усвідомлював й плекав національну самобутність. Цю особливість української ментальності виокремлював П. Куліш, аналізуючи становище українців між Польщею та Росією від наголошував, що український народ, хоч і «живе на пограниччі двох великих держав», втім «ні свого обличчя, ні духу свого не одміняє» [159, с.13]. Мислитель заперечував костомарівську теорію індивідуалізму та наголошував на традиції громадянства українців.

Отже, розгляд громади у контексті національного світобачення є дискурсом, що поєднує ментальні особливості та соціальний досвід українців, а також відображає культурну основу, традиції їх спільного буття. Витоки даного дискурсу пов'язані із тісним переплетінням ендемічних, казково-міфологічних уявлень про людину та суспільні (громадські) відносини із філософсько-релігійними концепціями. Так, християнство в період Київської Русі здійснює теологічну та соціально-філософську рефлексію відносин держави і церкви як основних форм суспільного буття, формуючи при цьому особливу теоретико-методологічну парадигму. В її межах були розвинуті ідеї про зближення людини з Богом, втечу від суспільної дійсної громади (земної) на користь містичної (духовної), попередня визначеність Богом індивідуального та суспільного буття (фатум).

Загальноприйнятим початком суспільного (громадського) життя для давніх українців, що існував у системі міфо-поетичних координат світу, був факт існування людського роду. Формою первісної родової общинності, соціальним і господарським об'єднанням кровних родичів виступала родова громада – спільнота людей, об'єднаних на основі родинної спорідненості. Втім слід відзначити, що первісні громади могли формуватися й в інший спосіб. Так, дослідник В. Шевченко разом зі спільнотою, що утворена на базисі родоводу виокремлює об'єднання на засадах «кровної спорідненості» чи «кровної дружби». Вчений зауважує, що «звичай такої дружби існував, передусім, серед скіфів – жителів давньої України. Сутність звичаю була в тому, що на одинці люди здійснювали надрізи на своїх руках, потім випускали кров та змішували її з вином у загальній чаші, опісля кожен випивав частину такого напою. У такий спосіб люди ставали родичами, спільнота яких формувалася на основі спільної крові» [288]. Таким чином, первісна громада виступала спільнотою людей, які були поєднанні єдністю родоводу або ж «кровною дружбаю».

До поширення християнства найдавнішим історичним джерелом відомостей про життя давніх українців була «Велесова книга», що наголошує на природному походженні людини, називаючи їх «Дажбоговими внуками» та

«Велесовими дітьми» [135, с. 131]. На противагу теологічній концепції світобуття, у межах якої останнє розуміється як скероване вищою силою (Богом) йдеться про те, що співіснування людей обумовлюється не лише духом «потоїбічних» сил, але й власною активністю та ініціативністю людини: «наше собісофство й причиною нашою було» [135, с. 127]. Себто у «Велесовій книзі», як і загалом в легендарно-казковій традиції українського народу, боги втілювали в собі скоріше символи буття, які не втручалися в хід подій, суспільні чи особисті негаразди.

Фактично, у «Велесовій книзі» було здійснено спробу рефлексії над соціальною культурою давніх українців та формами участі людей у розв'язанні загальних соціальних проблем. У даному джерелі відзначається те, що давні слов'яни жили спільнотами, родовими громадами, або гуртом. Центром управління таких спільнот було віче, безпосередніми учасниками якого були члени спільноти, Дажбог та посередник між ними – «Ор» (старійшина). Завдяки дієвій взаємодії віче (зборів громади) і вищої сили (Дажбога), інтерпретатором якої був «Ор» – жрець, вважалося й забезпечується ефективна самоорганізація спільноти (громади) [288]. Відтак, єдність і злагода поміж людьми досягається у результаті суспільної самоорганізації, а не внаслідок впливу «вищих сил».

Входження індивіда до певної громади створювало можливість засвоєння ним, а також передачі майбутнім поколінням знань і вмінь предків, сприяло їх єдності та нагромадженню культурно-національних надбань народу. Кожна соціальна спільнота (громада) мешкала у своєму поселенні як особливому світі-домі, в котрому існують виняткові взаємини між людьми, сформовані моральні форми їхньої поведінки. Лише в громаді ухвалювалися загальнообов'язкові рішення, вшановувалися видатні особистості, каралися злочинці, здійснювалася взаємопідтримка суб'єктів громади тощо.

Пізніше розуміння феномену громади українськими мислителями здійснювалося під впливом поширення християнських ідей. Характерологічні християнські традиції, переконання у провіденційності, цілісності та лінійній

спрямованості соціальних трансформацій позначилось на змісті світоглядних міркувань вітчизняних філософів.

Необхідно відзначити, що спеціальних трактатів, присвячених аналізу філософських засад суспільної організації, киево-руськими мислителями не було написано, так само як і не вживалося саме поняття «грумада». Проте, світоглядні, аксіологічні, історичні, політичні, економічні аспекти буття давньоукраїнської спільноти аналізувалися у «Повісті минулих літ», «Руській правді», «Слово о полку Ігоревім», «Уставній книзі Ярослава про церковні суди» та інше. Окремі міркування про існування людей у громаді, взаємовідносинах людей між собою та суспільні трансформації були запропоновані Митрополитом Іларіоном, Володимиром Мономахом, Ігуменом Феодосієм, Клементом Смолятичем та іншими давньоруськими мислителями.

У киево-руських джерелах, передусім, в «Руській правді», громада зазначається як «верв» – община, волость, мир чи «вервиння» – община з круговою порукою, себто структурна одиниця держави, основними функціями котрої виступали «відповідальність перед князівською владою за повинності, податки та за злочини, вчинені в її межах» [212, с.72].

Щодо розуміння громади у період Київської Русі проявляється ще одна виразна закономірність – ототожнення її з формою побуту життя індивідуумів. Тобто, громада осмислювалася як певна форма життя та взаємодії людей, котрі мають спільні історично-культурні витоки. Однією із визначальних функцій громади була культуро-творча функція, що передбачала собою відтворення таких узвичаєних в українській культурі цінностей, як дім, мир, любов до рідної землі тощо.

Так, Володимир Мономах у своєму «Повчанні» співжиття людей в упорядкованому світі общинного буття аналізує антропоцентрично. Питання індивіда та його буття в світі є центральним у даному творі. Разом з тим, автор до нього звертається також й тому, позаяк прагне осмислити засади існування общини-світу чи родинного світу-громади, осердям якого постає людина. Міркування над основами суспільного буття зумовлюють Мономаха

висновувати про те, що визначальною засадою співбуття людей у спільноті є любов (товаришування, дружба, кохання). Вона у бутті української громади, виконує чимало функцій, втім, найвагомішою її функцією давньоруський мислитель вважає об'єднання та гуртування людей в одність (єдине ціле) задля гармонізації суспільного буття шляхом спільного подолання різних проблем. Він наголошує: «Заступайтеся за ображеного, оправдуйте вдовицю, давайте розраду сироті. Приходьте, щоб об'єднатися...» [59, с.161]. Філософське бачення Мономаха та інших мислителів України стали теоретико-методологічною основою цілої низки європейських і вітчизняних соціально-філософських теорій XVII-XIX ст.

На філософському рівні перші спроби осмислити суспільне буття були здійснені в Україні у ренесансну – реформаційний період, який тривав упродовж XIV-XVIII ст. Істотні (радикальні) метаморфози узвичаєних форм господарювання та формування елементів нового буржуазного порядку трансформують простір соціального буття українського населення. Необхідність активної участі у громадському житті розуміють: Лукаш з Нового міста, Юрій Котермак з Дрогобича, Станіслав Оріховський-Роксолан, Павло Русин із Кросна, Іван Туробінський-Рутинець та інші. Подвижники ренесансного періоду не тільки об'єднуються в братства, але й націлюють власні зусилля на розгляд тодішніх соціальних проблем.

Водночас із урбанізацією (збільшенням міського населення) формуються нові види міських корпоративних спільнот-громад: клуби, братства, спілки, цехи із характерним для кожної з них статутом, системою правами та обов'язків [116, с. 96]. Основами означених організацій людей виступають певні професійні аксіоми, модус існування, спільні виклики та потреби тощо, а характерологічними ознаками громади як історично-культурного комплексу XVI – XVIII ст. виступають ієрархічність та корпоративність. Вони чітко виокремились у козацьких об'єднаннях, в якому кожен козак попри те, що вважався рівним серед своїх січовиків-товаришів підлягав під корпоративні правові норми. Січова громада тяжіла над ним, вона контролювала його

поведінку через військових суддів та механізм громадської думки [116, с. 1119]. У контексті вищесказаного громада виступала як зв'язок людей за віковою, професійною ознакою, за спільними корпоративними ідеалами та цінностями, місцевістю проживання.

Чітка націленість на суспільне буття простежується у філософських пошуках українських мислителів ренесансної доби. Приміром, гуманіст Климентій Зіновійв [135, с. 87 – 307] мислить над суспільним ладом, проблемам соціальної несправедливості та нерівності, модусами досягнення суспільного блага. Мислитель застановляється над життям та організацією діяльності людини в суспільстві та висновує, що істинне суспільне благо досягається лише за умови, коли люди трудяться гуртом, спільно, позаяк тоді і насолода і користь від праці значно більша.

Необхідно зауважити, що в конкретних історичних обставинах України XVI – XVIII ст. концепти суспільної самоорганізації набували особливої актуальності та мали велику суспільну значущість. Втрата власної державності значно актуалізувала проблематику збереження національної ідентичності українського народу, спонукала мислителів до філософського осмислення, значення громади у цьому процесі. Соціальна спільнота (громада) у трактатах вітчизняних мислителів ренесансно-реформаційного періоду починає аналізуватись значно ґрунтовніше, ширше, аніж проста система людських взаємовідносин.

Так, С. Оріховський-Роксолан розглядає українське суспільне життя у контексті зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку Речі Посполитої. Розгляд форм людського співжиття філософ розглядає через призму одності, з одного боку народної стихії, і з іншого, — актуальних видів, форм і дій з ціллю державно-політичного упорядкування даної стихії. На думку С. Оріховського-Роксолана причиною, передумовою появи держави, є передусім уроджений гандж, що вимагає взаємної допомоги, підтримки, природня (вроджена) прихильність один до одного, яка немовби «вузлом в'яже», «сполучує» [228, с. 18]. Відтак, громада розуміється як певна форма злагоди та братерства на

основі етнічної приналежності, позаяк саме «братерство у дружній, товариській громаді» вважається доконечною передумовою відновлення держави [93, с. 223 – 237].

Слід відзначити, що у філософському дискурсі ренесансно-реформаційного періоду України термін «громада» щодо означення суспільних процесів застосовувався рідко. Аналогічно до європейської класичної філософської традиції, не розмежовувались в ній і «державна» та «суспільство». Основою філософсько-правових міркувань вітчизняних мислителів XVIII ст. було усвідомлення суспільної сутності індивідуума. Зокрема. Випускник Києво-Могилянської академії, ректор Московської слов'яно-греко-латинської академії С. Калиновський з огляду на це зауважує: «Той, хто перебуває поза соціумом, є Бог або звір» [118, с. 83]. Безумовне визнання українськими мислителями суспільно-родового змісту людини передбачало собою розуміння спільноти (громади) як надбіологічної системи взаємозв'язків, в результаті якої індивіди долають власну однобічність.

Філософсько-теоретичні засади екзистенційно-онтологічного тлумачення суспільства були визначені у філософії adeptів Києво-Могилянської академії та набули певної завершальної форми у філософсько-світоглядній системі Г. Сковороди. Хоча мислитель не будує систематичних і докладних картин суспільного буття, втім його ідеї відображають уявлення про ідеальний громадський лад та суспільство загалом. «Великий світ» він аналізує як ціле, що представляє собою гармонійний взаємозв'язок, взаємодію трьох елементів світів, цим самим визначаючи складність, різноманітність, та взаємообумовленість світових процесів [237, с.137]. Таке поліцентричне розуміння світу як єдності плюралістичного, різноманітного передбачало собою також й врахування філософом багатокладності суспільства як певної системи буттєвої залежності індивідів. Суспільні трансформації Г. Сковорода осмислює через фазу переходу до «сродної праці» на засадах єднання із всесвітнім Розумом – Богом – Сонцем. Розуміння філософом ідеального суспільного ладу реалізувалося у концепт «духовної республіки», «горній республіки» з

ідеальними відносинами між індивідами, істинним громадським способом буття, пануванням справедливості, рівності, любові як основ щасливого існування кожної людини, зокрема, та суспільства загалом. Відтак, у контексті кордоцентризму та антропоцентризму Г. Сковороди громада виступає «серцем» сущих людей, себто тим зв'язком, який формується між індивідами в результаті екзистенційної взаємозалежності.

Слід наголосити, що у західній Європі вже у XIX ст. сформувалося чимало теорій держави і суспільства, тоді як в Україні, через відсутність національної державності, зміст суспільного буття набуває предмету філософської рефлексії лише наприкінці XIX ст. Водночас, саме бездержавність вплинула на формування особливих світоглядно-методологічних засад дослідження суспільної організації українців. Тоді, як у західноєвропейській класичній філософії держава осмислювалась здебільшого як машина, що керує націями, державами, вітчизняні філософи намагалися довести «історичну тяглість» українського народу. Звідси, розуміння проблем суспільної взаємодії українській філософській думці здійснювалось на базисі етноцентризму, а стрижнем соціально-філософської проблематики були питання визначення чинників і засад існування українського суспільства у контексті виявлення його державотворчого потенціалу.

Водночас філософсько-правове розуміння громади вітчизняними мислителями передбачало собою врахування національно-специфічного елемента, що мав вагоме значення в поступі українського народу. Так, у 30-ті рр. XIX ст. проблема основ громадського життя українців була предметом наукових розвідок М. Максимовича, який у них подав характеристику українського народу як історико-культурного типу, що посідає особливу нішу серед інших світових спільнот. Концентровано це відображено у філософсько-правових поглядах Кирило-Мефодіївців, які намагалися сформулювати оптимальну стратегію трансформації українського суспільства. Взірцем суспільного ладу вони вважали козацьку січову громаду – «істие братство», пристаючи до якого кожний був братом других незалежно від того чи був він

раніше паном, невільником або християнином, козаки були всі між собою рівні, а старшини обирались на раді та повинні «були слугувати усім за словом Христовим, і жодної помпи панської та титулу не було серед них» [151, с. 23]. Отже, в ідейному доробку представників Крило-Мефодіївського товариства простежуємо ще одну особливість визначення змісту громади, вона тлумачиться не просто первинною й елементарною формою суспільної організації, але й особливою формою соціальної самоорганізації, яка позбавлена ієрархії та домінування.

Складні реалії існування українців мотивували їх у пошуку в самому суспільстві основ гуртування та консолідації. Як слушно відзначає С. Єфремов: «Національне життя скрізь було мішане та проявлялося аж трьома впливами: офіційної російщини, значно інтимнішої та через це сильнішої польскості й цілком стихійної українщини» [98, с. 18]. У контексті пошуків шляхів державного будівництва серед українського інтелектуального кола активізувалися концепти громади як форми громадськості, що покликана сприяти державному розвитку.

Спроби проаналізувати історично-правову природу українських громадських об'єднань та визначити світоглядні основи їх громадського поступу здійснив М. Костомаров у своїй роботі «Дві руські народності». Насправді, мислитель визначав українців як обмежених індивідуалістів, позаяк був переконаний, що вільні спільноти, об'єднання, товариства українцями творилися виключно з метою задоволення «буденних, щоденних потреб», а їх «свобідна, вільна стихія зумовлювала розклад громадянських взаємозв'язків» [150, с. 320].

В іншому аспекті розглядає основи громадського єднання українців вчений П. Куліш. Аналіз видів суспільного буття у ретроспективі дозволив мислителеві стверджувати, що самоорганізація українського суспільства в XVII ст. була «надважким завданням» [158, с. 131]. Втім, на думку вченого, успішно вирішити його могла тільки співдія як окремих індивідуумів, так і суспільних соціальних груп. Водночас, визначальну роль у справах консолідації

та об'єднання суспільства П. Куліш надавав громаді як найбільш ефективній формі громадського буття: «Громада – це великий чоловік! Стояти проти якого зась!» [160, с. 401], відзначав філософ. Тобто, громада не мислиться як поліцентрична, спонтанна взаємодія індивідів, що реалізовується у різних формах: станових, професійних, державно-політичних та національних.

Внаслідок аналізу історичного досвіду суспільного буття українського суспільства – общино-родових відносин у докиєво-руську добу традицій «віч» у період Київської Русі, знаний український мислитель В. Антонович інтерпретує громаду як основний елемент державного устрою. Лише консолідація українців у громади, а громад – в державу, згідно з його позицією, сприятиме «внутрішньому благоустрою та забезпечить зовнішню безпеку» українства [11, с. 156]. Разом з цим, громада для вченого виступає більше, ніж адміністративно-територіальна одиниця, позаяк, забезпечує моральні запити громадян, сприяє розвитку національної культури та мови.

Роль громади як господарської та виробничої одиниці аналізував вчений С. Подолинський. Вирішення громадських справ й виробничих функцій він вважав основною місією громади як оптимальної форми організації суспільного середовища, «що зможе забезпечити політичну та економічну рівність усіх громадян майбутнього українського суспільства» [205, с. 23]. Для мислителя громада виступає тією формою суспільного життя, в якій «зростатиме почуття прихильності поміж людьми...», позаяк, «праця, загалом, і більша чи менша рівноздатність всіх людей до громадсько доконечної праці обов'язково поведуть за собою необхідну рівномірність в користуванні здобутками для задоволення всіх потреб» [206]. Із позицій С. Подолинського громада, будучи добровільним об'єднанням індивідів заради задоволення власних економічних прав, здатна забезпечити рівність у всіх її суб'єктів.

Відтак, громадянську активність людей він безпосередньо пов'язував із потребою позитивного вирішення проблем життєвого забезпечення. Такі міркування, в цілому, були підтримані й іншими українськими вченими (І. Франком, М. Драгомановом), проте, водночас з цим, вони опротестовували

односторонній економічний матеріалізм, відповідно до якого «з продукції матеріальних достатків, виростили політичні і соціальні форми спільності, її наукові поняття, уподобання, етичні та всякі інші ідеали [274, с.47]. Даний підхід істотно різниться від позиції К. Маркса стосовно основної ролі матеріального виробництва у суспільстві, що набула популяризації в Росії та Європі в XIX ст. Марксистський концепт суспільного добробуту та встановлення рівності через запровадження громадянської власності стосовно засобів виробництва не мала потужної підтримки в колах українських мислителів. З огляду на це, закономірно, в центрі їхньої уваги поставали питання не привласнення засобів виробництва у результаті революції, а проблематика розвитку творчого потенціалу українського суспільства.

Зокрема, у своєму філософському вченні М. Драгоманов обстоює думку, що культура, а не економіка, є визначальним чинником громадського поступу народу. Вчений апелює до громади не так у територіальному чи фізичному просторі, як в історично-культурному, усвідомлюючи динамічність, мінливість останнього. Згідно з його позицією, громада є «надприродною», історично-культурною реальністю, котра існує як «жива» та змінюється усякими способами і волею не однієї спільноти, і ні одна спільнота не може завше безперемінно застосовувати одних і тих способів [84, с. 309]. Саме культуротворення дослідник вважає однією із надважливих функцій громади.

На переконання М. Драгоманова, культуротворення простежується на прикладі однієї із перших форм суспільного об'єднання давніх українців – землеробської (сільської) громади. Як він зазначає, люди «зійшлись» із різних причин: «по сусідству, по природі, по однаковості праці...» [84, с.302]. Втім, вже на початку свого існування сільська (землеробська) громада постає не просто соціальною та виробничою одиницею, а носієм культурних здобутків, уособленням цінностей, норм, переконань її членів. Передусім, визначальне призначення сільської (землеробської) громади упродовж багатьох століть передбачало собою відтворення таких узвичаєних українській (хліборобській) культурі цінностей як дім, любов до рідної землі, мир тощо.

Загалом, на протигагу ренесансно-реформаційному тлумаченню громади як взаємодії індивідів, що формується в результаті буттєвої взаємозалежності, у працях М. Драгоманова простежується її розуміння як колективного буття національного цілого. Поліцентрична, спонтанна взаємодія індивідуальних світів, що формується внаслідок співбуття людей, набирає форми культуротворення. На переконання українського мислителя, кожна спільнота (громада) людей діє за власним модусом, відмінним від інших. Відтак, і результат суспільних трансформацій здебільшого є непередбачуваним. Водночас, соціальний лад та оптимальна взаємодія в суспільному бутті гарантується наявністю справді усталених, постійно відновлювальних інституцій. Такими інституціями виступають соціокультурні архетипи, що слугують базисом безперервності національної традиції та духовної єдності, основою національно-культурного буття громади.

Розглядаючи різні форми єднання, спільності людей (від локальних до глобальних), М. Драгоманов наголошує на тому, що громада не є елементарною соціальною одиницею, вона є найоптимальніше впорядкованою формою суспільності. Виступаючи формою налагодження народного життя, на протигагу державному впорядкуванні, вона є спільнотою вільних громадян, свідомою спілкою народних сил й передбачає «свою волю кожному та вільне громадянство і товариство людей та товариств» [84, с. 163].

Вище зазначені погляди М. Драгоманова чітко відображають загальну тенденцію до зростання ролі громади як оптимальної моделі перспективного вирішення соціальних питань, що простежувалася в Україні у ХІХ ст. Українські дослідники часто пов'язують її із втратою актуальності концепції общинності, запропонованої М. Чернишевським, у результаті кризи переконань учасників «ходіння у народ» [81, с. 169]. В наслідок цього виникли альтернативні (общинні) теорії суспільної самоорганізації, в яких прослідковується тенденція фактичного ототожнення громади із моделлю ідеального суспільства.

Слушним є твердження С. Йосипенка, що в XIX ст. це простежується навіть і на рівні вживання самого слова. Так, європейський словник філософії тлумачить громаду передусім як «товариство рівних у правах осіб, суспільство», і лише опісля як «мир, або мирове зібрання» [95, с. 88]. Відтак, громада починає осмислюватись як місце реалізації суспільної природи та свободи людини, виступає своєрідною альтернативою такій політичній формі як державі.

Оригінальне тлумачення громадського буття можна побачити у працях відомого українського історика М. Грушевського. Витоки громадянства він виводить зі зіткнення індивідуальних і колективних інтересів індивідуумів. Вчений зауважує, що «дедалі більше утверджуюся в переконанні щодо визначального значення у постійних змінах людського буття цієї вічної конкуренції індивідуальних чи колективних тенденцій, їх періодичного чергування, переваги одних над іншими» [76, с. 5].

Згідно з позицією М. Грушевського, на початковому етапі формування соціальних форм організації вагому роль здійснюють економічні чинники, зокрема спільна господарська діяльність. Так, первинні форми суспільності (плем'я, скупина, рід) здійснювалися шляхом «механічного скупчення». Як стверджує вчений, перехід до вищої форми суспільності відбувається в результаті виникнення почуття солідарності та близькості, тобто «скупина протиставляє «своїх», які живуть всередині неї і на яких вона може розраховувати у певних потребах, тим «чужим», що живуть поза нею та від яких не можна очікувати чогось доброго» [76, с. 79]. Разом з цим, ознаками приналежності індивідів до певного соціального цілого, тобто основа ідентифікації членів громади, М. Грушевський називає наступні: психологічна близькість, «сусідство», мова, традиції, звичаї, а пізніше – звичаєве право та мораль, «містико-релігійні установки». Зрештою, на його думку, свідченням виникнення спільноти (громади) є «зародження племінного імені, сформованого його членами, або прийнятого від сусідів (ззовні), яким відрізняли їх від себе» [76, с. 93].

Черговий етап еволюції суспільності вчений пов'язує із послабленням племінно-родових зв'язків і розвитком приватної (особистої) власності, що зумовлює формування класової держави – більш зрілої стадії суспільності. Окрім цього, у концепції М. Грушевського держава осмислюється як «народна держава», себто така суспільна система, що гармонізує відносини між особою, громадою (соціальною спільнотою) та владними структурами. З огляду на втрату українцями своєї державності, вчений зосереджував увагу на причинах даного явища та перспективних шляхах його подолання. Однією із визначальних причин бездержавності українців він визначав відсутність світоглядної єдності у представників національної еліти, що й обумовило втрату власних громадських й економічних прав українцями.

Всебічний розгляд історичного досвіду народів світу загалом, й українського зокрема спонукав М. Грушевського до розроблення концепції держави-громади. Згідно з позицією вченого, громада є історико-культурним процесом перебування та життя людей в умовах конкретно визначеного територіального простору. Вона водночас є як формою, так і способом життя людей. Відтак, в українській філософії вона постає не просто як абстрактно-теоретичне уявлення про систему взаємовідносин індивідуумів, але й історією їх життя. Загалом, громада розгортається як особливий вид господарювання, вид громадянського ладу, громадського устрою, культурно-просвітницька форма діяльності тощо.

Розвиваючи світоглядно-філософську традицію І. Франка, М. Драгоманова, мислитель обґрунтовує концепт держави як організаційне ядро національної спільноти. Запропонована М. Грушевським та іншими українськими філософами XIX ст. концепція держави громади істотно відрізнялась від суспільно-філософських теорій, сформованих в Росії та на заході Європи. Приміром, марксистська модель держави інтерпретувала її як особливий апарат, що реалізовує диктатуру пролетаріату. Натомість, українськими мислителями громада-держава передбачала розуміння її як способу національної самоорганізації, поза межами якої «вирує народна

стихія». Себто, здійснюється багатопланова діяльність різних соціальних об'єднань (громад). В історично-соціальному аспекті вона опиралась на традицію функціонування козацької держави, а у світоглядно-філософському – на ідеї кордоцентризму та національної самоорганізації.

Визначальною функцією держави-громади, що ґрунтувалась на традиції, звичаї національної культури, вважається захист інтересів українського народу. На переконання В. Винниченка, така державність, власне, забезпечує збереження національної спільноти, позаяк є комплексом тих інститутів політики, культури, економіки, права, що діють на території заселеній національним колективом, що взаємозв'язують його компактну цілісність та забезпечують його ефективний розвиток на сучасному та майбутньому етапі. [56, с. 8]. Таким чином, держава є особливою формою об'єднання різних громад, натомість народ творить державу з метою оптимального забезпечення необхідних потреб громадського життя.

Адекватною відповіддю на сучасні локальні та глобальні виклики є розвиток громадянського суспільства в Україні. Разом з тим, при окресленні стратегії та визначення змісту громадянського поступу доцільно враховувати підхід, що виник внаслідок симбіозу ідей комунітаризму та лібералізму і, досить часто характеризується як мультикультуралізм. Прихильники даного підходу (Б. Бері, А. Б'юкенен, Т. Волкова, Ю. Габермас, А. Карась, У. Кімліка, В. Малахов, В. Сахарова, Л. Слободянюк, Ч. Тейлор, А. Фріман, А. Шлезінгер) наголошують на взаємодоповнюваності лібералізму як філософської парадигми, котра звеличує кожного окремого індивідуума, та комунітаризму як ідейно-світоглядної концепції, що звертає особливу увагу на культурні (етнічні) спільноти.

У контексті мультикультуралізму саме громадянське суспільство має відповідний потенціал, що здатний подолати суперечності між глобальною уніфікацією (лібералізму), універсальністю та етнічною специфікою, характерною певним спільнотам (комунітаризм) шляхом поступового накопичення соціального капіталу як морального ресурсу громади. У такому

суспільстві громадянство є тісно взаємопов'язане із культурною ідентичністю, від так, як наголошує Ю. Габермас: «Кожний громадянин повинен бути готовим і здатним діяти як член певної особливої історично-соціальної спільноти, її минулого, теперішнього та майбутнього, бути активним часником форм її життя та функціонування інститутів, у межах яких міркують та діють всі її члени» [276. с. 141].

Даний підхід співзвучний із українською філософською традицією (працями М. Драгоманов, В. Липинського, Б. Кістяківського, І. Франка), в якій проблема утвердження громадянського суспільства аналізувалася у соціокультурній перспективі. Тобто, громадянський поступ осмислювався як поліцентрична, спонтанна взаємодія індивідуальних світів, що формується внаслідок спільного життя індивідів, та має форми культуротворення. Так, І. Франко зауважує, що рушійними силами громадянського поступу будь-якого суспільства є не тільки матеріальна продукція, але й цілий комплекс духовних і фізичних потреб народу [274, с. 43]. На думку мислителя, ефективна, злагоджена співдія індивідів та соціальний порядок забезпечуються насамперед громадянською активністю незначної групи осіб («авангард»), творча діяльність (креативність) яких виступає основою безперервності національної традиції, її історично-культурної тяглості та запорукою перспективного соціокультурного розвитку.

Базисом ефективного громадянського поступу є дотримання правових норм й моральних імперативів у повсякденному житті, що впливає на високий рівень правосвідомості суспільства загалом. Приміром, розмірковуючи над засадами існування держави (держави будучини), Б. Кістяківський відзначає, що «у правовій матерії суспільства найвищу значущість має визнання її публічно-правового характеру із правом на достойне людське життя у всіх його розгалуженнях, а також визнання прав як особистих прав людини» [133, с. 45].

Таким чином, правові ідеали формуються у ментальному контексті та тісно взаємопов'язані із культурою, що відображає національну ідентичність народу. Звідси, метою досконалого державного буття виступає «гармонія між

особистістю та суспільним цілим, за якою у кожному індивіді втілена та представлена певна культурна мета як особисте і життєве» [122, с. 47].

Отже, розгляд суспільних трансформацій та значення у них громади як особливої форми соціального буття та певного середовища самоорганізації людей, проведений у контексті вітчизняного філософсько-правового дискурсу другої половини XIX – початку XX ст. В. Антоновичем, М. Грушевським, М. Драгомановим, С. Дністрянським, С. Єфремовим, Б. Кістяківським, П. Кулішем, М. Костомаровим, В. Липинським, І. Пулюєм, М. Туган-Барановським, І. Франком, П. Чубинським, П. Юркевичем та іншими, демонструє певну тенденцію: якщо в європейській філософії даного періоду спільнота та суспільство відрізнялися та розглядалися як щось незалежне, самостійне, то в українській філософії вони аналізувалися як частини цілого, що у теоретичному аспекті це ціле утілилося в концепт «громада». Необхідно зауважити, що у радянський період в Україні було поширена російська дефініція громади як общини. Фактично до ототожнення громади із сукупністю мешканців певного поселення (села, міста) було характерне більшості населення II пол. XX ст.

2.2 Філософсько-правова аксіоматика розвитку громади

Упродовж останніх років в Україні відбулися процеси добровільного об'єднання міст, селищ, сіл у територіальні громади. В контексті ефективної реалізації реформи децентралізації системи державного управління слід зауважити, що у розвинутих європейських країнах в основу сучасного місцевого самоврядування закладена теорія вільних громад, розроблена французьким мислителем А. де Токвілем, відповідно до якої місцеве самоврядування є самостійним, незалежним від центральної влади інститутом [258]. З метою оптимальної реалізації даного підходу у практичній площині

мають бути створені відповідні передумови: демократичні традиції, належний рівень правової та політичної культури, достатньо розвинуте громадянське суспільство. Місцеве самоврядування, що ґрунтується на системі територіальних громад, повинно характеризуватися наступними ознаками:

- чітке розмежування компетенцій територіальної громади та держави, за якого остання мінімально втручається у процес діяльності місцевого самоврядування;

- наявність виразно усвідомлених суспільних інтересів й готовність індивідуумів нести громадянську відповідальність за прийняті рішення;

- діяльність органів місцевого самоврядування повинно мати демократичний, прозорий характер, дотримується принцип субсидіарності у процесі розподілу повноважень; посадові особи мають фахову освіту та дотримуються спеціальної етики [121].

Філософсько-правова аксіоматика (генеза закономірностей), на якій повинні ґрунтуватися інструменти учасницької / безпосередньої демократії, передбачає:

- пріоритет прав громади, метою впровадження інструментів участі є формування дієвого механізму реалізації прав суб'єктів громади;

- чіткість – визначення прав й обов'язків повинно бути однозначним;

- простота – процедура має передбачати мінімальну кількість елементів, які зумовлені лише практичною необхідністю в організації;

- зручність – процедура повинна зручною, оптимальною для участі всіх громадян, що є запорукою її успішності;

- публічність – інформування населення у процесі використання інструментів місцевої демократії має здійснюватися на всіх етапах реалізації інструменту;

- відкритість – механізми участі громадян повинні гарантувати конкретний вплив на прийняття рішень органами місцевого самоврядування та посадовими особами;

– достатній час, процес використання інструменту має здійснюватися на в розумний термін, який з одного боку, має бути достатнім повноцінної участі суб'єктів громади, а з іншого – занадто довгим, щоб проблема обговорювання не втратила актуальності;

– належні ресурси – реалізація механізму участі повинна підкріплюватися відповідними фінансовими, технічними і людськими для їх організації;

– координація – повне та оптимальне використання посадовими органами однієї територіальної громади всіх можливих інструментів залучення громадян щодо прийняття рішень. Обрання та й тактика проведення загалом повинна реалізовуватися на користь того інструменту, що дозволить забезпечити участь всіх зацікавлених суб'єктів. Обраний інструмент повинен бути корелятивним із вагомістю проблеми винесеної на обговорення.

– обов'язковість – на нормативному рівні повинно визначатися, в яких питаннях/випадках інструменти підлягають обов'язковому застосуванню;

– підзвітність – органи та посадові особи, які організують використання механізмів, зобов'язані, передусім, звітувати про застосування інструментів і та врахування позицій громадськості або причин їх неврахування; а також формувати та висвітлювати інформацію, щоб вона доступна як для внутрішнього, так і зовнішнього моніторингу;

– відповідальність – повинні бути визначені чіткі механізми: анулювання рішень органів місцевого самоврядування у випадку порушення процедури або незастосування інструменту тоді, коли він був обов'язковим [226].

Пріоритети національного реформування територіальної організації на основах децентралізації як визначальної складової нової регіональної політики визначені у головних чинних нормативно-правових актах програмного та стратегічного характеру. Так, системне бачення реформ, що вимагає українська реальність, представлене в Указі Президента «Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» № 722/2019 від 30 вересня 2019 р.» [218].

Метою національної політики у напрямку децентралізації є відступ від централізованої моделі державного управління, формування дієвої системи територіальної організації влади, забезпечення спроможності місцевого самоврядування, реалізація значною мірою принципів Європейської хартії місцевого самоврядування, домінант повсюдності, фінансової самодостатності субсидіарності місцевого самоврядування. Реформи децентралізації та розвитку місцевого самоврядування предметом гострих дискусій як серед наукових кіл, так і українського політикуму.

Визначальними завданнями децентралізації в Україні задекларовано: оперативний розподіл повноважень між органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Розподіл на основі принципу субсидіарності повноважень між територіальними рівнями управління, встановлення повних й особливих повноважень органів місцевого самоврядування, надання органам місцевого самоврядування фінансових ресурсів відповідно до їх повноважень, гарантування належного ресурсного потенціалу місцевого самоврядування, забезпечення певної фінансової автономності місцевих бюджетів через закріплення за ними стабільних джерел доходів, також розширення рентабельних базисів, тобто формування самодостатніх, перспективних громад, створення адміністративно-територіальних одиниць опорного рівня із врахуванням їх матеріально-фінансової здатності щодо забезпечення доступності всіх мешканців до основних публічних послуг, що надаються на території громади.

У Державній стратегії регіонального розвитку [218] серед трьох інтегрованих цілей визначено зокрема оптимальне державне управління, що передбачає реформування адміністративно-територіального устрою, місцевого самоврядування та проведення децентралізації влади. Окреслена ціль проектується через здійснення таких завдань: уведення трирівневої системи адміністративно-територіального устрою; чітке визначення аргументованої територіальної основи для функціонування органів виконавчої влади та діяльності органів місцевого самоврядування, що зможе забезпечити

доступність та якість публічних послуг ендемічному соціуму; досягнення ефективного розподілу повноважень між органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування шляхом передачі функцій виконавчої влади місцевих адміністрацій до виконавчих органів рад певного рівня; реалізація бюджетної децентралізації, зокрема через перерозподіл загальнодержавних податків, гарантування автономності місцевих бюджетів, забезпечення за кожною ланкою місцевого самоврядування відповідної стабільної доходної бази для здійснення їхніх функцій, а також стимулювання податкової спроможності громад; формування належних організаційних, матеріальних й фінансових умов для оптимального покращення та зміцнення економічного базису розвитку територіальних громад тощо.

Так, 1 квітня 2014 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України було ухвалено Концепцію реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади [219], а також затверджено План стратегічних заходів стосовно її реалізації в українському суспільстві. Визначальними цілями державного реформування даного напрямку визначено: гарантування якості та забезпечення доступності населення до публічних послуг, ефективний перерозподіл повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, введення трирівневого адміністративно-територіального устрою, тобто регіон – район – громада, формування дієздатних територіальних громад як опорних одиниць адміністративно-територіального устрою шляхом підтримки добровільного об'єднання та розвитку мережевого співробітництва територіальних громад, формування відповідних правових, організаційних й фінансових умов для ефективного розвитку місцевого самоврядування.

У контексті національного реформування місцевого самоврядування основними функціями територіальної громади:

– *інтеграційна* – територіальна громада репрезентує сукупність фізичних осіб, водночас законодавче вживання узагальнюючого поняття «жителі» дозволяє включити до її складу не тільки громадян України, але й

іноземних громадян, осіб без громадянства, що перебувають на території України на законних інтересах;

– *територіальна* – громади створюються на основі спільної території проживання;

– *інтелектуально-комунікативна* – у територіальних громадах діє система різних інтересів, суспільних зв'язків і соціальних відносин, їхня дія призводить до утворення публічно-колективної інфраструктури громади, що передбачає собою різні форми й інститути, функціонування яких спрямоване на задоволення інтересів і потреб суб'єктів громади – її членів, органів самоорганізації населення, громадські об'єднання, організації, підприємства, засоби масової інформації, суб'єкти підприємницької діяльності та інші;

– *організаційна* – територіальна громада будучи первинним суб'єктом місцевого самоврядування має організаційну систему – комплекс форм та сукупність інститутів ефективної реалізації місцевого самоврядування. Її складовими є комплекс форм прямого здійснювання громадою місцевого самоврядування та система органів й посадових осіб місцевого самоврядування;

– *функціонально-цільова* – територіальна громада має незалежні, самостійні компетенції та функції щодо вирішення проблем локального значення;

– *історико-культурна* – територіальна громада піддається впливу факторів історико-культурного характеру, під їх дією формуються соціокультурні надбання – звичаї, традиції, певні світоглядні установки, що шануються та практикуються громадою. Культурні, історичні та інші особливості та традиції територіальної громади відображаються в її символіці – прапорі, гербі тощо;

– *майнова* – вагомою частиною правового статусу територіальної громади є характеристика її як суб'єкта права комунальної власності. Вона має права володіти, користуватися і розпоряджатися у своїх інтересах та на власний

розсуд належним їй майно як через органи місцевого самоврядування, так і безпосередньо.

Територіальний устрій України оснований на задах цілісності та єдності державної території, симбіозі централізації та децентралізації у реалізації державної влади, збалансованості та соціального, економічного розвитку регіонів із врахуванням їх географічних, історичних, демографічних, екологічних й економічних особливостей, культурних та етнічних традицій [144]. Втім, десятки декларацій, концепцій, програм залишають відкритою проблему ефективності комплексно-пропорційної організації території держави. Нерозуміння властивого змісту адміністративно-територіального устрою чи небажання його зрозуміти викликає імітації – декларативні зміни без ґрунтового правового регулювання та побудови ефективної системи.

Справжнє значення адміністративно-територіальної реформи – формування оптимальної системи управління територіальною організацією життєдіяльності соціуму як цілісним суспільним інститутом [153]. Проблема удосконалення топологічного, локального рівня управління життєдіяльністю соціуму сьогодні є однією із найбільш актуальних. Цей рівень природно відповідає за умови соціального буття населення, за напрям і ефективність людської діяльності на базисі використання ендемічних ресурсів, за стан й охорону довколишнього середовища, забезпечуючи реальну реалізацію всіх управлінських рішень. Визначальною метою функціонування територіальних громад є максимальна апроксимація різних послуг адекватно до інтересів і потреб соціуму [5, с. 64].

Дослідники «Інституту регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України» аналізують реформу адміністративно-територіального устрою в аспекті генеральних перемін у територіальній організації, системі і механізмах діяльності публічної влади (місцевого самоврядування, органів самоорганізації жителів) в державі, націлених на створення оптимальних умов для прогресивного суспільного розвитку, гармонійного поєднання індивідуальних, колективних (громадських) й загальнодержавних інтересів [5, с. 69].

Відтак, у реформуванні базового адміністративного рівня необхідно дотримуватися наступних принципів:

- *екістичного (поселенського)*, йдеться про відповідність границь нових громад сформованим регіональним і локальним системам розселення. При цьому адміністративні функції центральних поселень повинні розширятися із урахуванням прогностики розвитку систем розселення;
- *просторового (територіального)*, себто громади повинні обіймати компактну територію, всі поселення мають мати належний ступінь транспортної доступності;
- *демографічного* – урахування тенденцій відтворення населення, міграційних потоків, змін його статеві-вікової структури;
- *самоврядний* – репрезентувати інтереси громад, гарантувати їх право на реалізацію самоврядування;
- *самоорганізації* – територіальна громада утворює органи самоорганізації населення, основується на своє природне право – здійснювати місцеве самоврядування;
- *соціальний* – громада покликана реалізовувати економічну діяльність у межах уповноваженої їй території з метою забезпечення інтересів й повсякденних потреб соціуму, економічної самодостатності на основі оптимального використання людського капіталу та локальних ресурсів.

У попередньому проєкті Закону України «Про засади адміністративно-територіального устрою України» (знято з розгляду) громада – це адміністративно-територіальна одиниця опорного (базового) рівня, що формується із одного чи кількох населених пунктів й земель поза їх межами. Громада виступає територіальним базисом для реалізації місцевого самоврядування мешканцями населених пунктів, які знаходять на її території, формування та діяльності органів місцевого самоврядування [222].

Згідно з Основним Законом (ст. 140), місцеве самоврядування виступає правом територіальної громади мешканців населеного пункту чи добровільного

об'єднання у громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати різні питання місцевого значення у межах Конституції і законів України [144].

Домінантами місцевого самоврядування є: законність; народовладдя; колегіальність; гласність; виборність; поєднання державних і місцевих інтересів; організаційна, правова і матеріально-фінансова самостійність у межах делегованих повноважень; відповідальність та підзвітність органів та посадових осіб громади перед її суб'єктами, місцевими мешканцями; судовий захист прав місцевого самоврядування; державна гарантія та підтримка місцевого самоврядування [106]. Система місцевого самоврядування складається із територіально громади; міської, селищної, сільської ради; міського, селищного, сільського голови; виконавчих органів міської, селищної, сільської ради; старости; обласних та районних рад, які представляють загальні, колективні інтереси територіальних громад міст, селищ, сіл; органи самоорганізації населення.

Територіальна громада водночас є об'єктом та суб'єктом державної регіональної політики України, що передбачає собою систему цілей, завдань, засобів та погоджених дій місцевих і центральних органів виконавчої влади, органів й посадових осіб місцевого самоврядування задля забезпечення належного, якісного рівня життя всіх громадян держави із урахуванням історичних, природних, географічних, демографічних, екологічних, економічних та інших особливостей регіонів, їх культурної й етнічної самобутності. Відтак, основними пріоритетами державної регіональної політики виступають: стимулювання та підтримка локальних ініціатив, певне підвищення конкурентної спроможності локальних територій, виокремлення серед них проблемних регіонів, удосконалення нормативно-правої бази із урахуванням позитивного міжнародного, зокрема європейського досвіду, охорона довколишнього середовища, покращення фінансового, матеріального, кадрового, інформаційного та іншого ресурсного забезпечення ефективного розвитку територіальних громад, створення оперативних механізмів

представлення їх інтересів є основними пріоритетами державної регіональної політики.

Домінантами реалізації державної регіональної політики виступають:

- *законність* – організація та функціонування місцевого самоврядування на правових засадах;
- *співробітництво* – погодження пріоритетів, цілей, завдань, заходів й дій органів місцевого самоврядування та виконавчої влади усіх рівнів, забезпечення злагодженого співробітництва між ними у процесі формування та здійснення державної регіональної політики;
- *відкритість* – забезпечення вільного, загального доступу до інформації, котра визначає та характеризує державну регіональну політику;
- *паритетність* – гарантування рівних можливостей об'єктів регіональної політики в доступі щодо ресурсів державної фінансової підтримки розвитку територіальних громад;
- *координація* – зв'язаність та узгодженість довготермінових стратегій, перспективних планів й програм розвитку на локальному, регіональному та державному рівнях;
- *субсидіарність* – делегування владних повноважень на найнижчий рівень управління з метою оптимальної реалізації успішного розвитку місцевого самоврядування;
- *унітарність* – гарантування територіальної, політичної, гуманітарної, соціальної, економічної цілісності України;
- *об'єктивність* – опрацювання цілої низки документів, які визначають державну регіональну політику, на основі конкретних показників, які можна досягнути та проаналізувати з метою подальших перспектив;
- *етнокультурний розвиток* – регенерація етнічної ідентичності, збереження духовної та матеріальної культури етнічних груп, сприяння розвитку їх мовної, етнічної, релігійної та культурної самобутності;

- *історична спадковість* – врахування і збереження позитивних здобутків попереднього розвитку регіонів;
- *сталий розвиток* – прогресивний розвиток з метою задоволення потреб сучасного покоління та із врахуванням інтересів майбутньої генерації [105].

Процес формування й реалізації державної політики регіонального розвитку має ґрунтуватися на основах деконцентрації та децентралізації урядових повноважень. Інституційна модель державно-владних повноважень повинна містити можливості реалізації деконцентрації та децентралізації – їх передачу на місцевий, локальний рівень чи навпаки у процесі динамічних трансформацій регіонального розвитку. Так, з одного боку, концентрація економічної, політичної, громадської активності та ініціативності у містах вимагає від органів місцевого самоврядування ухвалення рішень, націлених на швидку та належну реакцію щодо процесів міської агломерації. З іншого – скорочення сільського населення, зменшення концентрації людності по селах не повинно негативно позначатися на доступі жителів сіл й суб'єктів сільського господарювання до різних послуг, зокрема адміністративних. Окрім цього, органи місцевого самоврядування регіонального рівня повинні мати належні управлінські, організаційні, правові та фінансові можливості щодо стимулювання співробітництва територіальних громад у міжрегіональній площині з метою вирішення загальних, спільних проблем розвитку.

У контексті розвитку територіальних громад необхідно виокремити такі принципи державної стратегії регіонального розвитку:

- розвиток державно-приватного партнерства шляхом активізації взаємодії у системі «органи місцевого самоврядування – громада – інститути громадянського суспільства – бізнес»;
- підтримка ролі міст як осередків соціального та економічного розвитку: формування механізму стимулювання співпраці територіальних громад, передусім через консолідацію їх інтелектуального потенціалу,

спільного об'єднання ресурсів різного плану, опрацювання стратегій та планів розвитку міст й прилеглих населених пунктів і реалізації спільних проєктів;

- розвиток транскордонної співпраці через акумулювання правових, соціальних, науково-технічних, економічних, культурних, екологічних та інших взаємовідносин між територіальними громадами та їх представницькими органами, територіальними громадами і місцевими органами виконавчої влади й аналогічними органами влади інших країн;

- ефективний розвиток міжрегіонального співробітництва зможе забезпечуватися, насамперед, у межах реалізації наступних завдань: створення оптимальних умов з метою зміцнення зв'язків між територіальними громадами та регіонами; належний розвиток інституційно-правових форм співпраці територіальних громад;

- оперативний розвиток прикордонних територій, приграничної інфраструктури й міжнародної співпраці між територіальними громадами України та іноземних сусідніх держав можна досягнути шляхом напрацювання та реалізації спільних проєктів правового, культурного, освітнього, економічного, соціального, екологічного спрямування [218].

Актуальними у процесі формування і реалізації державної регіональної політики є твердження американської дослідниці, лауреатки Нобелівської премії Е. Остром про те, що саме територіальні громади здатні ефективно управляти соціальними ресурсами; якість громадського користування суспільними ресурсами зумовлюється особливостями певної громади та її здатністю до самоуправління; ефективність та результативність використання суспільних благ залежить передусім від правових норм, що регулюють формування та використання суспільних ресурсів, і лише після цього від форм власності [307, с. 270].

Відтак, закладення таких передумов повинно ґрунтуватися на правовій інституціоналізації соціальних норм громади, що є ефективними не лише у формуванні загальної кооперативної поведінки, але й заохочують до неї в довгостроковій перспективі; децентралізація влади й ухвалення рішень є

можливими та доцільними, якщо в їх реалізації зацікавлені всі суб'єкти цього процесу, запити та потреби користувачів суспільних благ погоджені, якість життя соціуму дедалі покращується.

Вихідною точкою всебічного аналізу будь-яких реформ є інституційно-правове забезпечення. На концептуальному рівні в Україні до децентралізації застосовується дуалістичний підхід, зміст якого полягає не тільки у забезпеченні оптимального розвитку місцевого самоврядування та соціальної спроможності адміністративно-територіальних одиниць опорного рівня, але і в утвердженні державної регіональної політики

Аналізуючи відповідні законодавчі зміни, слід зауважити, що чимало проблем місцевого самоврядування потребують вирішення. Зокрема, це стосується питань реформування сфер охорони здоров'я, соціальних послуг, культури, освіти, енергоефективності та інших. З метою оптимальнішого впровадження основних завдань децентралізації влади й надання максимальних можливостей для самоврядування потрібно ухвалити цілу низку законів України, передусім: «Про місцеву службу в органах місцевого самоврядування», «Про муніципальні варти», «Про державний нагляд за законністю рішень органів місцевого самоврядування» та інші.

Усі означені закони повинні враховувати адміністративно-територіальний устрій України, типи населених пунктів, повноваження територіальних громад, мотивацію місцевих службовців, а також закони про вибори та місцеве самоврядування. Повноваження між рівнями управління мають бути розмежовані за принципом субсидіарності, а мешканці територіальної громади повинні мати затверджене право впливу на місцеву владу.

Спроможна громада з ініціативними та працьовитими мешканцями здатна забезпечити високий рівень життя соціуму, якщо основними пріоритетами визначено охорону правопорядку, медицину, освіту, культуру, дорожню галузь та ін. Спроможна громада швидко зможе розвиватися лише із-за наявності на національному рівні нормативно-правової бази. З її допомогою планується розвиток, залучаються інвестиції, розвивається економіка, що сприяє місцевому

підприємництву щодо швидкого одержання адміністративних і соціальних послуг у частині реєстрації бізнесу, ліцензування, одержання довідок, субсидій, соціальної допомоги.

Отже, для подальшого успішного розвитку процесу децентралізації в Україні слід завершити формування необхідної законодавчої бази шляхом прийняття важливих нормативних актів. Також для позитивної реалізації децентралізації конче потрібна загальна мобілізація та публічна підтримка усіма політичними силами й усіма соціальними верствами українського суспільства. Така консолідація успішно вплине на розвиток місцевого самоврядування шляхом створення ефективного механізму функціонування територіальних громад, а також дасть відповідний поштовх нашій державі до реально якісних змін і трансформацій на шляху до європейської інтеграції.

2.3. Філософсько-правова модель громади: світовий досвід та українське законодавство

У 2014 році в Україні розпочалося активне формування правової основи з метою практичної імплементації ідеї адміністративної децентралізації та реалізації низки секторальних реформ, цілеспрямованих на інтенсифікацію спроможності територіальних громад як опорних одиниць системи місцевого самоврядування в державі. Це було зумовлено, з одного боку, результатом правової і політичної неефективності діючої вертикалі державного управління й визначальною передумовою переходу до якісно нового рівня політичного, правового, соціального й економічного розвитку України як соціально-правової держави. З іншого боку, попри довге затягування процесів децентралізації, ні на початковому етапі реформ, ні після семи років їх запровадження, урядом так і не напрацьовано чіткої моделі перерозподілу суспільних ресурсів, сфер відповідальності та контролю між локальним, регіональним й національним рівнями управління. Відтак, на фоні загальної ейфорії від перших успішних

результатів поза увагою залишається ціла низка проблем, із якими в щоденному житті стикаються регіональні органи влади та територіальні громади, отримуючи нові повноваження, а також певні ризики як для їх повсякденної діяльності, так і політико-правового й соціально-економічного розвитку нашої держави взагалі.

Міжнародний досвід чітко демонструє, що перерозподіл владних повноважень й ресурсів між різними рівнями управління розглядаються у розвинутих державах як системний інструмент належного регулювання правової, макроекономічної та соціальної стабільності. Нині європейські країни вже випрацювали низку правових моделей та ефективних механізмів децентралізованого управління, що базується на місцевому самоврядуванні. Тому вважаємо за доцільне, ґрунтовно проаналізувати кращі модуси таких механізмів із позиції потенціалу їх імплементації в українську дійсність та перспектив отримання правових, економічних й соціальних ефектів. Позаяк, сама децентралізація не може розглядатися як певна гарантія вирішення всіх правових, політичних, економічних і соціальних проблем на місцевому чи регіональному рівнях. Кожна держава формує власну правову модель місцевого самоврядування, а будь-яка громада чи регіон у свій спосіб може скористатися можливостями, які пропонує децентралізація та перейти на якісно новий рівень розвитку.

Окреслену проблему з позиції світової геополітичної ситуації вивчали Д. Барнс, Ж. Гербер, К. Юнассен, Е. Остром, Дж. Хіллер. У вітчизняній науковому дискурсі питання оптимального розвитку територіальної громади крізь призму міжнародного досвіду аналізували О. Батанов, М. Баймуратов, В. Борденюк, О. Дорош, Ш. Ібатуллін, В. Кравченко, А. Мартин, Д. Мельник, Г. Нападовська, М. Пухтинський, А. Третяк та інші. Основні моделі та підходи щодо правового забезпечення функціонування територіальних громад у цьому підрозділі досліджувалися на основі аналізу Конституцій іноземних держав: Австрії, Андори, Болгарії, Естонії, Іспанії, Литви, Люксембургу, Польщі, Сербії, Словенії, США, Фінляндії, Франції, Хорватії. Проблеми імплементації

міжнародного досвіду в українську дійсність окреслено на основі чинного національного законодавства.

У правничій літературі відзначається, що саме в контексті ґрунтовного науково-професійного осмислення муніципальної зарубіжної практики, міжнародних стандартів та інструментів позитивного врядування («*good governance*»), їх імплементації в українську правову матерію, можливо вирішити проблему ефективної реалізації місцевого самоврядування на сучасному етапі.

Як уже зауважувалося, вперше поняття «територіальної громади» в національне законодавство було введено Конституцією України в 1996 р. Так, у статті 140, частині першій декларується: «місцеве самоврядування є правом певної територіальної громади – жителів міста, селища, села або добровільного об'єднання об'єднатися в громаду» [144], щоб могли самостійно вирішувати питання локального значення у межах Конституції України та законів України. Зауважимо, що на момент прийняття Конституції в чинному ЗУ «Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве та регіональне самоврядування» цей суб'єкт права не визначався окремо, а розумівся як поняття «територіальна самоорганізація громадян» [107]. Проте, приміром у статті 224 проєкту Конституції України що виносився ВРУ 1 липня 1992 р. для всенародного обговорення, містилося наступне положення: «місцеве самоврядування здійснюється населенням сіл, селищ, міст – територіальними громадами через обрані ними органи або безпосередньо» [217]. Також у конституційному договорі між Президентом України та ВРУ «Про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні» [43] на період до прийняття Основного Закону, застосовувався термін «територіальний колектив громадян», що визначався як первина одиниця (суб'єкт) місцевого самоврядування.

У чинному сьогодні ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» [106] визначається, що до територіальної громади відносяться не лише жителі, які об'єднані постійним проживанням у межах міста, селища, села, котрі є

самостійними адміністративно-територіальними одиницями, чи добровільними об'єднаннями мешканців кількох населених пунктів, які мають єдиний спільний адміністративний центр (ст. 1). Втім, окреслюється їх місце і серед інших складових системи місцевого самоврядування (ст. 5), як базової одиниці – первинного суб'єкта місцевого самоврядування, головного виразника його функцій та повноважень (ст. 6) [106].

Водночас необхідно зауважити, що чинна законодавча основа самоврядування в Україні та існуючі проекти щодо процесів розвитку територіальних громад, відзначаються фрагментарним характером й скеровуються на вирішення тільки окремих проблем конституювання їх статусу. Того, згідно з позицією багатьох експертів із проблем муніципального права, назрілим є системне вирішення основного питання – організації та розвитку місцевого самоврядування в сучасних умовах розвитку українського суспільства крізь призму міжнародної практики. А саме формування оптимальних правових умов щодо розвитку територіальних громад як базових одиниць – первинних суб'єктів місцевого самоврядування, основних виразників його функцій і повноважень. З огляду на це, закономірним є те, що у нинішніх конституційно-проектних ініціативах, незважаючи на діаметрально протилежні доктринальні позиції, простежується позитивна динаміка щодо унормування правового статусу територіальних громад.

Відтак, значне зацікавлення викликає зарубіжна практика конституційно-правової регламентації прав муніципальних співтовариств, самоврядних спільнот, територіальних громад та інших опорних (первинних) суб'єктів місцевого самоврядування. Динамічний розвиток принципів субсидіарності, регіоналізації та децентралізації у сучасних демократіях, що розпочався після закінчення Другої світової війни в європейських країнах та на американському континенті, зумовив муніципалізацію конституційного життя й правових систем загалом. Прикладом цього є формування системи муніципальних прав людини, формування оперативних механізмів їх гарантування і захисту, які виступають базисом соціального гомеостазису територіальної громади. Так, з

одного боку, соціальний гомеостазис виступає однією із основних характеристик правильної організації та ефективної діяльності місцевого самоврядування на конкретній території, з іншого – визначальною засадою новітнього муніципального права, що має особливе гомеостазисне значення у процесах розвитку соціально-правової державності та формуванні громадянського суспільства.

У міжнародній муніципальній практиці існують абсолютно відмінні моделі, види та системи місцевого самоврядування. Нині в соціально-економічно розвинутих й стабільних у політично-правовій площині державах сформувалися власні унікальні моделі місцевого самоврядування, які в багатьох аспектах є зразковими. Зважаючи на те, що більшість таких країн здійснили аналогічні етапи в своєму розвитку, виходячи з одностайності їх цілей, завдань та інтересів, варто відзначити, що всі моделі характеризуються цілою низкою збіжних ознак, втім і не позбавлені певної оригінальності, індивідуальності.

Так, американський правник Д. Хіллер у 1955 р. виокремив конститутивні ознаки, що їх об'єднують – територія, загальний зв'язок й соціальна взаємодія [300]. Спільні сутнісні характеристики територіальної громади різних країн значною мірою розширив К. Юнасен, а саме: 1) територіальна основа; 2) населення; 3) спільна культура та соціальна система, що інтегрують діяльність всіх суб'єктів; 4) взаємозалежність спеціалізованих частин громади та поділ праці в ній; 5) свідоме розуміння мешканцями належності до громади та єдності, спільності в ній; 6) перспектива діяти на корпоративних засадах (колективно) задля вирішення конкретних місцевих проблем [301, с.21].

Кожна країна вирізняється власними особливостями організації територіальних колективів, які по-різному найменуються. Так, у Польщі – «гміна», в Німеччині – «община», у Франції – «департамент», «комуна», «регіон», в Італії, Бельгії – «комуна», у Швеції – «муніципалітет» (на місцевому) і «ландстинг» (на регіональному), у Російській Федерації – «територіальна громада», «муніципальне утворення», в колишній Російській імперії – «земство», «община» [210, с. 37]. У США низовими територіальними

одинацями, які можна зіставляти з громадами, є «бороу», «вілджі», «тауни» та «сіті». Вони мають статус муніципальних корпорацій, в яких проживає фактично дві третини населення країни [179, с. 25].

У зарубіжних країнах застосовуються різноманітні системи управління в межах певних адміністративно-територіальних одиниць. Вибір їх обумовлюється цілою низкою чинників, а саме: державним режимом, формою державного устрою, власним підходом до розуміння природи та сутності державної влади, поділом адміністративно-територіальних одиниць на «штучні» й «природні», історичними та національними особливостями, культурними традиціями тощо. Значну роль в розвитку місцевого самоврядування у сучасних державах здійснили різні правові системи, які детермінували формування наступних моделей: континентальної (романо-германської, французької чи європейської), англосаксонської (англо-американської), іберійської та своєрідної радянської (звісно, радянська модель місцевого самоврядування є досить умовною, позаяк тодішня влада заперечувала принцип місцевого самоврядування). Окрім цього, на формування системи місцевого самоврядування в різних країнах впливали такі фактори як: процеси демократизації; урбанізація; зміни у соціальному та економічному розвитку (підвищення мобільності робочої сили, розширення економічної самостійності територій); реалізація принципів партисипативної демократії та запровадження споживацької форми відносин членами територіальної громади та органами місцевого самоврядування; рівень деконцентрації та децентралізації публічної влади та інші [31, с. 10].

Втім, беззаперечним фактом залишається те, що динамічність, демократичність, функціональність та ефективність системи місцевого самоврядування в іноземних державах певною мірою зумовлена модусом і рівнем правової регламентації опорних одиниць (первинних суб'єктів) – територіальних громад. В Канаді та інших країнах Північної Америки територіальні спільноти, які формуються із невеликих населених пунктів, організовують свою діяльність власними силами через відповідні

департаменти, відділи, що діють у структурі їх виконавчих органів. Поширеною є практика формування ними спільних муніципальних підприємств зі статусом юридичної особи. Натомість, територіальні громади великих населених пунктів створюють комунальні компанії, які є самостійними юридичними особами. Слід відзначити, що чимало територіальних громад беруть дольову участь у капіталі приватних компаній або взаємодіють з ними на засадах партнерства шляхом укладення відповідних угод. При цьому не існує жодних фінансових зобов'язань між територіальними громадами та державою[210].

У Конституції Французької Республіки у ст. 72 визначається, що територіальними колективами є комуни, департаменти та заморські території, інші територіальні спільноти створюються на основі закону. Всі ці територіальні спільноти вільно керуються виборними органами із дотриманням умов, передбачених законом [304].

Конституція Королівства Іспанії у ст. 140 декларує, що Основний Закон гарантує автономію, незалежність муніципій, котрі обіймають повноту прав юридичної особи. Відповідно до ст. 141 Конституції Королівства Іспанії провінція є місцевим утворенням, що у повному обсязі користується правами юридичної особи. Провінція об'єднує певну кількість муніципій на основах принципу територіальності з метою ефективної реалізації державної діяльності [311].

Заслуговує уваги Конституція Великого герцогства Люксембург у главі ІХ «Про громади» в ст. 107 закріплено, що громади створюють на територіальній основі автономні спільноти з правом юридичної особи, керують своїми органами та їх набутками в своїх власних інтересах й потребах. У кожній такій громаді діє Комунальна рада, яка обирається безпосередньо членами громади. Умови, щоб стати виборцем чи бути обраним, визначаються законом [140].

Відповідно до ст. 136 Конституції Болгарії громада постає як основна адміністративно-територіальна одиниця, що здійснює місцеве самоврядування та є юридичною особою. В управлінні громадою місцеві жителі беруть участь

як безпосередньо – через загальні збори населення та референдум, так і через обрані ними органи. Територіальні межі громад визначаються шляхом опитування населення [296].

Певне наукове зацікавлення викликає правове регулювання місцевого самоврядування у Республіці Польща, позаяк її досвід визнаний та взятий за взірць для процесу нинішніх конституційно-проектних робіт у частині децентралізації в Україні. Так, відповідно до ст. 164 Конституції Республіки Польща основною територіальною одиницею місцевого самоврядування проголошується «гміна». Всі інші одиниці регіонального, локального та територіального самоврядування визначає законодавство. Гміна здійснює всі завдання територіального самоврядування, які не застережені для інших територіальних одиниць. Теж, згідно зі ст. 165 Конституції, одиниці територіального самоврядування мають статус юридичних осіб, користаються правом на власність та інші майнові права [298].

Щодо досвіду інших східноєвропейських країн, то в Конституції Республіки Словенія в частині V «Самоврядування», ст. 138 декларується, що словенці здійснюють місцеву владу через муніципалітети та інші локальні самоврядні організації. Так, у ст. 139 цієї Конституції закріплюється, що муніципалітети – це самоврядні органи місцевої влади, що представляють один чи кілька населених пунктів, які мають спільні інтереси та потреби. Муніципалітет утворюється відповідним законодавчим актом після того, як жителі певного округу висловили власну позицію на референдумі щодо його підтримки [316].

Конституція Литовської Республіки у ст. 119 визначає, що право на самоврядування гарантується тим державним територіально-адміністративним одиницям, які передбачені законом. Це право реалізовується через Ради самоврядувань, члени якої обираються (на 4 роки) мешканцями адміністративно-територіальної одиниці на основі рівного, загального та прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Також наголошується, що процедура організації та функціонування інститутів місцевого

самоврядування визначається виключно законом. З метою безпосередньої реалізації законів Литовської Республіки, рішень уряду та Ради самоврядувань останньою формуються підвідомчі їй виконавчі органи [141].

Згідно зі ст. 154 Конституції Естонії, всі локальні справи вирішуються місцевими органами влади, які виконують свої обов'язки самостійно на основі законодавства. Зобов'язання на місцеві органи можуть покладатися лише на основі закону або за погодженням із місцевими органами влади. Кошти на покриття видатків, пов'язаних із обов'язками національного уряду, що покладені законом на місцеві органи влади, забезпечуються з національного бюджету. У ст. 155 зазначається, що суб'єктами місцевого самоврядування є сільські муніципалітети (волості) та міста, інші одиниці можуть створюватися лише в порядку, передбаченому законом. Місцева влада має незалежний бюджет й користується правом встановлювати та реєструвати податки [297].

У багатьох аспектах зразковою є практика інших європейських держав. Так, у ст. 116. Конституції Австрійської Республіки визначається, кожна земля розділюється на громади, що є територіальними одиницями із правом самоврядування й водночас адміністративними одиницями. Також громади визнаються як самостійні господарські одиниці, які мають право володіти майном, займатися господарським підприємництвом. Окрім цього, у межах фінансової системи самостійно формувати власний бюджет та стягувати податки. Цікавим є те, що для громади, яка має понад двадцять тисяч жителів, може встановлюватися (на підставі закону землі й окремого подання громади) самостійний статус – «міський правовий статус». При цьому, у процесі розгляду даної проблеми ретельно аналізується, чи такий статус не зашкодуватиме інтересам землі. Законодавче рішення щодо надання особливого статусу приймається за згодою Федерального уряду. Місто зі самостійним статусом, зобов'язане окрім завдань управління громадою, виконувати також функції районного управління. З метою здійснення окремих завдань у силу власних прав громади можуть об'єднуватися на підставі угоди в союзи, асоціації, альянси громад. Така угода вимагає дозволу наглядового

органу, який ретельно аналізує позицію зацікавлених громад та визначає доцільність їх створення. Наголошується на тому, що такі ліги в жодному разі не повинні ставити під загрозу функціонування громад як самоврядних одиниць і низової управлінської ланки [293].

Громада у сфері її власної компетенції відповідає за виконання завдань публічного управління щодо наступних питань: 1) призначення органів громади в тих межах, які не обмежують компетенцію вищих виборних органів; регулювання внутрішнього ладу з метою виконання завдань, що стоять перед громадою; 2) призначення службовців громади та здійснення керівництва службовою діяльністю; 3) місцева поліція безпеки; 4) керування транспортними шляхами всередині громади, місцева дорожня поліція; 5) поліція з охорони місцевих угідь; 6) місцева поліція ринків; 7) місцева поліцейська служба охорони здоров'я, зокрема, щодо організації швидкої допомоги та рятувальної служби, а також з організації похоронної справи та кладовищ; 8) поліція моралі; 9) місцева будівельна поліція; місцева пожежна поліція; планування місцевих територій; 10) публічні установи з позасудового посередництва при вирішенні конфліктів; 11) добровільний розпродаж з аукціону рухомого майна [293].

Згідно зі ст. 121 Конституції Фінляндії, її територія розділена на муніципалітети (комуни), адміністрація яких ґрунтується на самоврядуванні їх жителів. Загальні принципи, що регулюють муніципальне управління та обов'язки муніципалітетів визначаються законом. Заслуговує уваги те, що одним із визначальних принципів організації адміністрування є культурний, «щоб фінське та шведське населення мало можливість отримувати послуги рідною мовою на рівних умовах». Загальною кваліфікацією для посади в місцевому самоврядуванні має бути майстерність, здібності та доведена громадянська заслуга [312].

У Конституції Андори в ст. 79 визначається, що громади – це органи представництва й управління парафіями, які є публічними спільнотами, що наділені правами юридичної особи та владою встановлювати місцеві соціально-правові норми у формі ордонансів, декретів і регламентів відповідно до

загального законодавства Андори. У сфері своїх повноважень вони діють на основі принципу вільного управління, визнаного та гарантованого Конституцією Андори. Громади у державі представляють інтереси та потреби парафій, визначають і здійснюють у межах своєї території публічну політику, формують та реалізують парафіяльний бюджет, розпоряджаються виключно усім майном парафій (загальним, громадським, приватним) [313].

У ст. 176 Конституції Сербії (2006 р.) декларується, що громадяни користаються правом на автономію провінцій та місцеве самоврядування, котре вони можуть реалізовувати як безпосередньо, так і через вільно обраних представників. Слід зауважити, що автономні провінції та суб'єкти місцевого самоврядування обов'язково мають мати статус суб'єктів права. Згідно зі загальними положеннями ст. 188 Конституції Сербії, суб'єктами місцевого самоврядування є – муніципалітети, міські громади та місто Белград. Місцезнаходження та територія суб'єктів місцевого самоврядування обов'язково повинні визначатися відповідним законом. У Конституції міститься спеціальна стаття 189, яке регулює організацію та діяльність місцевого самоврядування, а також визначає статус суб'єкта місцевого самоврядування. Відповідно до цієї статті, муніципалітети встановлюються та ліквідовуються виключно законом. Міські громади повинні регламентуватися спеціальним законом, відповідно до критеріїв, передбачених законом про місцеве самоврядування. Міські громади мають аналогічні повноваження, що і муніципалітети, які делегуються Конституцією та законодавством. Зауважується, що статут міської громади може передбачати дві або й більше міських адміністрацій на території однієї міської громади. Також він обов'язково має містити перелік завдань, що належать до компетенцій міської громади, які у практичній площині вирішуватимуться міськими адміністраціями [295].

Конституція Словацької Республіки проголошує, що базисом територіального самоврядування виступає громада – «обес» та вища територіальна одиниця (ст. 64). У цій же статті, пункті *a* відзначається, що

громада та вища територіальна одиниця є самостійними територіальними, адміністративними та самоврядними одиницями Словацької Республіки, що об'єднують індивідів, які постійно проживають на цих територіях. Громада та вища територіальна одиниця є юридичними особи, які самостійно розпоряджаються власним майном й своїми коштами. Територіальне самоврядування здійснюється на зборах жителів населеного пункту, місцевим референдумом, референдумом на території вищої територіальної одиниці. Громада та вища територіальна одиниця можуть видавати загальнозобов'язуючі розпорядження щодо питань територіального самоврядування [143].

Згідно зі ст. 128 Конституції Республіки Хорватії, місцеве самоврядування гарантується її громадянам. Вона проголошує, що право на місцеве самоврядування передбачає собою право на прийняття рішень щодо забезпечення інтересів й задоволення потреб громадян, які, насамперед, торкаються благоустрою територій, планування будівництва, комунальної діяльності, опіки дітей, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, культури, охорони та покращення довколишнього середовища [315].

Розглянута практика конституційного регламентування правового статусу територіальних громад у зарубіжних країнах яскраво демонструє про особливе місце, яке надає законодавець даній проблемі. Попри різну термінологію, підходи, зміст та обсяг відповідних конституційних положень, у міжнародній спільноті простежується загальна, спільна тенденція – максимальне сприяння зміцненню статусу первинних суб'єктів місцевого самоврядування. З огляду на це, дискусії щодо суспільного статусу територіальних громад в українському суспільстві та його правової регламентації (передусім, конституційної) поглиблюються у контексті європейських процесів децентралізації публічної влади та муніципалізації конституційного життя.

Однак, вітчизняна практика конституювання територіальних громад, наповнення їх статусу онтологічно зумовленою сутністю, делегування їм самоврядних повноважень, наділення реальними автономними функціями, є

доволі дискусійною. Концептуальний розгляд офіційних та інших версій законопроектів (зокрема, наукових та експертних оцінок) щодо внесення змін до Основного Закону дозволяє висновувати про наміри (або декларування) авторів фактично всіх цих законопроектів змінити філософію моделі регулювання інституціалізації та функціонування місцевого самоврядування. Пропонується перейти від діючої консервативної моделі місцевого самоврядування, за якої останнє, по-суті, реалізовується лише на рівні територіальних громад, а у вимірі регіонів (областей) має тільки символічний характер, до правдивої системи місцевого самоврядування на всіх рівнях організації суспільства.

Запровадження в Україні засвоєного світовою муніципальною практикою принципу повсюдності місцевого самоврядування змогло би: сприяти створенню належних правових умов для активізації життєдіяльності територіальних громад; визначити чіткі територіальні межі їх муніципальної діяльності; сприяти децентралізації публічної влади, виразному розмежуванню повноважень та функцій центральних і місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; розширенню самостійності та збільшенню відповідальності територіальних громад щодо вирішення проблем життєзабезпечення та розвитку сіл, селищ, міст із урахуванням місцевих особливостей (історичних, соціальних, економічних, культурних, екологічних). Зокрема, делегування представницьким органам місцевого самоврядування на регіональному рівні (обласним та районним радам – за умови збереження відповідних назв даних суб'єктів, чи іншим органам регіонального представництва територіальних громад) права на створення власних виконавчих органів перетворило би їх на дієздатні та самодостатні суб'єкти місцевого самоврядування, які повноцінно представлятимуть спільні інтереси та потреби громад.

У більшості версій законопроектів щодо змін до Конституції міститься чимало недоліків, певних спірних моментів, неузгоджених положень тощо. Найперше: вони характеризуються суперечливою та фрагментарною

регламентацією правосуб'єктності первинного, опорного суб'єкта місцевого самоврядування – територіальної громади. З позицій муніципальної теорії сумнівною є спроба у низці запропонованих версій законопроектів відмовитися від дефініції «територіальна громада», замінивши її категорією «жителі громади», чи взагалі обмежити обсяг її правосуб'єктності до статусу адміністративно-територіальної одиниці.

На нашу думку, безсумнівним є те, що місцеве самоврядування є правом та спроможністю місцевих жителів як членів територіальних громад у межах Конституції та законів України незалежно, самотійно вирішувати питання локального значення в інтересах та потребах місцевого населення як через органи місцевого самоврядування, так і безпосередньо. Однак застосування терміну «жителі громади» взамін на існуюче в Конституції поняття «територіальна громада» чи модифікація змісту її статусу, не лише певною мірою знецінює загалом феномен громади, а й правове та суспільно-політичне значення її суб'єктивних начал в аксіологічному, гносеологічному та онтологічному смислах, позаяк саме громада знаходиться біля витоків муніципалізму в Україні.

Безумовно, така підміна понять може стати передумовою реального знищення самотійного суб'єкта конституційно-правових відносин, право котрого як основного виразника повноважень та функцій місцевого самоврядування визнаються та гарантуються державою (ст. 7 в її гентичному зв'язку зі ст. 140 Основного Закону). Позаяк «жителі громади» та сама «громада» – це відмінні за своєю політичною, правовою природою, функціями, завданнями, місцем та роллю у системі місцевого самоврядування, а також конституційно-правових відносин суб'єкти: жителі – це осібні суб'єкти права на участь у реалізації місцевого самоврядування, які можуть його здійснювати як особисто, так і спільно, натомість громада – це колективний суб'єкт права, соціальна спільність, приміром, аналогічно як нація, корінні народи, національні меншини. Зокрема, так само як «громадяни усіх національностей» формують такий суб'єкт як український народ – первинний і конституюючий

суб'єкт усієї політичної системи, так і жителі формують власну громаду – первинний суб'єкт системи місцевого самоврядування, при цьому залишаючись самостійними суб'єктами права.

Загалом визнаючи прогресивний характер змін щодо розвитку місцевого самоврядування та децентралізації публічної влади, слід зауважити, що сьогодняшня модель конституційного-правового статусу територіальних громад є фрагментарною, незавершеною як з позицій закріплених конститутивних дефініцій, базових принципів муніципальної діяльності, так і окреслення чіткої моделі регламентації функцій і завдань територіальних громад.

На нашу думку, контрверсійність і стихійність сучасних конституційно-проектних робіт у сфері місцевого самоврядування певною мірою зумовлена тим, що фундаментальною проблемою розвитку територіальної громади є відсутність ґрунтового, чіткого доктринального базису даного політико-правового інституту як соціального феномену, невизначеність його правової природи та перспективних напрямків розвитку в умовах транзитивного суспільства.

Нині Україна є найбільш централізованою державою Східної Європи, проте характеризується досить низьким рівнем децентралізації відносно розвинутих країн Європи та світу. На противагу практиці європейських держав, динаміка процесів децентралізації у нашій державі впродовж останніх років засвідчує безсистемність її імплементації. Попри декларування кожним новим урядом доцільності такої реформи в Україні, реальних кроків для її реалізації не здійснювалось аж до 2014 р. Окрім цього, відсутніми є взаємозалежності між рівнем децентралізації та ступенем соціально-економічної стабільності держави. Мотивами адміністративно-правової децентралізації в Україні є, як необхідність розбудови демократії та розвитку громадянського суспільства в державі, так і раціоналізація фінансових відносин й розподіл функціональних обов'язків між рівнями управління. Означене істотно обважнює вибір ефективних інструментів та механізмів децентралізації в Україні, які би дозволили водночас досягати обох цілей. Проблема реалізації принципів

децентралізованого управління також у тому, що повноваження делегуються територіальним громадам, більшість з яких не відповідає критеріям спроможності та не має достатнього потенціалу для забезпечення власного ефективного розвитку.

Підсумовуючи, слід зауважити, що не існує універсальної ефективної моделі організації територіальної громади. Практика проведення адміністративної реформи з децентралізації – неоднозначна, диференційована, що зумовлено низкою чинників. Здійснений аналіз міжнародної практики продемонстрував існування різних підходів, які можуть слугувати прикладом для врахування у процесі вдосконалення існуючої системи децентралізації в Україні. Втім слід чітко розуміти, що «буквальне» перенесення зарубіжного досвіду в українську дійсність є некоректним та потребує ґрунтовного аналізу особливостей його прояву, адже система місцевого самоврядування повинна максимально відповідати політико-правовим і соціально-економічним умовам конкретної держави.

Висновки до Розділу 2

З давніх давен і до сучасності в національному поступі України феномен філософського осмислення громади є одним із визначальних, позаяк здійснює роль константи, що детермінує бачення українцями світу та власного місця в ньому. У вітчизняному філософсько-правовому дискурсі репрезентація феномену громади характеризується певними особливостями, що зумовлені низкою чинників національно-ментального, історично-соціального та політико-правового характеру. Національна модель громади є результатом втілення етнічної ментальності, філософського «духу» та правового буття українців. З огляду на це, розкриття глибинної світоглядної сутності громади у контексті національного праворозуміння вимагає врахування особливостей українського менталітету як певного інтегрально-синкретичного способу мислення, в якому

суспільні цінності (значущості) виступають моделюючою домінантою світосприйняття, світорозуміння та світовідчуття.

Розгляд суспільних трансформацій та значення у них громади, як особливої форми соціального буття та певного середовища самоорганізації людей, був найбільш повно проведений у контексті вітчизняного філософсько-правового дискурсу у другій половині XIX – початку XX ст. В. Антоновичем, М. Грушевським, М. Драгомановим, С. Дністрянським, С. Єфремовим, Б. Кістяківським, П. Кулішем, М. Костомаровим, В. Липинським, І. Пулюєм, М. Туган-Барановським, І. Франком, П. Чубинським, П. Юркевичем та іншими. Сьогодні дане питання вивчають такі вітчизняні вчені, як О. Донченко, С. Кримський, М. Козловець, М. Попович, О. Патинок, Ю. Романенко, Н. Соболева, В. Пилипенко, В. Шевченко, А. Швецова, В. Янів та інші.

Аналіз українського філософсько-правового дискурсу демонструє таку тенденцію: якщо в європейській філософії даного періоду спільнота та суспільство відрізнялися та розглядалися як щось незалежне, самостійне, то в українській філософії вони аналізувалися як частини цілого, що у теоретичному аспекті це ціле утілилося в концепт «громада». Необхідно зауважити, що у радянський період в Україні було поширена російська дефініція громади як общини. Фактично до ототожнення громади із сукупністю мешканців певного поселення (села, міста) було характерне більшості населення II пол. XX ст.

Аналізуючи відповідні законодавчі зміни, слід зауважити, що ще чимало проблем місцевого самоврядування потребують вирішення. Зокрема, це стосується питань реформування сфер охорони здоров'я, освіти, культури, соціальних послуг, енергоефективності тощо. З метою оптимальнішого впровадження функцій децентралізації влади та надання максимальних можливостей для самоврядування потрібно ухвалити низку законів України, зокрема: «Про місцеву службу в органах місцевого самоврядування», «Про державний нагляд за законністю рішень органів місцевого самоврядування», «Про муніципальні варти» тощо.

Також для позитивної реалізації децентралізації необхідна загальна мобілізація й публічна підтримка (як усіма політичними силами, так і всіма соціальними прошарками українського суспільства). Така консолідація успішно вплине на розвиток місцевого самоврядування шляхом створення ефективного механізму функціонування територіальних громад, а також дасть відповідний поштовх нашій державі до реально якісних змін та трансформацій на шляху до європейської інтеграції.

Розглянута практика конституційного регламентування правового статусу територіальних громад у зарубіжних країнах яскраво демонструє особливе місце, яке надає законодавець даній проблемі. Попри різну термінологію, підходи, зміст та обсяг відповідних конституційних положень, у міжнародній спільноті простежується загальна, спільна тенденція – максимальне сприяння зміцненню статусу первинних суб'єктів місцевого самоврядування. З огляду на це, дискусії щодо суспільного статусу територіальних громад в українському суспільстві та його правової регламентації (передусім, конституційної) поглиблюються у контексті європейських процесів децентралізації публічної влади та муніципалізації конституційного життя.

Не існує універсальної ефективною моделі організації територіальної громади. Здійснений аналіз міжнародної практики продемонстрував існування різних підходів, які можуть слугувати прикладом для врахування у процесі вдосконалення існуючої системи децентралізації в Україні. Втім слід чітко розуміти, що «буквальне» перенесення зарубіжного досвіду в українську дійсність є некоректним та потребує ґрунтовного аналізу особливостей його прояву, адже система місцевого самоврядування повинна максимально відповідати політико-правовим і соціально-економічним умовам конкретної держави.

РОЗДІЛ 3

ГРОМАДА ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ

3.1. Соціальний капітал громади в умовах транзитивного суспільства

Соціальні зміни у сучасному глобалізованому світі спричиняють розширення палітри форм суспільних конфігурацій, породжують цілу низку деструктивних явищ – конфліктів, війн, руйнування природи та культури, наростання різного роду соціальних ризиків. Посилення тенденцій глобалізації та інформатизації поглиблює кризу особистісної ідентичності, загострює протистояння між безмежною індивідуальною свободою та надмірним соціальним контролем і призводить до зростання соціальної напруги. Адекватною відповіддю на ці та інші глобальні та локальні виклики є демократизація українського суспільства та піднесення соціальної ролі громади. Ця роль, насамперед, проявляється у впливі на процеси державотворення, визначення стратегій правового поступу, культурно-цивілізаційної ідентифікації. У зв'язку з цим передумовами підвищення державотворчого потенціалу є розробка ефективної моделі громади та створення сприятливих умов для її поступу.

Глобальна експансія серійного виробництва має тенденцію до «всесвітнього ототожнення» та соціокультурної уніфікації, веде до різкого «обвалу» соціальних структур національних суспільств. За такого соціального порядку «неактуальними» стають цілі держави, народи, нівелюються їх культурні, історичні традиції. В умовах нового глобального порядку під загрозою опиняється унікальна самобутність окремих спільнот, національна безпека держави, натомість зростає роль соціальних рухів, посилюється маргіналізація соціального середовища, девальвуються суспільні цінності та втрачаються суспільні орієнтири [32, с.36].

До зовнішніх утруднень традиційно додаються внутрішні протиріччя суспільно політичного життя українців: тоталітарна минувшість, відсутність упродовж значного періоду державності, динамічна зміна ціннісних орієнтацій в останні десятиріччя. Як слушно зауважує З. Самчук «хронічний брак суспільнозначимої мети в Україні, завжди призводив до індивідуалістської незлагодженості чи до специфічного стадно-колгоспного виду колективізму, що зумовлювало, з одного боку деградацію особистостей, а з іншого – апофеоз анонімних нулів, перетворюючи українство у легку здобич чи іграшку в чужих руках...» [231, с. 95].

Цілісно осмислити вищезначені процеси можна лише крізь призму проблематики соціального капіталу. Дане питання було предметом наукового зацікавлення як зарубіжних вчених – П. Бурдьє, В. Бейкера, Дж. Дьюї, Д. Коулмена, Н. Лін, Дж. Лоурі, Р. Патнема, М. Пелдема, Р. Роуза, П. Сорокіна, Дж. Тернера, Е. Остром, Ф. Фукуями, так і вітчизняних А. Бова, О. Гірмана, О. Демківа, О. Захарченко, І. Євдокимова, А. Карася, О. Кіреєва, А. Колодія, М. Лесечко, К. Павлюк, А. Росказова, Ю. Савко, Ю. Саєнко, В. Степаненка, А. Ткачук, А. Чемериса, В. Чепака, Н. Черниш та інших, в яких простежується розбіжне тлумачення смислових характеристик «соціального капіталу». Слід також відзначити, що проблема соціального капіталу розглядається у різних наукових контекстах: правовому, філософському, політичному, соціологічному, соціально-економічному, психологічному, що потребує систематизованої концептуалізації та окреслення основних методологічних стратегій її теоретико-практичного розвитку.

Теорія соціального капіталу є порівняно новою концепцією у західноєвропейській філософії, позаяк її концептуалізація була здійсненна лише наприкінці ХХ ст., на зламі комуністично-тоталітарних режимів. Втім, сама дефініція «соціальний капітал» набула популяризації вже на початку цього століття. Нині концепція соціального капіталу користується значною підтримкою серед представників суспільнознавчих наук, які вивчають демократичні трансформації у «транзитивних» державах, а також як одне із

визначальних понять публічного управління. В основу концепції соціального капіталу лягли ідеї суспільної взаємодії, готовності індивідів до асоціації, взаємної довіри, правового порядку, соціальної якості життя, що у практичній площині забезпечують зростання особистої свободи людини.

Дефініція «соціальний капітал» сформована із двох термінів «соціальний» (з лат. «*socialis*» – суспільний, громадський) та «капітал» (з лат. «*capitalis*» – важливий, головний). Поняття «соціальний» визначає суспільний лад, тобто характеризує сферу взаємодії індивідів, їх інтегровані бажання та зусилля в досягненні спільної мети, відтак акцентує на суспільній природі даного феномену [95, с. 329]. Поняття «капітал» у найзагальнішому розумінні зводиться до певного блага, використання якого дає можливість у майбутньому їх збільшити [95, с. 234]. Розглядаючи різні наукові тлумачення капіталу, можна визначити низку його загальних властивостей.

Першою є те, що капітал є обмеженим ресурсом. Другою властивістю є його здатність до нагромадження, тобто капітал є ресурсом, що не тільки зберігається, втім й систематично поповнюється. Третя – капітал здатний перетворюватися на грошову форму незважаючи на свою первинну форму, тобто він має певну ліквідність. І найголовніша, четверта особливість є в тому, що капітал у процесі свого обігу не тільки відтворює власну вартість, але і приносить певну додаткову цінність чи прибуток. Новітня наука оперує похідними від нього поняттями «соціальний капітал», «інтелектуальний капітал», «культурний капітал», «інформаційний капітал», «людський капітал» та інші.

Як нами вже зауважувалося, дефініція «соціальний капітал» розглядалася багатьма науками, які виводили її незалежно одна від одної. Вперше дане поняття з'явилося понад сто років тому в освіті та педагогіці, які реформувалися та набули нового розвитку в США. Дане поняття визначало первинну соціалізацію в сім'ї, в місцевому соціумі, у школі, за якої індивіди стають ближчими один до одного, тобто йшлося про соціалізацію громадян [95, с. 234]. Американський вчений Н. Лін висноував про необхідність виховання

доброї волі, братерства – симпатії поміж людьми, що формують певну спільноту [35, с. 154]. Відзначалася приватна та публічна цінність соціального капіталу, його роль у підвищенні ефективності соціальних комунікацій.

У дослідженні соціального капіталу яскраво проявилася одна із характерних наукових тенденцій кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. – розмивання меж між дисциплінами, спрямування до міждисциплінарного аналізу та синтезу. Узагальнення наукових концепцій свідчить, що дефініція «соціальний капітал», незважаючи на наукові сфери, в яких вона вживається, слугує для вивчення відносин та зв'язків, що виникають в умовах транзитивного суспільства, в якому загострюються проблеми соціального характеру. З огляду на це вагоме місце у наукових розвідках посідають проблеми соціалізації індивідів, забезпечення соціального характеру будь-яких процесів, посилення ролі держави як інституту, що регулює соціальний розвиток.

Базис сучасного розуміння дефініції «соціальний капітал» заклали мислителі М. Вебер та Е Дюркгейм, у працях яких значна увага відводилася питанню довіри у соціальних відносинах та процесах. Новий поштовх до осмислення «соціального капіталу» та його значення в умовах транзитивного суспільства надали у 1970-ті рр. французький філософ П. Бурдьє та американський вчений Дж. Коулмен. З метою ґрунтовнішого розкриття сутності соціального капіталу саме громади, проведемо всебічний аналіз даного поняття.

Французький мислитель П. Бурдьє встановив зв'язок між різними формами капіталу (правовій, соціальній, економічній, культурній, символічній), наголошуючи при цьому на те, що соціальний капітал виступає чинником, який конструює та диференціює поведінку індивідів [51, с. 65]. Відповідно до його позиції, соціальний капітал є сукупністю дійсних й потенційних ресурсів, що пов'язані з фактом певних соціальних мереж або інституціолізованих відносин на підґрунті спільного визнання та знайомства, що забезпечує солідарність як в окремих соціальних спільнотах, так і у масштабах суспільства загалом [51, с. 67]. П. Бурдьє мислив, що соціальний капітал формується на засадах соціальних

взаємин та зобов'язань. Він вважав, що члени кожної соціальної групи володіють власним капіталом, із якого вони можуть брати кредити. Втім, під кредитами мислитель розумів не фінансові позики, а підтримку, допомогу та вплив. Відтак, соціальний капітал ним тлумачився як продукт колективної діяльності з чітко визначеною часткою відповідальності між кожним членом спільноти.

Відповідно, П. Бурдьє наголошував, що соціальний капітал базується на певних внесках індивідуумів панівної групи (класу), зацікавлених у відтворенні й підтримці соціальної єдності та збереженні своїх домінуючих позицій [51, с. 68]. Соціальний капітал індивіда формується на основі соціального статусу та соціального оточення, а також залежить від рівня освіти, ступеня опанування культурними навиками, певних взаємозв'язків з авторитетними у соціумі людьми. Висновуючи він зауважує, що соціальний капітал дозволяє нагромаджувати блага, проте його формування потребує належних правових, соціальних, культурних, економічних, символічних затрат.

Американський вчений Дж. Коулмен розглядає «соціальний капітал» у тісному взаємозв'язку із дефініцією «людський капітал», опираючись на теорію раціонального вибору. На його думку, соціальний капітал – це інтегральна складова людського капіталу, особлива форма відносин, що ґрунтується внаслідок періодично повторюваного персоніфікованого впливу між суб'єктами та супроводжується акумулюванням двосторонніх зобов'язань та очікувань [152, с. 121]. Вчений вважав, що соціальний капітал є суспільним благом, який створюється раціональним індивідуумом з метою досягнення конкретної особистої мети. Відповідно до його переконання, цей процес є неможливим без суспільного договору, що ґрунтується на соціальних нормах та, значною мірою, на довірі між індивідами. Як зауважував, Дж. Коулмен, ідея соціального капіталу постає з огляду на те, що форми солідарності, набуті у процесі первинної соціалізації, можуть деградувати в умовах транзитивного суспільства. Традиційні інститути сім'я, сусідство в ньому починають втрачати значимість. Повстає нова дійсність, в якій «непов'язані раніше чужинці

починають відчувати близькість, натомість сусіди стають чужаками» [152, с. 123]. У процесі розвитку «природна соціальна реальність» витісняється «сконструйованою», втім і вона повинна стати природною та близькою до своїх членів.

Відтак Дж. Коулмен стверджував, що індивідууми в громаді здійснюють контроль за ресурсами, які розглядають в контексті власного інтересу. Під ресурсами він розумів наявні загальні колективні цінності та соціальні зв'язки. Звідси, соціальний капітал вчений тлумачив як капітал, що формується із особистісних цінностей, що поступово трансформуються в ресурси соціальної структури [152, с. 124]. Він відзначав, що «походження соціального капіталу пов'язане зі змінами у взаєминах між ідивідуумами, якщо фізичний капітал є повністю вловимий, будучи реалізованим у видимих матеріальних формах, то людський капітал є менш помітний, позаяк проявляється в уміннях, навичках та знаннях, набутих індивідуумом. Соціальний капітал є ще менш помітний, адже існує лише у відносинах між індивідуумами. Разом із фізичним та людським капіталами останній інтенсифікує продуктивність праці. До прикладу, спільнота, громада всередині якої є абсолютна довіра та надійність, здатна діяти набагато продуктивніше, а ніж та, яка не має таких якостей» [152, с. 126].

Вагомим досягненням Дж. Коулмена стало те, що він вперше охарактеризував соціальний капітал з позицій його функцій. Він зауважував, що соціальний капітал «облегшує спілкування між індивідуумами та їх спільнотами у межах соціальних конструкцій» [152, с. 127].

Фундаментальна відмінність між науковими інтерпретаціями соціального капіталу Дж. Коулмена та П. Бурдьє полягає у відмінності осмислення сутності процесу соціальної взаємодії. Так, останній розуміє процес соціальної взаємодії як економічну необхідність, тоді як Дж. Коулмен тлумачить процес як результат вільного волевиявлення самих індивідуумів. П. Бурдьє обґрунтовує таку позицію тим, що основою формування соціального капіталу виступає економічний інтерес, націлений на максимізацію доходу внаслідок прояву солідарності та спільним діям членів спільноти, громади [51, с. 68].

Американський вчений Дж. Коулмен соціальний капітал розумів як ресурс раціональних індивідуумів, завдяки якому вони збільшують свої особистісні можливості. Відтак, для Дж. Коулмена соціальний капітал є певною формою контракту, що укладається між незалежними від економічних факторів індивідуумами. Соціальний капітал є особливою платформою, на якій індивідуумів постає можливість задовольняти власні егоїстичні цілі. Слід враховувати відмінності в означених тлумаченнях соціального капіталу, позаяк розгляд соціального капіталу П. Бурдьє передбачає матеріальні цінності та поняття, тоді як інтерпретація Дж. Коулмена визначає мотивацію на особистісному рівні. Тобто на думку останнього, соціальний капітал є продуктивним ресурсом, певним соціальним благом, що формується у процесі взаємодії індивідуумів й гарантує стабільність соціальної системи, значно підвищує індивідуальні ресурси індивіда.

Теоретик семіотики Р. Барт визначає соціальний капітал як певну сукупність ресурсів соціальної спільноти, громади чи організації, що характеризується мережевою природою. Наголошуючи на смисловій складності даного соціального феномену, мислитель визначає його як варіацію різних сутностей, кожна з яких розкриває конкретний аспект соціальної структури та сприяє реалізації певних вчинків індивідуумів, які входять до цієї структури [294, р. 44]. Водночас, соціальний капітал функціонує лише у мережевій формі, а механізмами входження до якої є стимулювання, заохочення та спільна вигода, наявність творчих зусиль і консолідація спільних сил з метою досягнення реальних прерогатив.

Ф. Фукуяма аналізує соціальний капітал як особливу культуру, «комплекс неформальних засад чи правил, що визнаються і дотримуються членами спільноти, громади та дозволяють гармонійно взаємодіяти між собою» [275, с. 50]. Американський філософ у своїх працях акцентує на особливій значущості довіри в процесі такої співпраці, він називає її «посередницьким фактором, що є визначальним елементом у зменшенні трансакційних затрат місцевих підприємств та муніципалітетів, а також дає можливість індивідам

ефективніше спільно працювати» [275, с. 63]. Згідно з позицією Ф. Фукуями, соціальний капітал нагромаджується у неурядових інституціях, клубах, асоціаціях, тому вагомою складовою його виміру є застосування таких індивідуальних індикаторів, як кількість учасників спільноти, сила зв'язків та інше.

Відтак, можна висновувати, що соціальний капітал як сукупність двох складових – структурної та когнітивної, здійснює прямий вплив на розвиток територій. Так, структурний соціальний капітал спрощує інформаційні обміни, сприяє консенсусному прийнятті рішень через розподіл функцій, налагодження соціальних відносин і зв'язків, основаних на нормах і процедурах. Це зовні видима та відносно об'єктивна форма соціального капіталу. Натомість когнітивний соціальний капітал передбачає собою цінності, норми, що ґрунтуються на довірі, тому його можна вважати суб'єктивним.

Слід відзначити, що дані форми можуть існувати як окремо, так і разом. Приміром, взаємовідносини між сусідами можуть формуватися поза соціальною структурою. Водночас наявність у межах певного регіону значної кількості суспільних спільнот не завжди свідчить про факт константних особистих зв'язків серед їх суб'єктів, позаяк можлива участь у цих об'єднаннях є доволі формальною.

Отже, соціальний капітал проявляється у встановленні та підтримці індивідуумами особливих відносин з іншими (дійовими особами чи агентами). Такі відносини пов'язані з очікуваннями того, що інші індивіди виконуватимуть власні зобов'язання на підґрунті формальних чи неформальних договорів, правил, норм.

Водночас соціальний капітал здатний конвертуватися і в інші форми капіталу, передусім фінансовий, економічний капітал. Разом із іншими видами капіталу, соціальний капітал дає реальні дивіденди, які неможливо було би отримати без нього. Його не можливо конвертувати повсюди, дія такого капіталу не абсолютна, вона годиться лише в окремих ситуаціях й у межах певних територій.

Наявність соціального капіталу у спільнотах, громадах підвищує продуктивність та доходи всередині них. Втім, необхідно зважати на те, як соціальний капітал впливає на розвиток конкретної території чи держави загалом. Так, зростання доходів окремих спільнот, громад, ґрунтоване на їх соціальному капіталі, може бути досягнутим внаслідок зменшення (часто доволі значного) інших соціальних груп, тобто соціальний капітал визначається важливими зовнішніми ефектами.

Отже, дефініція «соціальний капітал» демонструє значимість суспільства та суспільних спільнот, соціальних утворень у функціонуванні всіх його сфер: політики, права, освіти, економіки, духовної сфери, виступаючи інтегральним атрибутом, позаяк саме відтворення суспільства загалом, довіра у ньому формують базис для ефективного функціонування кожної сфери. Тому соціальний капітал має надважливу значущість у розвитку громадянського суспільства.

Складовими соціального капіталу є суспільні зв'язки, що ґрунтуються на довірі членів громади один до одного, легітимізовані норми та правила, що регулюють відносини всередині спільноти, а теж інститути, які вбезпечують її належне функціонування. Також сюди можна додати позитивні цілі громади або її членів, адже не кожен соціальний зв'язок чи мережа відповідає дефініції соціального капіталу. Норми, які формують соціальний капітал, насупроти, повинні передбачати такі засади, як обов'язковість, взаємність, істинність.

Згідно з позицією Ф. Фукуями, Україна (як й інші транзитивні держави) нині є однією з країн, що гостро переживають девальвацію соціального капіталу [275, с. 111]. Дійсно, результати даного соціального феномену відчують всі члени українського суспільства, що відображається у браку довіри, відсутності взаємодопомоги та співпраці навіть на рівні мікро спільнот. Слід зауважити, що соціальний капітал має кілька рівнів: мікрорівень – індивідууми, сім'я, друзі, сусідство; мезорівень – громада, об'єднання громад, регіон; макрорівень – суспільство, держава, міжнародна спільнота. Тому у

процесі вивчення соціального капіталу необхідно визначати рівень та сферу, який досліджується.

Втім, визнаючи історичну послідовність у накопиченні соціального капіталу, філософ наголошує й на такі принципи людської співдії як стихійність, спонтанність, неформальність, що зумовлюють асоціаційні інновації. Основоположними цінностями як спонтанних, так і традиційних форм соціального співробітництва, Ф. Фукуяма визначає толерантність та довіру. Як слушно зауважує мислитель, довіра – це витворенні в індивідуумі очікування того, що інші члени суспільства будуть вести себе певною мірою передбачувано, чесно та з повагою до потреб інших й відповідно до громадських норм [275]. Водночас, на думку Ф. Фукуяма, чим вищий рівень довіри у суспільстві тим більше виразніше в ньому увиразнюється тенденція до формування добровільних асоціацій, що в результаті безпосередньо позначається на добробуті соціуму.

Своєрідний путч у сучасному науковому дискурсі зробила праця відомого американського дослідника Р. Патнема «Творення демократії: громадські традиції в сучасній Італії» [197], який твердить, що «громадянське суспільство визначається активною та націленою на соціальні цілі позицією громадян, егалітарними політичними відносинами та основаними на довірі та кооперації суспільними зв'язками», називаючи це «соціальним капіталом» [197, с. 36]. Індивідууми, здобуваючи соціальний капітал шляхом активної участі в інститутах громадянського суспільства, у подальшому можуть його застосовувати в процесі утвердження демократичних принципів у державі.

Праця вченого дала можливість простежити взаємозв'язок між місцевим самоврядуванням та громадянським суспільством, окреслити модуси залучення індивідуумів до процесів ухвалення управлінських рішень через взаємодію з місцевими органами публічної влади та визначити механізми ініціативної самоорганізації громадян задля розв'язання проблем локального значення. Здійсненні дослідження Р. Патнемом засвідчили, що мережа локальних спільнот – територіальних громад, формує соціальний капітал – громадянські

цінності, знання та навички, що є необхідними для консолідації демократії. Багатий фактичний матеріал та сміливі гіпотези, ґрунтовані на комплексній методології, дозволили дослідити характер, ефективність та якість місцевого самоврядування на основі наступних підходів: аналізу інституційної структури; аналізу державно-правових чинників; аналізу соціально-культурних факторів; аналізу соціально-економічних чинників.

На переконання вченого саме соціально-культурні фактори мають визначальний вплив у формуванні та акумулюванні соціального капіталу, що складається з: моральних норм та принципів; соціальних цінностей (передусім довіри); соціальної інфраструктури (зокрема, добровільних асоціацій). Отже, Р. Патнем стверджує, що саме соціально-культурні фактори виступають рушійною силою, що впливає на ефективність місцевого урядування.

Вчений розкриває соціальний капітал як «соціальну громаду, мережу, засаду поведінки та довіри, які спрощують координацію співпраці та дій задля спільного зиску» [197, с. 45]. Результатом існування соціального капіталу є громадянська активність, позаяк соціальний капітал – це ті ознаки громадянського буття, що значно підвищують продуктивність соціуму: активна участь у громадському житті, взаємність та довіра [197, с. 49].

Акцент у соціальному капіталі на діяльному громадському житті є особливим містком до осмислення взаємозв'язку між основними акторами громадянського суспільства і місцевого самоврядування. Громадське життя представляє собою безпосередню співдію у спільнотах за інтересами з впорядкованими горизонтальними зв'язками, що формують соціальний капітал, який може використовуватися з метою впливу на суспільні справи. Йдеться про участь соціуму у добровільних громадських спільнотах, які розвивають уміння колективно трудитися на благо громади, нести відповідальність за спільні дії та зміцнює довіру між суб'єктами громади.

Це дозволяє вченому висновувати, що розгалужені мережі громадських спільнот, громад, об'єднань, як головних суб'єктів громадянського суспільства є однією з передумов оперативної роботи місцевої публічної влади, передусім

органів місцевого самоврядування. Як стверджує Р. Патнем в Італії не добробут став основою формування та розвитку громадських інституцій, а, наспроти, останні зумовлювали добробут в країні, забезпечуючи консолідованість та міць спільноти, сприяючи оперативній роботі уряду. Звідси постає одна із визначальних складових соціального капіталу – довіра, що спрощує співпрацю між індивідами та сприяє об'єднаному вирішенню проблем.

Водночас існує певний взаємозв'язок, що є певним ключем до розуміння економічного розквіту окремих регіонів: якщо є здорове громадянське суспільство, то значно зростає соціальний капітал, або навпаки. На думку Р. Патнема, у тих регіонах де активно діють територіальні громади, які визначаються високим рівнем громадської участі, вони є найбільш економічно розвинутими, підлягаючи впливу соціального капіталу з його горизонтальними взаємозв'язками. Вчений навіть відділяє «громадські» та «негромадські» та «негромадські» регіони: для перших властива значна кількість громадських інституцій, ендемічний соціум бере активну участь у розвитку своїх громад, високим є рівень соціального капіталу, й потужне громадянське суспільство. Відповідно, антитетичні явища характерні «негромадським» регіонам.

Дотепер ведеться чимало дискусій щодо запропонованої концепції Р. Патнема, що остерігає від безперечного запровадження його концептів в українську дійсність. Так, окремі гіпотези вченого вимагають ґрунтовних аналітичних досліджень та аргументації (приміром, чи допустимий «соціальний капітал» із показником «мінус»), означену працю Р. Патнема нерідко критикують, зокрема за спосіб наведення фактів із історії Італії) тощо. Проте, безапеляційною є наукова та практична значущість даної концепції, яка у багатьох аспектах виявляє демократичні трансформації у державах колишнього соціалістичного табору та дозволяє осмислити контекст транзитивного суспільства.

У своїй праці «Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки» Р. Патнем, на основі розгляду факторів асоціативного членства серед американців, наголошує на зменшенні довіри та послабленні інтенсивності

спілкування індивідуумів. Причини цього негативного явища дослідник вбачає в наступному: збільшенні робочих годин та постійному браці грошей, вільного часу; динамічне зростання форштадтів, що значно ускладнює міжособистісне спілкування; згубний вплив ЗМІ, віртуального середовища, що залишають дедалі менше часу на «живу» суспільну активність; ретирада від громадянської свідомості до гедонізму та егоїзму [198, с. 46]. Отже, з погляду Р. Патнема сутність соціального капіталу полягає в активній взаємодії між індивідуумами, колективні дії яких детерміновані культурою толерантності та довіри.

У дослідженні соціального капіталу часто використовують теорію соціального прагматизму Дж. Дьюї. Вчений сформував теоретичну основу для формування соціального капіталу не лише як основної складової планування та реалізації стратегій з покращення суспільного добробуту, проте як конститутивної риси демократії. Виняткова цінність даного аналітичного інструменту полягає в розгляді соціального капіталу з позицій процесів планування, експерименту та оцінювання, а також співпраці на локальному рівні [90, с. 19].

Запропоновану концепцію слід розглядати у трьох аспектах: 1) *Прагматизм та покращення*. Дж. Дьюї був переконаний, що умови життя завше можна вдосконалити за допомогою громадянської ініціативи. Основа покращення – це віра в те, що всі життєві обставини піддаються позитивним змінам. Лише віра, яка є базисом філософії дії, дає можливість здійснювати реформи та претендувати на прогрес. Визначальна ідея філософа є в тому, щоб осмислити «чи маємо ми віру в покращення та відважність продовжувати цей шлях» [90, с. 74]. Дана ідея завжди була осередком прагматизму.

2) *Системний метод та оцінювання*, вони є спробою схарактеризувати та виправити «соціальні хвороби». Мислитель зауважує, що «немає панацеї, програми чи політики, які би підходили до вирішення кожної ситуації» [90, с. 29]. Відтак успіх стратегій, програм щодо збільшення соціального капіталу, залежить від врахування локальних культурних, економічних і соціальних умов у процесі планування, реалізації та оцінювання результатів.

3) *Співпраця та незалежність*. Філософ покладався на системний комплексний підхід щодо осмислення соціальних проблем, враховуючи цінність індивідуумів як частину єдиного цілого. Дж. Дьюї наголошував на значущості кооперації в досягненні громадянської та суспільної незалежності в економічно і соціально здорових суспільствах. Він зауважував, що співпраця індивідуумів чи асоціацій – доконечна умова формування регіонального та місцевого самоврядування. У цілому Дж. Дьюї представляє соціальний прагматизм як систему, що дає можливість всебічно вивчати різні аспекти соціального капіталу та громадянського суспільства, які сприяють повноцінному розвитку демократії [90, с. 111].

Отже, демократія та громадянське суспільство ототожнюються зі соціальним капіталом, основними засадами якого є довіра та повага членів спільноти один до одного. У цьому контексті переконливим є твердження, що такі відносини носять характер рівності та партнерства їх учасників. За аналогічним принципом, формуються і громади, однією із характеристик яких є демократичні засади організації, що передбачає створення фонду соціального капіталу. Відтак, соціальний капітал – це передумова та результат громади, а також партнерських відносин. Варто відзначити, що партнерство, як і громада, є базисом регіонального та місцевого розвитку і чинником соціальних перетворень, позаяк воно слугує об'єднуючим, консолідуючим началом трьох секторів суспільства – державного, приватного та некомерційного.

На основі вищезначеного, доцільно систематизувати основні підходи щодо розуміння соціального капіталу громади, що сформувалися у західному філософському дискурсі.

Перший підхід, що репрезентований у працях Р. Барта, П. Бурдье, аналізує соціальний капітал як комплекс ресурсів, що формується шляхом входження індивідуумів в інституціолізовані чи мережеві відносини, що ґрунтуються на колективних зусиллях, спільній вигоді, активній участі, соціальних ініціативах й виступають осередком потужного суспільного впливу.

У межах другого підходу, розробленого Ф. Фукуямі, соціальний капітал аналізується з акцентом на його аксіологічний та евристичний зміст, відтак визначається як комплекс цінностей, традицій, звичаїв, знань, навичок, умінь, установок і життєвого досвіду індивідуумів, що постають у громадській свідомості як суспільно значливі та такі, що відкривають можливості для ефектизації соціальної самоорганізації. У контексті цього підходу визнається вагома роль соціального капіталу не лише у вирішенні соціальних проблем громадян, але й у справі політичної стабільності та економічно-соціального розвитку держави.

Третій підхід, що ґрунтується на наукових доробках Дж. Коулмена та Р. Патнема, відзначає особливу роль взаємної довіри та підтримки, громадянської толерантності як підґрунтя оптимальної співпраці. Зростання соціального капіталу, яке відбувається внаслідок активізації соціальних комунікацій та участі індивідуумів в інститутах громадянського суспільства, вважається визначальною умовою ефективного формування та втілення демократії. Даний підхід тлумачить соціальний капітал як одну із основних засад розвитку демократії, модус розв'язання соціальних проблем й досягнення громадянської солідарності.

Четвертий підхід – соціальний прагматизм, розроблений американським філософом Дж. Дьюї. Запропонована ним концепція розглядає соціальний капітал у трьох аспектах: прагматизму та покращення; системного методу та оцінювання; співпраці та незалежності. Відповідно до цього підходу, демократія та громадянське суспільство ототожнюються зі соціальним капіталом, основними засадами якого є довіра та повага членів спільноти один до одного.

Сьогодні теорія соціального капіталу віднайшла практичне застосування у розробленому американськими вченими підході щодо локального розвитку, який синтезував існуючі наукові досягнення у цій сфері, та став іменуватися як «ресурсний підхід». Необхідно наголосити, що його зміст істотно різниться від

традиційної економічної думки щодо ресурсів, що розглядаються лише як фізичні набутки та капіталовкладення [245, с. 27].

Саме ресурсний підхід є модусом практичної реалізації торії соціального капіталу, спрямованим на локальний та регіональний розвиток. Правильно організований сегмент суспільства здатний домогтися оптимальних для себе прерогатив та може безпосередньо впливати на регіональну політику напрямках. Втім слід пам'ятати, що соціальний капітал, не завжди означає досягнення справедливого громадянського суспільства, хоча у багатьох аспектах зараджує. Важливо не лише мати капітал, але й вміти його ефективно використовувати, що потребує застосування спеціальних управлінських механізмів і технологій.

Фахівцями Світового банку розроблено три концепції соціального капіталу: «найбільш широка», «більш широка» та «вузька». Перша залучає до соціального капіталу політичну та соціальну сфери, тобто більш формалізовані інституції та відносини: політичний режим, уряд, силу закону, судову систему, політичні та цивільні прерогативи. Даний підхід до формування соціального капіталу був розроблений М. Олсоном і Д. Нортеном, які були переконані, що політичні та державні інститути, законодавча система й інші інституціональні структури визначально впливають на характер та темпи суспільного розвитку. У межах другої концепції соціальний капітал розглядається як сукупність горизонтальних та вертикальних мереж. Третя передбачає лише набір горизонтальних зв'язків між індивідами, соціальний капітал формується зі соціальних мереж та пов'язаних з ними норми, що впливають на продуктивність спільноти, громади [320].

Розглянувши різні концептуальні підходи щодо розуміння сутності та умов формування соціального капіталу, можемо висновувати про певні спільні конститутивні риси даного феномену, що відображені в науковому дискурсі:

- 1) соціальний капітал є одним із видів капіталу (поряд з людським, інтелектуальним, фізичним, інформаційним, культурним);

- 2) соціальний капітал є інтегральною, нематеріальною формою капіталу;
- 3) соціальний капітал є мультидисциплінарним та багатофункціональним;
- 4) основою формування соціального капіталу є мережа соціальних зв'язків, суспільна єдність, згуртованість, довіра, співпраця та сукупність етичних норм;
- 5) соціальний капітал характеризується низьким рівнем формалізації;
- 6) соціальний капітал дозволяє отримувати певні прерогативи, досягати позитивних результатів, а відтак, є ефективним; його використання передбачає виникнення синергії;
- 7) внаслідок свого невикористання, обсяги соціального капіталу зменшуються, він втрачається; здатність до девальвації.

Головною відмінністю наукових підходів до розуміння соціального капіталу є характеристика, що відображає його сутність – особистий ресурс, обсяг потенційних ресурсів, здатність їх реалізовувати, соціальна мережа взаємозв'язків, культура довіри, здатність до співпраці, сукупність цінностей, елементи соціальної структури, можливість винагороди, процес його формування, функції тощо [258, с. 23].

Шляхи нагромадження соціального капіталу та його місце у трансформаційних процесах мають певні окремі особливості як в європейських країнах, так і в українському суспільстві. Специфічність феномену соціального капіталу в умовах транзитивного суспільства, зокрема українських реалій, відзначали А. Бова, Н. Бондаренко, М. Грицаєнко, О. Захарченко, А. Карась, Т. Кравченко, А. Колодій, Ю. Корольчук, Є. Кулакова, І. Мейжис, І. Пасько, М. Рябчук, В. Сікора, В. Ткаченко, Ю. Татенко, Ю. Шумік, Т. Ящук та інші. Наукові умовиводи згаданих вчених є спільними у твердженні, що сьогодні Україна знаходиться на початковому етапі формування нових форм соціальності, позаяк, і дотепер відчуває успадковані від радянської держави проблеми: посттоталітарна свідомість соціуму, низький рівень громадянської та

політичної участі індивідів, їх недовіра до державних інституцій та здійснюваних реформ тощо.

Розглядаючи перспективи формування соціального капіталу в українському суспільстві, слушно зауважує М. Бондаренко, «залишає бажати кращого діюча ресурсна база взаємодії громадських інституцій й держави у сучасній Україні через незначність існуючих засобів й внутрішнього дисбалансу складових її компонентів» [47, с. 4]. В процесі формування належного соціального капіталу, що консолідує соціум, забезпечує утворення демократичних доміант, правових норм, сприяє ефективному економічному розвитку держави, дослідник визначає наступні бар'єри:

1) недостатнє правове та інформаційне забезпечення, а також їх ігнорування чи не врахування, передусім на рівні місцевого самоврядування;

2) адміністративний ресурс є основним «ганджом» українських чиновників й лідерів громадянських інститутів, евфемізація і надалі залишається популярною серед них;

3) низький рівень фахової компетентності, недостатній професійний досвід посадових осіб місцевого самоврядування, лідерів територіальних громад, локальних громадських організацій, які покликані брати безпосередню участь у налагодженні оптимальної взаємодії;

4) механізм допуску представників територіальних громад, громадських організацій до фінансових ресурсів є не розроблений, більше того, часто штучно ускладнюється з боку бюрократичного апарату [47, с. 4].

Звідси, можемо висновувати, що проблема формування ефективних механізмів громадської солідарності зумовлена низкою чинників: гіпертрофованим втручанням держави у простір громадянського суспільства; бюрократичними перешкодами; відсутністю належного інформаційного забезпечення, «відкритості» публічної влади; правовими прогалинами у національному законодавстві; професійною некомпетентністю як державних чиновників, лідерів громадських об'єднань; порушенням прав людини загалом.

У цьому контексті, слід відзначити публікацію «Measuring Social Capital: An Integrated Questionnaire» [305], що є своєрідним науково-методичним інструментарієм оцінювання показників соціального капіталу у країнах транзитивних суспільств. Такими показниками визначені наступні:

- 1) громадські мережі та асоціації;
- 2) солідарність та довіра;
- 3) співпраця та колективні дії;
- 4) соціальна згуртованість, єдність та включення;
- 5) інформація та комунікації;
- 6) громадська участь, діяльність.

Означені індикатори свідчать про те, що ефективним способом акумулювання соціального капіталу є збільшення рівня залученості соціуму до розвитку місцевого самоврядування та застосування механізмів самоорганізації громадян для розв'язання проблем локального та регіонального рівня.

Важливим аспектом забезпечення поступального розвитку соціального капіталу в українському суспільстві є розуміння значення та ролі громадянина як його основного виразника. При цьому технології формування соціального капіталу повинні передбачати наступне:

- забезпечення систематичного достовірного інформування соціуму про діяльність органів державної влади (наявність комунікаційних каналів представників влади із громадянами; функціонування незалежних ЗМІ, формування інформаційної культури, підвищення рівня інформаційної безпеки);
- активне залучення інститутів громадянського суспільства (неурядових організацій, профспілок, фондаций, асоціацій, релігійних організацій, бізнес-структур і т. д.) до мобілізації ресурсів задля ефективного впливу на розвиток громад;
- виявлення соціально активних груп населення та постійна співпраця з ними у контексті розвитку позитивного соціального капіталу;

- інвестиції у людський капітал через освіту, культуру, сучасний розвиток технологій, оздоровчі ініціативи, регіональне співробітництво, міжнародні програми, грантові проєкти, професійний розвиток, фахову перекваліфікацію, проведення тренінгів, курсів, вебінарів із формування здорової особистості та активного громадянина, тощо;

- створення на добровільній основі волонтерських центрів з метою вирішення локальних соціальних проблем (благоустрою території, охорони довкілля, допомоги незахищеним членам громади);

- розширення ринку праці з метою забезпечення зайнятості місцевого населення та збільшення соціальної згуртованості;

- забезпечення зворотних зв'язків задля інтегрованого оцінювання ефективності прийнятих управлінських рішень;

- консеквентна робота у напрямку формування «середнього класу» як базису здорового громадянського суспільства [247, с. 36 – 42].

Зростання значення та ролі соціального капіталу в умовах транзитивного суспільства зумовлюється тим, що, по-перше, він здатний не тільки акумулювати й сприяти ефективнішому використанню інших ресурсів, втім в окремих ситуаціях, компенсувати їх відсутність. По-друге, як слушно відзначає вітчизняний вчений А. Карась, «соціальний капітал є вагомим моральним імперативом та духовним ресурсом здорового суспільства, мірою його ефективності, умовою постійного громадянського поступу» [123, с. 110]. Наявність соціального капіталу створює умови для оптимального розвитку індивідуумів, соціальних спільнот, організацій, громад шляхом забезпечення доступу до нових знань та вмінь і, наспроти, обмеженість соціальних зв'язків, певна соціальна ізоляція, замкнутість окремих індивідуумів чи спільнот, перешкоджають акумуляції та використанню соціального капіталу.

Проаналізувавши вітчизняний та європейський досвід розвитку громадянського суспільства вчений виокремлює визначальні фактори суспільного прогресу: 1) здатність соціуму на добровільних засадах

самоорганізовуватися у громадянські спільноти; 2) громадянська свідомість; 3) громадянська активність [123, с. 111].

Визначального значення у розвитку громадянського суспільства в умовах транзитивності набирає здатність соціуму на добровільних засадах (без зовнішнього втручання, зокрема держави), самоорганізовуватися у громадянські спільноти, організації, товариства, асоціації, громади з метою взаємодопомоги та співпраці в усіх суспільних сферах чи конкретно в одній. Як справедливо відзначає А. де Токвіль «муніципальні інститути виконують таку роль для утвердження незалежності, як і початкові школи для науки; вони відкривають народів шлях до свободи та вчать його нею користуватися, насолоджуватися її вільним характером. Без муніципальних інститутів нація зможе сформувати вільний уряд, втім істинного духу свободи вона так і не надбає» [258, с. 65].

У трансформаційному суспільстві соціальний капітал відіграє також роль певного «запобіжника» щодо можливості посилення авторитарних тенденцій у житті громади; стає своєрідною точкою відліку на етапі демократичного переходу, коли носії публічної влади починають усвідомлювати незворотність змін, які відбулися, позаяк ні політичної волі, ні можливостей, що були в централізованому управлінні, для внесення недемократичних коректив вони вже не мають.

Розвиток соціального капіталу передбачає не тільки створення оптимальних умов для забезпечення добробуту індивідуумів, але і для розуміння цінності таких домінант як «взаємопідтримка», «взаємодопомога», «солідарність», що слугують підґрунтям для громадського порозуміння та єднання. Слушною є думка українських вчених, що «громада створює та розвиває механізм соціальної солідарності, збільшує соціальний капітал – простір, в якому особливо цінується довіра, солідарність, толерантність та взаємодопомога» [134, с. 14]. Отже, розвиток соціального капіталу через активізацію участі індивідуумів в суспільному житті є надважливою частиною

громадянського суспільства. Розвиток держави є максимально успішним тоді, коли громадянське суспільство зріле, а громадяни соціально активні.

Яскравим прикладом зростання громадянської активності українців стали «революція на граніті», «помаранчева революція», «революція гідності», які продемонстрували синергію громадських дій у напрямку досягнення спільних цінностей, інтересів та цілей. Вони були не лише акціями протесту, але насамперед потужним проявом суспільної самоорганізації з метою розвитку України як правової держави та її подальшого євроінтеграційного поступу.

Під «громадянською активністю» традиційно осмислюється складне багаторівневе явище суспільної дійсності, в якому виокремлюються такі складові, як: високий рівень громадянської свідомості та культури людини, яка реалізується в активних громадських діях; громадянська відповідальність як повага до громадянських прав та обов'язків; політична участь, яка цілеспрямована на досягнення рівноваги між державною владою та владою громади [64, с. 58].

Місцеве самоврядування як інститут, діяльність якого цілеспрямована на становлення, розвиток й засвоєння демократичних традицій у перехідних суспільствах передбачає: трансформацію соціальних спільнот з «учасників» управління в його первинних «суб'єктів»; забезпечення кваліфікованого вирішення соціальними суб'єктами управлінських завдань на основі високої управлінської, політичної та правової культури; організація загальнодоступної системи інститутів, які гарантують не епізодичність, а постійну участь громадян в управлінській діяльності; значно вищий рівень участі громадян у прийнятті, здійсненні контролю за політичними рішеннями, позаяк у результаті прийняття колегіальних рішень досягається не лише їх доцільність, оптимальність, але й ефективність виконання, зростає відповідальність усіх членів колективу за їх реалізацію [17, с. 152].

Дослідниця Н. Курилюк громадянську активність витлумачує як структурно-змістовну якість індивідуума, що формується та розвивається на основі особистих ціннісних орієнтацій, враховуючи суспільні вартості, правові

норми та вимоги держави. Дана риса визначає поведінку та скеровує діяльність й спілкування особистості, як носія соціального, на формування громадянських відносин, а також визначає характер інституціональної взаємодії з владою [230]. Тобто, вчена наголошує на першості суспільних інтересів над особистісними, аналізуючи активність як прояв соціальності індивідуума.

У сучасному науковому дискурсі існує й дещо інший підхід, представники якого акцентують на тому, що громадянська активність повинна передбачати як бажання та готовність виконувати свої обов'язки перед суспільством й державою, так і можливість реалізовувати особисті духовні та матеріальні інтереси, потреби, цілі [132, с. 120]. Отже, даний підхід звертає увагу на визнанні не тільки суспільних, державних інтересів у процесі громадянської активності, але й на пріоритеті потреб, інтересів кожного окремого індивідуума.

Вчена Н. Авер'янова пов'язує громадянську активність з правами і свободами індивідуума та його самореалізацією, що виступають як вільне розкриття особистості у процесі її різносторонньої діяльності [149]. На нашу думку, даний підхід є доволі конструктивним, позаяк розглядає індивідуума не як пасивного виконавця суспільних чи правових норм, а як суб'єкта, який може застосовувати можливості власного впливу на ухвалення рішень та з метою задоволення особистих інтересів. Домінуюча позиція спільноти, громади поєднується із визнанням особистих бажань індивіда, що розширює масштаб громадянської активності та творчості, звужує всевладдя еліт, а відтак гармонує суспільні відносини. Дані чинники є необхідною умовою розвитку субсидіарної демократії.

Отже, громадянська активність представляє собою досить складне багаторівневе явище суспільної реальності, в якому можна виокремити наступні складові: 1) високий рівень громадянської свідомості та громадянської культури індивідуума, що втілюються шляхом активної участі в суспільному бутті; 2) громадянська відповідальність перед державою, спільнотою

(національною, регіональною, місцевою); 3) реалізація особистих інтересів у напрямку розширення доступу до духовних і матеріальних благ.

Тобто, громадянська активність – це спосіб життєдіяльності індивідуума, який полягає у свідомій діяльності, що націлена на перетворення соціальних умов відповідно до нагальних потреб, інтересів та цілей, у пропонуванні та реалізації соціальних ініціатив, у діяльній участі щодо вирішення назрілих суспільних завдань.

Сферами прояву громадянської активності, як вимічає І. Букреева, виступають соціально-комунікативна, суспільно-політична та громадська, а до її форм відносить громадянську ініціативу, відповідальність, участь у добровільних суспільних й політичних об'єднаннях, поінформованість (обізнаність) про суспільно-політичне життя, громадська солідарність та взаємодопомога [64, с. 78].

Вітчизняний філософ Є. Ємельяненко у своїй праці «Діяльнісна природа громадянської активності» пропонує розглядати громадянську активність у двох аспектах: особистісному (індивідуальному) – як дія кожного окремого індивідуума, та в соціальному (колективному) – як суспільна практика, діяльність, що охоплює конкретну спільноту, громаду або суспільство загалом [96, с. 165]. Остання передбачає собою наявність та розвинутість наступних елементів:

– *суспільних цінностей* – довіра до інших членів спільноти, державних структур, інститутів громадянського суспільства; толерантність, взаємодопомога; громадянська толерантність; кооперативність; рівність; справедливість; плюралізм; компромізм без обмеження власних прав; законність;

– *соціальних інститутів* – принцип верховенства права; громадська думка; незалежні засоби масової інформації; добровільні інститути громадянського суспільства (організації, об'єднання, асоціації), інституціолізована та структурована політична опозиція; система громадського контролю за владою усіх рівнів;

– *соціальних практик* – громадські ініціативи та рухи; суспільна активність громадян; громадянська залученість до добровільних суспільних об'єднань, доволі часто неформалізованих, зокрема віртуальних; інформаційна обізнаність у загальнонаціональних та місцевих новинах; лобіювання суспільно значимих ініціатив; правова культура; вміння застосовувати судову та правозахисну практики [96, с. 111].

Щодо особистої громадянської активності вчений І. Скалабан визначає два рівня: вертикальний та горизонтальний. Перший передбачає участь в партнерстві та управлінні, тоді як другий участь індивідуума в асоціативному житті. Водночас форми громадянської участі можуть бути різноманітні: від напрацювання та реалізації проєктів у певних сферах (правовій, політичній, освітній, культурній, економічній) та впровадження ініціатив на локальному рівні до прямої участі у зборах, мітингах, членство в інститутах громадянського суспільства та інше [149].

Так, дослідник С. Кітер систематизує критерії оцінки рівня громадянської активності за допомогою трьох груп, а саме:

– *громадянські показники* – вирішення соціальних проблем, активне членство у групі чи певній асоціації, систематичне волонтерство у неполітичних організаціях, участь у благодійних спортивних заходах (велопробіг, пробіг тощо), збір коштів на благодійність;

– *електоральні показники* – здійснення політичного просвітництва, регулярне голосування на виборах, демонстрація політичних символів (стікерів, значків тощо), волонтерство в політичних організаціях чи для кандидатів, внески у політичну кампанію;

– *політичні показники* – співпраця із друкованими виданнями, радіо чи телебаченням для демонстрації власних поглядів, підтримка зв'язку із представниками влади задля вирішення життєвих проблем; протестна діяльність, бойкотування певних товарів та послуг, електронні та письмові

петиції, споживання товарів й послуг компаній, яких місія та цінності підтримуються, участь у політичній агітації [309, р. 33].

Такі критерії не мають географічних меж для використання, вони в цілому можуть бути застосовані й для оцінювання рівня громадянської активності в українському суспільстві як на локальному, так і національному рівні. Певною мірою більшість із окреслених форм, що запропоновані як критерії для оцінювання рівня громадянської активності, вже використовувалися у нашій державі, втім для більшості українського соціуму вони до недавнього часу взагалі не актуалізовані, приміром, свідоме бойкотування нашими громадянами російських товарів й послуг, що сьогодні активно простежується в контексті напружених стосунків із Росією через організацією нею воєнних дій на Сході держави.

Успішні реформи та ефективне публічне управління є неевентуальні, якщо певна «критична частка» соціуму не має належної громадянської компетентності й не проявляє громадянської активності, а сповідує ідеологію патерналізму. Саме у цьому контексті взірцевою є виокремлена американським вченим Б. Барберем проблема вибору кожного громадянина – чи займати позицію активного суб'єкта в суспільстві (громаді), чи бути пасивним об'єктом. «Бути пасивно обслугованим (пасивно експлуатованим) бюрократичною державою, в якій слово «громадянин» втратило сенс, залишаючись релевантним тільки громадянським актам голосування; або ж бути долученим до егоїстичного радикального індивідуалізму у приватному секторі, коли слово «громадянин» є релевантним до діяльності, в яку задіяні всі» [317, с. 163].

Таким чином, існує два основних підходи до розуміння сутності громадянської активності. Перший наголошує на пріоритеті суспільних інтересів над особистісними, аналізуючи активність як прояв соціальності індивідуума. Натомість другий, разом зі суспільними інтересами відзначає важливість врахування потреб, інтересів кожного окремого індивідуума. Складовими громадянської свободи є складові: 1) високий рівень громадянської культури індивідуума; 2) громадянська відповідальність перед державою,

спільнотою (національною, регіональною, місцевою); 3) реалізація особистих інтересів у напрямку розширення доступу до духовних і матеріальних благ. В умовах транзитивного суспільства громадянська активність є системоутворюючим чинником, який формує ціннісно-сміслові норми в суспільстві, національну ідентичність, довіру, мережу підтримки, сприяє розвитку солідарних відносин, що є важливими індикаторами соціального капіталу.

Значним гносеологічним потенціалом у розгляді громадянської активності загалом, та її новітніх форм, зумовлених умовами транзитивного суспільства володіє поняття «громадянських практик». Відомий вітчизняний вчений О. Резнік, аргументує евристичну цінність означеного поняття, яке він вважає як одну із визначальних категорій громадянської активності, а відтак формування соціального капіталу. Він відзначає, «в громадянських практиках проявляється феномен соціального капіталу – усвідомлення індивідом своїх прав та обов'язків у житті соціуму, держави, створення належних умов для оптимального розкриття всього потенціалу людини. Громадські практики необхідно розглядати як системні, відтворювані та постійні дії різних соціальних суб'єктів (індивідуумів та спільнот) у публічній сфері, що є формою реалізації їх власних інтересів, і в сукупності здатні трансформувати політичні та соціальні інститути» [225, с. 243].

Отже, суб'єктами громадянських практик можуть бути як індивідууми, так і різні соціальні спільноти, позаяк громадянська активність структурується за формами залученості, залежно від яких є раціональним колективний та індивідуальний спосіб захисту (обстоювання) власних інтересів. Вчений зазначає, що за природою і типом суб'єкта громадянської активності, можна виокремити три види практик: 1) громадсько-політичні, що передбачають індивідуальні та тимчасово колективні форми дії у громадсько-політичному полі; 2) практики контактування індивідуумів з організаціями та установами – звернення осіб з метою забезпечення власних інтересів; 3) організаційні (колективні, кооперативні), що є систематичними діями добровільно

об'єднаних індивідів у соціальні спільноти (громади, організації) з метою реалізації власних інтересів [225, с. 247].

Аналіз громадянської активності крізь призму громадянських практик за умови комплексного поєднання всіх трьох означених моделей, вказує на безсумнівний зв'язок своєї мотивації із діючою соціальною структурою конкретного суспільства. Такий зв'язок полягає, насамперед, у мотивації громадянської активності належними реальними соціальними ідеалами, потребами, інтересами та системою соціальних цінностей загалом.

Результатом громадянської активності та участі індивідуума стає його «громадянськість», тобто здатність та бажання індивідуумів до активної участі, їх інтерес до акумулювання не тільки особистих, приватних, утім й суспільних надбань, їх орієнтація на суспільне благо, почуття громадянської солідарності, що свідчить про їх готовність до вчинків, дій, зусиль, за яких або взагалі не очікується жодної матеріальної компенсації або ж вона є незначною [199].

Важливою детермінантною громадянської активності є громадянська свідомість, яка відображає рівень оволодіння світоглядними, правовими, політичними, суспільними установками та показує стійкість їх втілення в життя. Розуміння громадянської свідомості як основної ціннісної орієнтації відображає особливості сучасного розвитку транзитивного суспільства. Формування громадянської свідомості є складним процесом усвідомлення індивідуумом себе не лише як індивідуальності, але як громадянина, розуміння власної ролі у суспільстві та державі. Так, вчена-філософ І. Коваленко вимічає, що «громадянська свідомість – це результат усвідомлення фактичних відносин між індивідом, соціумом та державою у контексті демократичних цінностей, ідеалів, прав, свобод та обов'язків, які регламентуються прийнятими у певному суспільстві нормами та принципами» [278, с. 121].

Зміна громадянської свідомості, насамперед, є необхідною для втілення громадянського суспільства в якості елемента політичної та соціально-правової дійсності України. У цьому контексті Н. Щербина та М. Мандзій наголошують «громадянське суспільство вимагає формування та розвитку громадянської

свідомості на основі європейських цивілізаційних засад, ідеологічного плюралізму та демократичних домінант» [290, с. 329]. Для досягнення цієї мети вкрай важливо реалізувати низку демократичних принципів:

- подолати старі авторитарно-патріархальні психологічні стереотипи масової свідомості та «нові», що набуті в новітньому часі (приміром, безпечне та комфортне життя можливе лише в європейській країнах, але не в Україні), утвердження в свідомості ідеї стабільного суспільного розвитку в Україні;

- гарантування прав та свобод людини, зокрема дійсної свободи слова, вільного світоглядного та політичного вибору, усвідомлення всіма суспільними силами, що Україна повинна стати державою з високим рівнем захисту прав людини;

- популяризація та виховання національної та соціальної толерантності й солідарності, пошук консенсусу та злагоди між всіма суспільними прошарками та представниками еліти відносно траєкторії розвитку у короткостроковій та віддаленій перспективі;

- створення належного образу України, як соціально-правової держави – спільного дому для всіх, хто у ній проживає, як відкритої для міжнародної співпраці та культурно привабливої у світі, держави, що є складовою європейського історичного та культурного процесу [290, с. 332].

У процесі розгляду змісту та чинників формування громадянського капіталу в умовах транзитивного суспільства слід розглянути ще одну його детермінанту – громадянську культуру. Громадянська культура має системоутворюючий характер та детермінує як форму громадянського суспільства, так і динамічність політично-правових й соціально-культурних процесів у ньому. Також вона виступає і як вагомий якісний індикатор цивілізованості соціальної комунікації та громадянських практик досягнення суспільнозначущих цілей. Громадянське суспільство, з одного боку, впроваджує в суспільне буття свій невід’ємний компонент – громадянську культуру. З другого – через неї

саморозвивається, внаслідок набуття її носіями високого рівня сформованості належних якостей та рис.

Громадянська культура є особливим видом культури, що фактично охоплює всі суспільні сфери життя та репрезентує відносини, що відображають, закріплюють та реалізують конститутивні цінності соціуму, його інтереси, суспільні установки, знання, погляди, позиції та форми участі індивідуумів у соціальному бутті держави. У більшості наукових джерел громадянська культура розглядається як сукупність морально-духовних якостей, світоглядно-психологічних характеристик та ціннісних орієнтацій індивідуума. Основними складовими громадянської культури виступають: громадянська освіченість, громадянська зрілість, громадянська компетентність, громадянська активність, громадянські практики та досвід громадянської діяльності [7, с. 129].

Громадянська культура виникає та розвивається поряд із громадянським суспільством, продукується його суб'єктами – громадянами, їх соціальними спільнотами, організаціями, об'єднаннями, громадами, і врешті-решт впливає на формування суспільних систем та особливості державно-правового режиму. У межах громадянського суспільства відбувається становлення соціального плюралізму – врахування інтересів різних політичних і суспільних сил. Відтак громадянську культуру слід розглядати як показник фактичного рівня та детермінанту розвитку демократії в суспільстві. Слушно зауважує вчений В. Горбатенко, що «ефективну модель соціально-правової системи неможливо сформувати тільки через політику чи інструментальними засобами. Її потрібно творити через культуру шляхом залучення потенціалу основоположних цінностей» [69, с. 4].

Порівняльний аналіз тлумачення дефініції «громадянська культура» у вітчизняному та зарубіжному дискурсі показує, що більшість представників міжнародної наукової спільноти характеризують громадянську культуру як модифікацію, варіювання демократичної чи політичної культури, її різновид або взагалі складову. Громадяни визначаються як творці демократії та суб'єкти суспільно-політичної діяльності [7, с. 130].

Вітчизняні вчені розглядають поняття «громадянська культура» у більш ширшому контексті. Громадянська культура забезпечує гармонійне функціонування системи «людина-суспільство», охоплює весь спектр інтересів різних суспільних спільнот, визначає життєву позицію та громадянську активність, соціальну зрілість, готовність до безпосередньої участі в суспільно-політичній діяльності на засадах демократизму, законності, толерантності, поваги як до інших індивідів, так і громадських й державних інституцій.

Звідси, разом із політичною культурою, громадянська передбачає собою також і правову культуру, комунікативну культуру, зокрема міжнаціональну, міжетнічну, культуру державотворення та націотворення тощо. Особливий наголос в громадянській культурі робиться на універсальності прав людини, пріоритеті інтересів індивідуума, громадянських прав над національними правами та інтересами [224, с. 209]

У широкому розумінні громадянська культура – це певний спосіб взаємодії індивідуумів у суспільстві. Із її розвитком соціум стає громадянським, а індивід – громадянином не тільки у правовому розумінні як людина, що має юридично-формальні ознаки приналежності до держави, суб'єкт політико-правових відносин, однак й в культурному аспекті – індивідуум усвідомлює себе як невід'ємну частину суспільства, визнає причетність до національної культури, відчуває відповідальність за політичне, соціальне, економічне життя, здатний активно діяти у вирішенні суспільних завдань та ін. Вчені, розрізняють громадянську культуру особи та громадянську культуру суспільства. Громадянська культура особи – це сукупність індивідуальних знань, умінь і навичок, форма особливого світогляду – «громадянського», що забезпечують самостійну цілеспрямовану діяльність на оптимальне задоволення громадських інтересів і потреб, індивідуальна особливість, що характеризується цілою низкою громадянських якостей, тобто громадянська свідомість у дії. Громадянська культура суспільства є складовою частиною загальної культури, це система громадянських цінностей, що формуються та нагромаджуються соціумом у процесі його розвитку.

Сформованість громадянської культури сприяє: розробленню правильного державного курсу розвитку правового демократичного суспільства у вільному соціальному діалозі; стабілізації на конституційно-правових основах внутрішньої ситуації в суспільстві; формування громадської позиції, стійких позитивних мотивів діяльності суб'єктів; виробленню ціннісного ставлення до інтересів та діяльності інших індивідів, потреб певної соціальної спільноти, громади, до загальнонаціональних справ, а також глобальних проблем світу; розвитку високих морально-етичних якостей індивідуума (відповідальності, справедливості, толерантності, доброчесності, національної самосвідомості, законності тощо).

Отже, сутність громадянської культури розкривається у трьох взаємопов'язаних аспектах: 1) вона формує цінності, ідеали, норми та зразки поведінки, які мотивують до суспільнозначимої діяльності індивідуума осібно та соціум загалом; 2) громадянська культура визначає зміст та якість взаємодій між індивідуумами, соціальними спільнотами та інтегрує їх в громадянське суспільство; 3) громадянська культура, з одного боку, виступає головною силою розвитку громадянського суспільства, а з іншого – є результатом його формування [98, с. 88].

Громадянська культура є своєрідною «проекцією» загальної культури на сферу громадянських відносин. Складовими якої виступають: горизонтальні зв'язки між індивідуумами, їх соціальними спільнотами, громадами; суспільні норми; взаємність, довіра та толерантність; почуття причетності до суспільного розвитку та навички колективних дій; консолідованість у спільній діяльності заради загального блага; обов'язок та відповідальність перед соціумом. Основою громадянської культури є система громадянських цінностей і соціально-правових норм, утвердження та реалізація яких мають визначальне значення у правовому розвитку держави й демократизації суспільства. Посеред них найважливішими є: державність, верховенство права (законність), національна безпека, соціальний порядок, добробут соціуму, рівність,

справедливість, відповідальність, толерантність, відданість ідеалам свободи, довіра, суспільна злагода та мир тощо.

Основними рисами сформованої громадянської культури є: громадянська активність, готовність до участі в суспільно-політичному житті, що поєднується із неперіоритетністю політики у житті індивідуумів, а першістю реалізації правових норм та соціальних цінностей; переконаність соціуму у можливості свого впливу на управлінські рішення, достатня для цього компетентність та ініціативність; позитивне ставлення індивідуумів до існуючої державно-правової системи (своєрідна культура підтримки); зважування громадської думки політично-владними елітами у прийнятті певних рішень, сприяння громадської участі в державних справах; домінування відносин взаємної довіри й співпраці між індивідуумами, поміркованості та здатності йти на компроміс [224, с. 155].

Висновуючи, слід зауважити, що для національного самоутвердження України у сучасному світовому просторі, необхідне окреме науково-філософське осмислення феномену громадянської культури, його безпосереднє емпіричне дослідження в умовах транзитивного суспільства. Позаяк, без належної громадянської культури не може існувати громадянське суспільство, від утверджених громадянських цінностей, традицій громадянського життя, втілення громадянських практик, залежить подальший оптимальний і стабільний розвиток громадянського суспільства, а відтак соціально-правової держави європейського вектору. У цьому контексті слухними є твердження А. Білоус та Я. Пасько, що «домірною відповіддю на виклики транзитивного суспільства в Україні є ідея культурної децентралізації, передусім через повернення вагомості традиційним українським культурним центрам й створення нових» [40, с. 128].

Звідси, врахування різних регіональних особливостей, передусім історичних, культурних і соціальних, сприятиме утвердженню української національної єдності та формуванню спільної ідентичності. Децентралізація місцевого самоврядування не відокремлює регіони, а надає можливість

осмислити їх культурні особливості, враховувати соціально-економічні потреби, а відтак з історичної ретроспективи усвідомити основоположну ідею буття нації, що сьогодні втілена в Україні. Зрештою, формування громад у новітній час сприяє формуванню їх безпосередньої відповідальності за майбутнє держави, позаяк вони є опорною її складовою, від успіху яких залежить майбутній розвиток України як успішної європейської країни.

На основі аналізу реалізації проєкту Європейського Союзу та програми розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» можна виокремити такі визначальні ідеї формування соціального капіталу громад в умовах транзитивного суспільства: основним принципом дії є прагнення покращити власне життя та готовність нести відповідальність; гнучкість та позитивне мислення; розвиток культурних традицій громади; згуртованість, єдність – це потужність громади; участь всіх – найсприятливіша умова розвитку; розвиток партнерства – запорука спроможності громади; відкритість та прозорість діяльності; спільне вирішення конфліктних ситуацій [83].

Етика реформування й запровадження змін потребує постійного переконання індивідів в доцільності та ефективності новацій шляхом просвіти, комунікації та інформування, залучення та участі, підтримки та надання допомоги тому соціуму, що перебуває у процесі змін, пошуку і переговорів згоди:

- справедливість та рівність можливостей – конститутивне правило діяльності. Основою діяльності є верховенство права, визнання прав, свобод та обов'язків людини, особлива повага до кожного члена громади;

- спільне бачення перспектив майбутнього. Згуртованість довкола спільних інтересів, потреб і проблем потребує визначення спільної мети та завдань;

- бажання до постійного навчання. Відкритість до нових знань, перцепція нової інформації, удосконалення навиків та апробації нових модусів діяльності є вагомим рушієм змін;

– практичність процесів та результатів, постійність зовнішнього впливу. Діючи постійно необхідно зважати на наслідки наших дій, планувати наступні кроки [186, с. 203]

Необхідно відзначити, що глобальні виклики інформаційного суспільства стимулюють виникнення так званих «віртуальних громад», позаяк реальна громада не може ефективно працювати в обмеженому інформаційному просторі без сучасних комунікаційних технологій. Участь у віртуальних спільнотах є одним із новітніх засобів формування соціального капіталу, позаяк вони спільними інтересами та цілями об'єднують індивідумів, створюючи активне, синергетичне середовище, в якому поважають плюралізм, сприяють виникненню нових ініціатив тим самим збільшуючи потенціал всіх їхніх членів.

Поняття «віртуальна спільнота» було введено у науковий обіг в 1993 р. американським дослідником соціальних відносин – Г. Рейнгольдом. У своїй праці «Virtual Community» [314] він розглядає різні приклади комунікацій між членами соціальних спільнот на базисі електронних розсилок, новинних інтернет-стрічок, які розраховані на багато користувачів. Вчений пропонує наступну дефініцію: «віртуальні спільноти – це соціальні об'єднання, що постають із мережі, коли група індивідумів підтримує відкрите обговорення упродовж тривалого часу та гуманно з метою формування мережі взаємовідносин у кіберпросторі» [314].

Сучасні віртуальні спільноти вчені виокремлюють кількома основними категоріями: об'єднання за інтересами, що згуртовують індивідумів із однаковими зацікавленнями (політичними, правовими, соціальними, економічними, культурними тощо) або є спеціалізованими (товариства адвокатів, колекціонерів марок, любителів фотографій тощо); ігрові об'єднання, що надають можливість своїм користувачам створювати власне середовище, персонажі та історії в апокрифічному світі; географічні об'єднання, які ґрунтуються за географічним чи місцевим принципом (доволі часто вони об'єднуються на основі локальних мереж); об'єднання взаємовідносин, що формуються довкола життєвого досвіду, в якому

індивідууми діляться власними навиками та обмінюються з цього думками); комерційні об'єднання (відносини побудовані на он-лайн продажі та купівлі товарів і послуг); віртуальні квазі-держави [314]. Звідси, віртуальні спільноти є принципово новою стійкою формою існування соціальних відносин, що часто перевершують реальні суспільні спільноти за рівнем організованості та впливу.

У сучасних умовах транзитивного суспільства для діяльності в публічній сфері дедалі більше актуалізується вміння кооперуватися, співпрацювати. Період ізольованої роботи минув, поступившись часу, коли вирішення певної проблеми, невіддільної одному індивідууму, досягається шляхом злагодженої командної діяльності. Така тенденція вимагає сучасного підходу в контексті професіоналізації місцевого самоврядування, ефективності громади, що зумовлює необхідність широкого застосування інтерактивних технологій, розвитку творчих здібностей органів публічної влади та здатності набувати нових навиків в умовах динамічно мінливого інформаційного простору. Нині яскраво простежується світова тенденція перенесення суспільного контенту та різних адміністративних послуг у глобальну мережу, кіберпростір, що пояснюється, з одного боку, глобальними викликами та соціально-правовими змінами в інформаційному суспільстві, а з іншого – стрімким розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, внаслідок чого Інтернет став визначальним компонентом інформаційно-суспільного середовища, в якому здійснюється обговорення та вирішення проблем, навчання та професіоналізація членів громади, тобто формується соціальний капітал

Так, на електронній платформі «Спільнота практиків: інновації у місцевому самоврядуванні» [243] за сприянням швейцарсько-українського проєкту «Підтримка децентралізації в Україні» (DESPRO) здійснюється розвиток активного, синергетичного середовища, в якому розвивається потенціал усіх членів громади, здатних активно діяти. Основна мета DESPRO – формування соціального капіталу у громадах та регіонах. Зокрема, на цій платформі реалізовано такі дистанційні курси як: «Управління проєктами з регіонального та місцевого розвитку», «Староста: місцевий лідер,

адміністратор, представник інтересів територіальної спільноти», «Місцеві бюджети в контексті реформи бюджетного процесу», «Проблема практичної реалізації нового антикорупційного законодавства», «Реформи децентралізації», «Стратегічне планування місцевого розвитку», «Фасилітація он-лайн» тощо.

Іншою успішною на комунікаційній платформі є віртуальна спільнота «Всеукраїнська асоціація сільських та селищних рад (ВАССР)», цільовою аудиторією якої є керівники органів місцевого самоврядування, органів місцевого самоврядування, депутати місцевого самоврядування, ініціативні члени громад, успішні практики з різних сфер. У форматі веб-форумів учасниками обговорюються актуальні проблеми децентралізації, розвитку громад. Під час командної взаємодії спільно генеруються нові ідеї щодо успішного розвитку, а також формуються нові професійні компетентності через навчання у віртуальних спільнотах практик. Сьогодні ВАССР пропонує такі відкриті дистанційні курси як: «розвиток сільських громад та місцевого врядування», «Часова організація особистої ефективності лідера територіальної громади», «Формування соціального капіталу територіальної громади», «Розвиток самодостатності сільських громад», «Комунікаційні стратегії для розвитку територіальних громад» та інші [243].

Отже, відкриті дистанційні курси виступають зовнішнім механізмом інтеграції у віртуальну спільноту практик, власна роль якої полягає у міжпредметному дискурсі та експертизі актуальних проблем розвитку громад чи обраних питань учасниками цієї спільноти. Віртуальна спільнота практик є суб'єктом, що розробляє та встановлює мережеву культуру, традиції та правила, відповідно до яких вона функціонує. До інструментарію належать не лише технологічні засоби, завдяки яким здійснюється професійне спілкування та взаємодія, але і семіотичні інструменти – тексти та нетекстові ресурси: символи, емотикони, графіка, фотографії тощо. Підсумовуючи відзначимо, що сьогодні віртуальна спільнота практик здійснює перехід від стихійної взаємодії до організованої соціальної спільноти, яка самоорганізовується, актуалізуючи

спільні інтереси довкола місцевих, регіональних та загальнодержавних проблем. Внаслідок співпраці учасники спільноти формують «онлайнний соціальний капітал», оснований на практичному досвіді. У процесі цього здійснюється поєднання «формального» (професійного) та «неформального» (особистісного) досвіду, що разом із особистісною мотивацією формують належну компетентність суб'єктів соціальної спільноти, громади.

Таким чином, громада як особливий інститут самоврядування, діяльність якого цілеспрямована на становлення, розвиток й засвоєння демократичних традицій, у перехідних суспільствах передбачає: трансформацію соціальних спільнот з «учасників» управління в його первинних «суб'єктів»; забезпечення кваліфікованого вирішення соціальними суб'єктами управлінських завдань на основі високої управлінської, політичної та правової культури; формування загальнодоступної системи інститутів, які гарантують не епізодичну, а постійну участь членів громади в організаційно-управлінській діяльності; значно вищий рівень участі членів громади у прийнятті та здійсненні контролю за політичними рішеннями, оскільки у результаті прийняття колегіальних рішень не лише досягається їх суспільна доцільність та оптимальність, а й передбачається вища ефективність виконання, зростає відповідальність усіх членів спільноти за їх реалізацію.

Означені положення дозволяють пропонувати модель організації взаємодії органів місцевого самоврядування та органів державної виконавчої влади стосовно формування дієздатних територіальних громад в Україні. Особливостями цієї моделі є цільова спрямованість комплексу механізмів взаємодії і ресурсного забезпечення на розвиток передумов громадянської активності та пов'язаного з нею суспільного здоров'я територіальної громади. Схематично цю модель можна зобразити так: інформація ↔ мотиви ↔ дії та досвід ↔ соціальний діалог ↔ довіра ↔ соціальний капітал ↔ громадянська компетентність. Дієздатність територіальної громади у запропонованій моделі розглядається одночасно як мета і як проміжний результат у системі інших суспільно значущих результатів. Наприклад, серед первинних культурно-

ціннісних чинників, які обумовлюють мотивацію індивіда до громадянської активності, є повага до громадянських прав та обов'язків. Саме за таких умов можлива ефективна розбудова демократичної держави в Україні, а також за наявності ефективно організованих механізмів комунікації між представниками влади та представниками громад, між органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Як зауважує І. Костенок [149], «точкою відліку для розвитку громадянської участі є належна ціннісна основа – наявність у структурі життєвих цінностей тих установок, які відповідають за формування мотивації участі. Це, передусім, активна життєва позиція, високий рівень соціальної відповідальності та відповідальне ставлення до того, що відбувається у суспільстві (як в державі в цілому, так і в найближчому оточенні), бажання до активної взаємодії, колективних рішень загальних справ». Окреслені вимоги, на нашу переконання, абсолютно вміщуються в категорію «громадянське здоров'я».

Тож щодо розвитку громад і посилення впливу громадськості на вирішення їх нагальних проблем доцільно виокремити наступні чинники: бажання змінити власне життя і готовність до відповідальності як основного принципу дій; гнучкість, позитивне мислення; участь як умова розвитку громади; збереження культурних традицій громади; спільне вирішення конфліктів; розвиток партнерства; готовність до навчання та ін. Загалом щодо кожної територіальної громади необхідно визначати індивідуальні чинники, які потребують управлінського впливу та розроблення належного комплексу спеціальних механізмів.

3.2. Концептуалізація перспективного розвитку громади в умовах транзитивного суспільства

Умови транзитивного суспільства засвідчують, що успішний розвиток громад, ефективність виконання покладених на них функцій та досягнення соціогуманітарних пріоритетів потребує належного формування стратегій їх розвитку. За цих умов громада повинна виступати одночасно і як носій соціально-економічного добробуту цих територій, і як рушійна сила досягнення цілей громадянського суспільства. Розвиток держави неможливий без місцевих громад, і від того, наскільки вони є успішними, настільки соціально стабільною є держава.

У сучасних українських реаліях соціогуманітарна складова висувається на провідні позиції не лише тому, що ця тенденція відображає пріоритети сучасного загальноцивілізаційного розвитку, коли саме соціальний капітал розглядається як визначальний ресурс модернізаційних стратегій країн. Соціогуманітарна складова є пріоритетною для України ще і тому, що вона функціонально націлена на вирішення цілої низки соціальних проблем, без успішної програми подолання яких наша держава не зможе наблизитись в своєму суспільному розвитку до зарубіжних демократичних країн. І, врешті-решт, розвиток соціогуманітарної складової означає пошук загальнонаціонального компромісу щодо минулого та вироблення спільних позицій на майбутнє, що має стати орієнтиром консолідованих зусиль всього українського суспільства.

Розуміючи важливість соціогуманітарної складової в умовах транзитивного суспільства постає необхідність концептуалізації перспективного розвитку громад, яка є базовим суспільствоутворювальним елементом. Саме від її якісних характеристик, дієвості та здатності вирішувати проблеми локального значення залежить соціогуманітарна складова, а відтак загальний поступ держави, суспільства. Отже, актуальним науково-прикладним напрямком дослідження громади в умовах транзитивного суспільства є

вироблення перспективного розвитку цього соціального феномену та вдосконалення його правового інституту.

Формування успішної громади та подальший її розвиток значною мірою залежить від наявності необхідної нормативно-правової бази, яка забезпечує правову, організаційну та економічно-матеріальну основу місцевого самоврядування. Необхідно відзначити, що за період незалежності України було ухвалено понад 2000 нормативно-правових актів, які визначали основи місцевого самоврядування, відтак вони нагально потребували систематизації та оптимізації. У 2014 р. були визначені концептуальні засади запровадження муніципальної реформи. Упродовж 2014 – 2016 рр. активно здійснювалася законотворча діяльність щодо реалізації цієї реформи, було прийнято низку законів «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [104], «Про співробітництво територіальних громад» [109], «Про засади державної регіональної політики» [105] та інші закони. З метою фінансової децентралізації було внесено відповідні зміни до Податкового та Бюджетного кодексу України [102].

Конкретні орієнтири проведення муніципальної реформи та способи її реалізації були визначені у Плані законодавчого забезпечення реформ в Україні [204]. Відповідно до нього, пріоритетними напрямками вдосконалення правового регулювання суспільних відносин стало забезпечення на засадах взаємоузгодженості та системності реформування місцевого самоврядування. Реалізація цього і надалі потребує належних заходів:

- 1) на основі програмних документів, міжнародних зобов'язань, наукових й громадських ініціатив визначити законодавчі орієнтири реалізації муніципальної реформи;

- 2) диференціювати узагальнені законодавчі пропозиції відносно муніципальної реформи;

- 3) окреслити часові межі законодавчого забезпечення муніципальної реформи.

Зауважимо, що ціла низка законів, передбачених вищезазначеним Планом, і дотепер не прийнята, із запланованих 11 законопроектів, ухвалено лише один. Серед інших проблем є зволікання зі внесенням певних змін до Основного Закону, що є доконечним для повноцінної реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування. Окрім того, внесення відповідних змін до Конституції є основною умовою імплементації Європейської хартії місцевого самоврядування у національне законодавство.

Зміни до Основного Закону повинні стосуватися: 1) правової природи (статусу) місцевого самоврядування; 2) чіткого розмежування повноважень різних ланок місцевого самоврядування та органів державної влади на основі принципу субсидіарності; 3) всі конституційні положення про місцеве самоврядування повинні відповідати міжнародним правовим стандартам, зокрема Європейській хартії; 4) удосконалення системно-структурної організації, головним конституційним суб'єктом є територіальна громада, а не органи та посадові особи; 5) визначення конституційного обсягу компетенції територіальних громад; 6) визначення порядку судового захисту прав та законних інтересів місцевого самоврядування; 7) встановлення прозорих норм за дотриманням конституційності і законності нормативно-правових актів місцевого самоврядування.

Таким чином, внесення змін до Основного Закону України забезпечить належну правову основу для прийняття низки законодавчих актів, що є доконечними у процесі ефективної реалізації реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади.

Так, План законодавчого забезпечення реформ в Україні визначає низку законопроектів, які необхідно прийняти: 1) нову редакцію закону «Про місцеве самоврядування в Україні», що має містити, по-перше, забезпечення місцевого самоврядування реальними повноваження на основі принципу субсидіарності; по-друге, перелік та чітке розмежування повноважень органів місцевого самоврядування обласного та районного рівня; по-третє, поділ повноважень органів місцевого самоврядування на повні та виключні; по-четверте,

процедуру зміни територіальних меж; 2) нову редакцію закону «Про місцеві органи виконавчої влади», який повністю відображатиме принцип децентралізації; 3) нову редакцію закону «Про засади адміністративно-територіального устрою України», згідно з яким запроваджується трирівнева система адміністративно-територіального устрою – базового, субрегіонального та регіонального; 4) відповідні зміни до Податкового та Бюджетного кодексу України щодо закріплення стабільних джерел доходів та розширення дохідної бази місцевих бюджетів; 5) зміни та доповнення повинні стосуватися і низки законодавчих актів, що визначають поділ повноважень між органами місцевого самоврядування та виконавчими органами влади, між органами місцевого самоврядування різних рівнів, внесення змін до законодавчих актів із регіонального та транскордонного співробітництва (зокрема, внесення змін до закону «Про муніципальну варту», «Про столицю України – місто-герой Київ», нову редакцію законів «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про органи самоорганізації населення» та інші).

Таким чином, першою умовою успішного перспективного розвитку громади є належне законодавче регулювання у сфері місцевого самоврядування, нині існує суттєва проблема щодо прийняття цих законів. Нині, склалися такі обставини, що муніципальна практика випереджує законодавчий процес, фіксуючи колізії та недоліки правого регулювання, усунення яких на законодавчому рівні відбувається досить повільно. Фактично документи Кабінету Міністрів України щодо формування нормативно-правової бази замінюють собою законодавчі акти.

Попри те, що терміни реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади закінчилися, втім її потенціал не вичерпано, тому доцільно продовжити терміни її дії та прискорити реалізацію передбачених нею заходів.

Формування нормативно-правової бази та законодавче закріплення проведення муніципальної реформи в Україні, згідно з європейськими стандартами реформування місцевого самоврядування, дозволяє висновувати,

що інституційні зміни на основі принципів субсидіарності та децентралізації повинні і надалі здійснюватися за такими основними напрямками:

1) формування конституційних засад для якісного реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (вищезазначені необхідні зміни).

2) створення відповідних організаційних, матеріальних і фінансових умов для забезпечення реалізації органами місцевого самоврядування делегованих їм повноважень (часткові зміни були внесені до Податкового та Бюджетного кодексу з метою фінансової децентралізації територіальних громад, були прийняті відповідні постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання надання у 2016 р. субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення заходів щодо соціально-економічного розвитку окремих територій», «Деякі питання надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад», ухвалено Закони України «Про засади державної регіональної політики», «Про співробітництво територіальних громад»);

3) формування механізму створення спроможних територіальних громад шляхом їх об'єднання (ухвалено у 2015 р. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», який визначає основні принципи, умови, порядок та форми державної підтримки таких громад, також він сприяє формуванню дієздатної територіальної громади та її ефективному розвитку);

4) курс на євроінтеграцію, що було основним орієнтиром у процесі реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади на основі принципів субсидіарності та децентралізації (зауважимо, що 7 лютого 2019 р. було підписано Президентом України проєкт Закону України «Про внесення змін до Конституції України щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північно-атлантичного договору», що підтверджує європейську ідентичність України та незворотність її європейського та євроатлантичного напрямку);

5) законодавче визначення повноважень та функцій органів місцевого самоврядування щодо надання ефективних адміністративних послуг.

Таким чином, наявна нормативно-правова база місцевого самоврядування забезпечила його розвиток у таких напрямках: сформовано модель організації місцевого самоврядування шляхом об'єднання територіальних громад; створено органи об'єднаних територіальних громад; випрацьовано систему міжбюджетних відносин; визначено повноваження органів місцевого самоврядування відносно вирішення проблем місцевого значення; органи місцевого самоврядування здійснюють представництво інтересів громадян та беруть участь у реалізації соціальної політики.

Втім, попри істотні зміни, які досягнуті в процесі формування законодавчої та інституційної основи реалізації муніципальної реформи, чимало питань залишаються неврегульованими й вимагають подальшого удосконалення та належного правового регулювання. Зокрема, до невирішених проблем слід віднести:

- визначення правової природи (статусу) територіальних громад;
- завершеність формування територіальних меж (основи) місцевого самоврядування;
- забезпечення принципу децентралізації, зменшення фінансової залежності територіальних громад від центру та регіонів, що повинно зумовити зміцнення фінансової бази місцевого самоврядування;
- забезпечення принципу субсидіарності;
- забезпечення фінансової державної підтримки новим об'єднаним територіальним громадам, сформованих у контексті реформи місцевого самоврядування з метою утворення центрів надання адміністративних послуг;
- виявлення та реалізація недооціненого чи прихованого потенціалу об'єднаної територіальної громади, району, регіону шляхом пошуку проєктів для їх ефектизації;

- формування сучасної бази місцевого, регіонального планування через розроблення Регіональної стратегії розвитку регіонів, яка повинна відповідати аналогічній Державній стратегії;
- створення належних умов фінансового, матеріального та іншого ресурсного забезпечення реалізації функцій та завдань місцевого самоврядування;
- надання субвенції для формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад, зважаючи на невисокий рівень надання субвенції на соціально-економічний розвиток місцевим бюджетам;
- законодавчо-нормативне забезпечення реформування галузей із надання основних соціальних послуг населенню;
- гарантування права власності територіальних громад на комунальне майно, унормування процедур щодо передачі та забезпечення його ефективного використання;
- запровадження належних принципів та механізмів служби в органах місцевого самоврядування відповідно до європейських стандартів публічної влади;
- формування механізмів місцевої демократії, що забезпечать відповідальність органів місцевого самоврядування як перед членами громад, так і державою.

Звідси стає зрозуміло, що реформування місцевого самоврядування та формування його належної законодавчої та інституційної основи нині має чимало труднощів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Серед них несистематизованість, неузгодженість, непослідовність та неповнота національного законодавства, а також відсутність позитивної практики його застосування. Слід зауважити, що під впливом динамізму соціальних відносин, викликів транзитивного суспільства змінюється і сам нормотворчий процес, що повинен адекватно та оперативно реагувати на такі зміни. Тому, формування перспективної громади, ефективного місцевого самоврядування та подальший

їх розвиток повинен ґрунтуватися на стратегічно-концептуальній програмі, із-за її відсутності нормотворчий процес втрачає системність та змістовну сутність.

Відсутність вирішення нагальних проблем розвитку громади, ігнорування її особливостями та ресурсами, низька залученість соціального капіталу, вповільнює процес правового врегулювання таких важливих питань як: визначення правової природи (статусу) громади, законодавчий розподіл повноважень між органами влади різних рівнів, координація їх функцій та завдань. Також наявні нормативно-правові акти в багатьох аспектах не мають практичної значущості, а тому часто потребують змін та доповнень. Отже, основні проблеми, які потребують негайного вирішення є доволі різними та торкаються фактично усіх сфер життєдіяльності громади.

У 2019 р. був затверджений Кабінетом Міністрів України новий План заходів на 2019 – 2021 рр. з реалізації наступного етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, втім більшість визначених у ньому основних заходів щодо продовження реалізації муніципальної реформи носять суто технічний характер, а тому потребують концептуального розгляду. Так само, і практична реалізація Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади засвідчила про низку проблем, які вимагають негайного правового вирішення. Дослідники, експерти, практики місцевого самоврядування, одностайно наголошують, що одним із перших кроків на шляху ефективного розвитку територіальних громад є удосконалення нормативно-правової бази місцевого самоврядування.

Удосконалення інституційного та законодавчо-нормативного забезпечення повинно здійснюватися за такими напрямками: 1) формування нової територіальної основи для діяльності органів місцевого самоврядування на рівні громад та районів; 2) подальша децентралізація, передача повноважень органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування та їх розмежування на основі принципу субсидіарності; 3) створення відповідної ресурсної бази для реалізації повноважень органів місцевого самоврядування;

4) упорядкування системи державного нагляду та контролю за законністю діяльності органів місцевого самоврядування; 5) розвиток форм прямого народовладдя (зборів, референдумів, виборів). Такий комплексний характер законодавчого забезпечення із внесенням відповідних змін до Основного Закону дозволить реалізувати структурні реформи, які є необхідними в Україні.

Дослідник С. Возний виокремлює такі основні групи механізмів перспективного розвитку громад в умовах транзитивного суспільства: правові – ухвалення та реалізація нормативно-правових актів; організаційні – формування та забезпечення організаційних умов функціонування структур, процедур належної управлінської діяльності; кадрові – кваліфіковане забезпечення кадрового потенціалу кожної суспільної сфери; соціальні – сприяння соціальному розвитку спільнот, громад, формуванню їх соціального капіталу; мотиваційні – створення морально-психологічної основи та мотиваційних обставин і стимулюючих заходів щодо діяльності в конкретній сфері; матеріально-технічні – забезпечення приміщеннями, обладнаннями, технікою та іншими засобами; інформаційні – інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності громади, кожен її член повинен проінформований; інноваційні – використання нових підходів щодо вирішення конкретних проблем, що ґрунтуються на прогресивних наукових розвідках, новітніх технологіях й позитивному досвіді [58, с. 122]. Відтак, на думку вченого, саме ці групи механізмів дозволяють сформулювати єдиний комплексний механізм перспективного розвитку громад із врахуванням заходів, що потребують взаємодії органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та членів громади.

На основі аналізу позитивного міжнародного досвіду, розгляду цілої низки наукових розвідок щодо ефективності діяльності територіальних громад, місцевого самоврядування, проблем муніципальної реформи, нами визначено основні принципи, що покликані сприяти перспективному розвитку територіальних громад в умовах транзитивного суспільства:

1. *Необхідність застосування системного комплексного та всебічного підходу до розвитку громади.* З метою дієвості, місцевий розвиток не може обмежуватися одним аспектом діяльності, тобто не повинен спрямовуватися виключно на культурну, економічну, освітню чи іншу сферу. Ініціативи громади мають бути багатоплановими, ціленаправленими та спрямованими на вирішення широкого спектру питань, пов'язаних із гарантуванням сталого розвитку громади та збалансуванням духовних, соціальних, культурних, природоохоронних, економічних та інших завдань. Суб'єкти громади зобов'язані систематично аналізувати широке коло проблем, можливостей та приймати адекватні рішення, враховуючи при цьому факторні умови, місцеві ресурси, соціальний і економічний капітал та специфічні особливості громади.

2. *Міське лідерство та бачення перспектив.* Лідерство є обов'язковою передумовою успішної діяльності громади та основою стратегічного планування. Нині дедалі більше фахівців дотримуються позиції, що розвиток лідерства як одного з основних елементів процесу управління здатне істотно збільшити ефективність діяльності органів влади шляхом застосування додаткових важелів у роботі з громадою, колективом, зацікавленими сторонами та безпосередніми отримувачами послуг. Позитивне застосування лідерства на місцевому рівні як додаткового ресурсу здійснює вагомий внесок у реалізації парадигми «доброго врядування», що передбачає забезпечення інноваційного та оперативного управління, активної участі індивідуумів у прийнятті рішень з метою перетворення громад у місця «комфортної зони» для проживання та праці (де прагнуть люди жити тепер і в майбутньому). Муніципальне лідерство допомагає:

- розвивати органи місцевого самоврядування та громаду;
- швидко відповідати на виклики та потреби, що постають перед громадою та органами місцевого самоврядування;
- продуктивно співпрацювати з громадою, владою, партнерами, інститутами громадянського суспільства та зацікавленими сторонами;

- розвивати та максимально використовувати соціальний капітал громади, інтелектуальний потенціал персоналу, ініціативність інститутів громадянського суспільства, релігійних організацій;

- забезпечити високі стандарти діяльності в просторовому, культурному, соціальному, економічному розвитку громади, підвищити якість надання послуг соціуму.

Ефективність лідерства забезпечується наявністю бачення перспективного розвитку громади у всіх суспільних сферах, що привертає увагу її мешканців, відображає інтереси членів громади, формує у них почуття власника місцевих ресурсів та є реалістичним в існуючих умовах.

3. *Креативність та творчість.* Сучасне транзитивне суспільство здійснює певний тиск на розвиток громади. Прагнення зростання якості життя та сталого розвитку потребують постійних пошуків нових неординарних, оригінальних рішень. Динамічні політичні, правові, соціальні, економічні, технологічні зміни вимагають креативу у стратегічному плануванні, пошуку новітніх шляхів розвитку (приміром, розвитку соціального капіталу, розвитку віртуальної громади, розвитку економіки знань, розвитку громадського суспільства, розвитку партисипативної демократії). Нестандартизоване, креативне мислення має стати нормою, а не виїмкою, позаяк успіх вимагає підходів, які є творчими та адаптуються до глобалізаційних викликів, динамічних змін, що постають перед громадами.

4. *Залучення громади, налагодження співпраці та створення партнерства – важлива умова перспективного розвитку, стратегічного планування та реалізації дієвих програм, забезпечення прогресу громади.* Діяльність у напрямку місцевого розвитку є успішною лише тоді, коли вона ґрунтується на активності (залученні) суб'єктів громади, партнерстві органів влади, інститутів громадянського суспільства та бізнес-структур. Успіх є результатом певних дій, його досягнення вимагає відданості, професійності та досвіду у багатьох сферах, належного соціального капіталу, значних інтелектуальних і кадрових ресурсів, інноваційності, що тільки зрідка

поєднуються в одній структурі чи одному місці. Відтак, горизонтальна співпраця, широка кооперація та формування партнерства на рівні громад, залучення до діяльності індивідуумів та зацікавлених сторін створює синергію та є необхідними умовами успішності планів, стратегій і заходів ефективного розвитку громад.

5. Необхідність переходу від закритих місцевих до відкритих глобальних систем. В умовах транзитивного суспільства громади, регіони та держави повинні в цілому змістити акценти у своїх стратегіях й програмах соціального розвитку. Слід «думати глобально, але діяти локально» [308, р. 151], тому потрібно сконцентруватися на підвищенні конкурентоспроможності громад, розвивати та підтримувати інститути громадянського суспільства, бізнес-структури, ініціативних громадян, висококваліфікованих працівників та різні інновації. Оптимальні підходи щодо місцевого піднесення передбачають використання принципу важеля для перспективного розвитку сильних сторін громади або регіону для отримання порівняльних й конкурентних прерогатив.

6. Розвиток громади повинен бути націлений на досягнення стратегічних цілей, проте разом з тим демонструвати певний позитивний ефект у короткотривалому часі. Здебільшого, кожна ініціатива з розвитку громади є довгостроковою, і тому може давати результати через рік-два, а то і більше, відтак, щоб зберегти довіру, громадянську активність та підтримувати зацікавленість членів громади, відповідальні за розвиток особи (посадовці, громадські лідери) повинні систематично анонсувати хід роботи та доводити до громади проміжні результати на шляху досягнення основних стратегічних цілей. Саме інформованість про те, що дана діяльність дає позитивний ефект, переконує соціум у правильності й вагомості роботи щодо перспективного розвитку громади та сприяє активізації її членів, партнерів, зацікавлених осіб до подальшої праці. Це досягається, значною мірою, завдяки поетапній реалізації проєктів, виконання котрих простіше оцінити в короткому часі, а відтак, і осмислювати сподіваний ефект у стратегічній перспективі.

7. *Розвиток громади повинен бути процесом випереджувального характеру, гнучким і адаптивним.* У сучасних умовах транзитивного суспільства суттєвим викликом у досягненні успіху розвитку громад є формування стратегічного планування та його коригування відповідно до динамічних змін суспільної дійсності. Проблема стосується необхідності рівночасного вирішення та поєднання двох антитетичних аспектів, з одного боку, стратегічного планування, з іншого – адаптації до перемін, потреби «іти в ногу з темпом змін», управляти ними та використовувати ці зміни на користь розвитку громади. У період «транзитивності (рухомих мішеней)» вкрай потрібно бути гнучким і адаптивним, оскільки консервативні підходи здебільшого є недоречними, а навіть шкідливими. Успіх громади, зазвичай, визначається тим, як вона може використати обставини, що змінилися, завбачити їх користь для себе в майбутньому.

8. *Націленість та оперативність на дії.* Значущість планування полягає не у постійному розмірковуванні, але у свідомому раціоналістичному виокремленню конкретних та ефективних заходів, налаштуванню всіх суб'єктів процесу на дії щодо виконання завдань й досягнення цілей. Успіх стратегічного планування значною мірою залежить від методів й способів його реалізації.

9. *Стратегії, програми та заходи розвитку громади повинні бути підзвітними та прозорими.* Підзвітність та прозорість здійснюють вагомий вплив на забезпечення дієвості ініціатив щодо розвитку громади. Це досягається шляхом перманентного процесу залучення індивідуумів до спільного вирішення проблем. Слід наголосити, що коли суб'єкти громади, партнери та інші зацікавлені особи достатньо проінформовані про стан справ у громаді, тоді вони активніше залучаються до процесу її розвитку та підтримують (або ж опозиціонують) дії місцевого самоврядування. Від відповідальності суб'єктів громади щодо здійснення заходів її розвитку, безпосередньо залежить ефективність таких заходів. Прозорість передбачає обговорення, дискутування процесу стратегічного планування розвитку громади та систематичне інформування про її діяльність широкому загалу.

10. *Конкурентоспроможність – вагома складова діяльності у сфері стратегічного планування розвитку громад.* Досягнення запланованого розвитку та вся діяльність у цьому напрямку передбачає розробку стратегій, опрацювання програм і проєктів, які забезпечуватимуть формування позитивного клімату та належних умов, які сприятимуть максимальному залученню високопродуктивних ресурсів, гарантуватимуть піднесення громади у всіх суспільних сферах. Серед основних завдань громади діяти так, щоб бути цікавою для інвесторів, які можуть забезпечити конкурентоспроможність території, гарантуватимуть розвиток та практичну реалізацію інтелектуального капіталу, принесуть високу додану вартість та інноваційний тип менеджменту.

Отже, планування перспективного розвитку громад в Україні, так як і в інших розвинутих країнах світу, повинен бути першочерговим їх завданням, втім, як показує дійсність, вони діють здебільшого стихійно. Окрім того, таке планування повинно ґрунтуватися на загальних громадянських цінностях, особливостях кожної громади, визначених принципах його ефективності та міжнародних правових стандартах. Досвід країн Європи та Америки вказує на те, що успішними стають лише ті громади, які розвивають насамперед власну внутрішню спроможність – покращують не лише матеріальні умови, втім удосконалюють духовний потенціал соціуму, активно розвивають соціальний капітал.

Очікуваними результатами перспективного розвитку громади в Україні є: посилення правової, організаційної, соціальної та економічно-матеріальної спроможності територіальних громад, органів місцевого самоврядування, реалізація їх діяльності із врахуванням громадянських цінностей та дотриманням норм національного законодавства, міжнародних правових стандартів, зокрема положень та принципів Європейської хартії місцевого самоврядування; доступність соціуму до публічних послуг, підвищення їх якості та ефективності; запровадження механізму здійснення місцевими державними адміністраціями та соціумом контролю за діяльністю й наданням органами місцевого самоврядування, територіальними органами виконавчої

влади публічних послуг; впровадження нормативів (стандартів) якості публічних послуг, які надаються соціуму органами місцевого самоврядування місцевого та регіонального рівня, чітких критеріїв оцінювання їх якості; створення оптимальних правових умов щодо максимального широкого залучення соціуму для прийняття управлінських рішень, а теж розвитку форм прямого народовладдя; формування оперативної територіальної системи місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо сталого культурного, соціального й економічного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць; забезпечення чіткого поділу повноважень між органами місцевого самоврядування регіонального та базового рівня, територіальними органами центральних органів виконавчої влади та місцевими державними адміністраціями. На нашу думку, досягнути таких результатів можливо лише на основі належної правової бази та запропонованих нами основних принципів перспективного розвитку територіальних громад в умовах транзитивного суспільства.

Таким чином, для подальшого успішного розвитку процесу децентралізації в Україні слід завершити формування необхідної законодавчої бази шляхом прийняття важливих нормативних актів. Також для позитивної реалізації децентралізації потрібна загальна мобілізація та публічна підтримка як з боку усіх політичних сил, так і всіх соціальних прошарків українського суспільства. Така консолідація позитивно вплине на розвиток місцевого самоврядування шляхом створення ефективного механізму функціонування територіальних громад, а також дасть відповідний поштовх нашій державі до справді якісних змін і перетворень на шляху до європейської інтеграції.

Висновки до Розділу 3

Підсумовуючи вищезазначене, доцільно виділити декілька основних підходів до інтерпретації соціального капіталу громади, які склалися у західній філософській традиції. Перший підхід (П. Бурдьє, Р. Барт) розглядає соціальний капітал як сукупність ресурсів громад, які утворюються внаслідок включення індивідів у мережеві чи інституціалізовані взаємовідносини, базуються на взаємовигоді, спільних зусиллях, активній участі, творчих ініціативах й стають джерелом потужного соціального впливу.

У межах другого підходу (Дж. Коулмен, Р. Патнем) відзначається роль взаємної довіри, взаємопідтримки, толерантності як підґрунтя громадянської співпраці. Зростання соціального капіталу, яке відбувається внаслідок активізації соціальних контактів і участі громадян в організаціях громадянського суспільства, визначається головною умовою ефективного функціонування демократії. Такий підхід інтерпретує соціальний капітал як одну із засад формування демократії, засіб вирішення соціальних проблем та досягнення суспільної солідарності.

Третій підхід (Ф. Фукуяма) до аналізу соціального капіталу акцентує на його евристичній та аксіологічній сутності, визначає як сукупність знань, умінь, навичок, цінностей, традицій, а також установок та життєвого досвіду індивідів, котрі постають у суспільній свідомості як соціально значущі й такі, що дають можливість підвищувати суспільну самоорганізацію. В межах цього підходу визнається вагома роль соціального капіталу не лише у вирішенні соціальних проблем громадян, а й у справі економічного розвитку держави та її політичної стабільності.

Громада як інститут самоврядування, діяльність якого спрямована на становлення, розвиток й засвоєння демократичних традицій, у перехідних суспільствах передбачає: трансформацію соціальних спільнот з «учасників» управління в його первинних «суб'єктів»; забезпечення кваліфікованого вирішення соціальними суб'єктами управлінських завдань на основі високої

управлінської, політичної та правової культури; формування загальнодоступної системи інститутів, які гарантують не епізодичну, а постійну участь членів громади в організаційно-управлінській діяльності; значно вищий рівень участі членів громади у прийнятті та здійсненні контролю за політичними рішеннями, оскільки у результаті прийняття колегіальних рішень не лише досягається їх суспільна доцільність та оптимальність, а й передбачається вища ефективність виконання, зростає відповідальність усіх членів спільноти за їх реалізацію.

Означені положення дозволяють пропонувати модель організації взаємодії органів місцевого самоврядування та органів державної виконавчої влади стосовно формування дієздатних територіальних громад в Україні. Особливостями цієї моделі є цільова спрямованість комплексу механізмів взаємодії і ресурсного забезпечення на розвиток передумов громадянської активності та пов'язаного з нею суспільного здоров'я територіальної громади.

Точкою відліку для розвитку громадянської участі є належна основа – наявність у структурі життєвих цінностей тих установок, які відповідають за формування мотивації участі. Це, передусім, активна життєва позиція, високий рівень соціальної відповідальності та відповідальне ставлення до того, що відбувається у суспільстві (як у державі загалом, так і в найближчому оточенні), бажання до активної взаємодії, колективних рішень загальних справ.

Щодо розвитку територіальних громад й посилення впливу громадськості на вирішення їх нагальних проблем доцільно виокремити наступні чинники: бажання змінити власне життя і готовність до відповідальності як основного принципу дій; гнучкість, позитивне мислення; участь як умова розвитку громади; збереження культурних традицій громади; спільне вирішення конфліктів; розвиток партнерства; готовність до навчання та ін. В цілому щодо кожної територіальної громади необхідно визначати індивідуальні чинники, які потребують управлінського впливу та розроблення належного комплексу спеціальних механізмів. Усі ці механізми є основою концептуалізації перспективного розвитку громад з урахуванням заходів, які потребують взаємодії органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади.

ВИСНОВКИ

У дисертації узагальнено та по-новому вирішено проблему функціонування громади в умовах транзитивного суспільства. Новаційність полягає в тому, що «традиційні» аспекти формування, життєдіяльності, виконання соціально-політичного призначення громади було введено у контекст філософсько-правового дослідження. Це дало змогу простежити онтологічне зумовлення, аксіологічну значущість і праксеологічну доцільність континууму громади в сучасному світі. Зокрема:

1. Сучасна філософсько-правова інтерпретація громади (як спільноти) характеризується багатозначністю, контроверсійністю та змістовою незавершеністю. Аналіз численних теоретичних напрацювань у різних галузях знань дозволяє стверджувати, що громада тлумачиться у вузькому і широкому контексті. Так, у *широкому значенні громада* постає як особлива форма цілеспрямованої взаємодії та суспільної організації індивідуумів на основі територіальної, політичної, соціальної, виробничої спільності з метою вирішення проблем власного життєзабезпечення; як осередок соціального життя людей на локальному рівні; спосіб просторово-територіального облаштування соціального буття. У *вузькому розумінні громада* тлумачиться як осередок моральності, спілкування та взаємопідтримки.

На основі цього упорядковано своєрідну антологію концептуальних підходів до розуміння поняття «громада» за напрямками: як історично утвореної спільноти людей, що характеризується спільністю традицій, культури (П. Гураль); як сукупності соціальних взаємодій, інтеракцій між індивідами, родинних стосунків, проживання на одній території, належності до певної соціальної групи, гарантії соціального захисту та підтримки (Дж. Міллер); як спільного, колективного споживача (Дж. Барнс); як суб'єкта місцевого самоврядування Н. Руда, І. Видрін, А. Коваленко, М. Корнієнко, В. Кампо, Ю. Молодожен, А. Лелеченко, О. Васильєва, В. Куйбіда, А. Ткачук, М.

Баймуратов, О. Батанов, І. Гурняк, О. Дацко); як територіально-об'єднаної сукупності людей, що формується на основі поєднання соціально-територіальних розбіжностей у специфічне соціальне утворення (К. Іонассен, Дж. Хіллері, Я. Щепанський, Ю. Сурмін, Ю. Тихомиров, І. Бодрова); як базової адміністративно-територіальної одиниці для подальшого творення державної цілісності (П. Жук, В. Кравців); як сукупності одновекторних проявів множинних інститутів (Р. Парк); як суб'єкта публічно-приватних відносин, суб'єкта спільного господарювання (В. Кравченко).

2. Визначення методологічних засад дослідження громади є одним із найважливіших завдань у розробці цієї проблеми, адже виважений методологічний підхід орієнтує на пошук принципово нових шляхів вирішення теоретичних і практичних проблем. Тож методика аналізу поняття громади запропоновано доповнити міждисциплінарним функціонально-діяльнісним підходом, щоб забезпечити методологічний плюралізм у вивченні багатоманітності й поліструктурності цього явища та супутніх соціально-правових феноменів. Доцільність методологічного плюралізму особливо проявляється у вивченні складних суспільних трансформацій, коли не достатньо додержувати єдиних методологічних стандартів і норм.

Так, комплексний, міждисциплінарний, різновекторний розгляд громади як багатовимірною, складного утворення забезпечено шляхом застосування синергетичного й феноменологічного підходу, методології конструктивізму, комунітаризму та низки інших методів. Це допомогло окреслити конститутивні засади формування та розвитку дієздатної громади, концептуалізувати оптимальну модель гармонійної, максимально відкритої локальної спільноти, розкрити соціальний потенціал громади в умовах транзитивного суспільства.

3. Розгляд суспільних трансформацій і значення у них громади як особливої форми соціального буття та певного середовища самоорганізації людей був найбільш повно проведений у контексті вітчизняного філософсько-правового дискурсу у другій половині XIX – початку XX ст. Аналіз цього дискурсу демонструє певну тенденцію: якщо в європейській філософії даного

періоду спільнота та суспільство розрізнялися та розглядалися як щось незалежне, самостійне, то в українській філософії вони аналізувались як частини цілого, що у теоретичному аспекті зрештою втілювалося в концепт «грумада». У радянський період в Україні була поширена російська дефініція грумади як общини. Фактично ототожнення грумади із сукупністю мешканців певного поселення (села, міста) було характерне для більшості дослідників другої половини ХХ ст.

Сучасний філософський дискурс взаємозв'язку права, держави та суспільства у розрізі генези категорії «грумада» демонструє видозміни її функціональних характеристик як інтеграційної, комунікативної, організаційної, функціонально-цільової, історико-культурної, владної синергії.

4. На основі узагальнень української філософсько-правової науки сформульовано дефініцію грумади як середовища реалізації сутнісного потенціалу особи та задоволення основних екзистенційних потреб людини, зокрема через: налагодження і підтримання міжособистісних зв'язків, піклування про іншого та водночас відчуття стабільності й особистої безпеки, подолання пасивної тваринної природи через соціалізацію, формування індивідуальної ідентичності та колективної відданості. Грумада у цьому сенсі є ефективним механізмом поєднання особи (індивідуального) та соціуму (колективного);

5. До основних філософсько-правових закономірних характеристик грумади віднесено: прив'язаність до території проживання людей (що детермінує первинність самовизначення із подальшим оформленням юридичного статусу); єднання, засноване на спільності інтересів; ефективну міжособистісну взаємодію та високу інтенсивність внутрішніх зв'язків; самоврядність як формотворчу основу владовідносин; здатність до структурування та утворення внутрішньо-організаційних управлінських систем; соціальне функціонування на базі колективних форм діяльності для життєзабезпечення спільних інтересів; впорядкованість відносин на основі правових та інших соціальних норм, що дає змогу визнавати членів грумади

суб'єктами права; комплексну правосуб'єктність; культуротворчий потенціал (спільність норм і цінностей); обумовленість життєдіяльності не лише індивідуалізаційними, а й інтеграційними чинниками; домінування об'єднань, які формуються нацією, народом, державними структурами (що забезпечує діалектичний зв'язок із громадянським суспільством й державою); психологічну ідентифікацію членів громади з нею загалом (формування та прояв відчуття співтовариства).

6. Філософсько-правове осмислення значення феномену громади в національному поступі України дає підстави визнати його одним із визначальних, позаяк саме громада здійснює роль константи, що детермінує бачення українцями світу та власного місця в ньому. Відтворення у праві дихотомії суспільства і держави (як прототипів громади) на основі зіставлення зарубіжних вчень про громаду з умовами транзитивності сучасного українського суспільства проєктує філософсько-правову модель громади, в якій система місцевого самоврядування максимально відповідає політико-правовим і соціально-економічним умовам держави.

Так, національна модель громади є результатом втілення етнічної ментальності, філософського «духу» та правового буття українців. Звідси позиція, що розкриття глибинної світоглядної сутності громади у контексті національного праворозуміння вимагає врахування особливостей українського менталітету як певного інтегрально-синкретичного способу мислення, в якому суспільні (громадські) цінності виступають корелюючим чинником світосприйняття, світорозуміння та світовідчуття.

7. Запропоновано модель організації взаємодії органів місцевого самоврядування та органів державної виконавчої влади задля формування дієздатних територіальних громад в Україні. Особливостями цієї моделі є цільова спрямованість комплексу механізмів взаємодії і ресурсного забезпечення на розвиток передумов громадянської активності та пов'язаного з нею суспільного здоров'я територіальної громади. Схематично цю модель можна зобразити так: інформація ↔ мотиви ↔ дії та досвід ↔ соціальний

діалог ↔ довіра ↔ соціальний капітал ↔ громадянська компетентність. Дієздатність територіальної громади у запропонованій моделі розглядається одночасно як мета і як проміжний результат у системі інших суспільно значущих результатів. Наприклад, серед первинних культурно-ціннісних чинників, які зумовлюють мотивацію індивіда до громадянської активності, є повага до громадянських прав та обов'язків. Саме за таких умов можлива ефективна розбудова демократичної держави в Україні, а також за наявності ефективно організованих механізмів комунікації між представниками влади та представниками громад, між органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

З огляду на це, основною функцією громади визнано *інтеграційну*. Це пояснюється двома аспектами: по-перше, громада виступає як сукупність фізичних осіб, причому законодавче застосування узагальнюючого поняття «жителі» в значенні «спільноти» дає підстави ввести до її складу не лише громадян держави, а й іноземних громадян та осіб без громадянства, які перебувають (проживають, мешкають) на її території на законних підставах; по-друге, в трансформаційний період розвитку держави інтегрована громадянська активність стає справжнім соціальним капіталом.

У контексті національного реформування системи місцевого самоврядування важливими функціями територіальної громади, крім інтеграційної, також є: *комунікативна* – у територіальних громадах діє система різних інтересів, суспільних зв'язків і соціальних відносин, а їх взаємодія призводить до утворення публічно-колективної інфраструктури, що передбачає утворення різних інститутів, функціонування яких спрямоване на задоволення інтересів і потреб членів громади (наприклад, органи самоорганізації населення, громадські об'єднання, організації, підприємства, засоби масової інформації, суб'єкти підприємницької діяльності тощо); *організаційна* – територіальна громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування є чітко організованою системою, до якої входять підсистеми органів і посадових осіб, що забезпечують пряме здійснення автономного управління; *функціонально-*

цільова – територіальна громада має незалежні, самостійні компетенції та функції щодо вирішення проблем локального значення; *історико-культурна* – територіальна громада піддається впливу чинників історико-культурного характеру, під їх дією формуються соціокультурні надбання (звичаї, традиції, певні світоглядні установки, що шануються та практикуються членами громади, відображаються в її символіці – прапорі, гербі тощо); *майнова* – вагомим елементом правового статусу територіальної громади є характеристика її як суб'єкта права комунальної власності (вона має право володіти, користуватися і розпоряджатися у своїх інтересах та на власний розсуд належним їй майном через органи місцевого самоврядування, а також безпосередньо сама).

8. Зауважено, що вітчизняна практика конституювання територіальних громад, наповнення їх статусу онтологічно зумовленою сутністю, делегування їм самоврядних повноважень, наділення реальними автономними функціями, є доволі дискусійною. Концептуальний розгляд офіційних та інших версій законопроектів (зокрема, наукових та експертних оцінок) щодо внесення змін до Основного Закону дозволяє висновувати про наміри (або декларації) авторів фактично всіх цих законопроектів змінити філософію моделі регулювання інституціалізації та функціонування місцевого самоврядування. З огляду на це, запропоновано перейти від діючої консервативної моделі місцевого самоврядування, за якої останнє, по-суті, реалізовується лише на рівні територіальних громад, а у вимірі регіонів (областей) має тільки символічний характер, до правдивої системи місцевого самоврядування на всіх рівнях організації суспільства.

Наголошено, що чимало проблем місцевого самоврядування потребують вирішення. Зокрема, це стосується питань реформування сфер охорони здоров'я, освіти, культури, соціальних послуг, енергоефективності тощо. З метою оптимальнішого впровадження функцій децентралізації влади та надання максимальних можливостей для самоврядування потрібно ухвалити низку законів України, зокрема: «Про місцеву службу в органах місцевого

самоврядування», «Про державний нагляд за законністю рішень органів місцевого самоврядування», «Про муніципальні варти» тощо. Всі ці закони повинні враховувати адміністративно-територіальний устрій України, види населених пунктів, повноваження територіальних громад, мотивацію місцевих службовців, а також закони про вибори та місцеве самоврядування. Повноваження між рівнями управління мають бути розмежовані за принципом субсидіарності, а мешканці територіальної громади повинні мати затверджене право впливу на місцеву владу.

Розглянута практика конституційного регламентування правового статусу територіальних громад у зарубіжних країнах яскраво демонструє особливе місце, яке надає законодавець даній проблемі. Попри різну термінологію, підходи, зміст та обсяг відповідних конституційних положень, у міжнародній спільноті простежується загальна тенденція – максимальне сприяння зміцненню статусу первинних суб'єктів місцевого самоврядування. З огляду на це, дискусії щодо суспільного статусу територіальних громад в українському суспільстві та його правової регламентації (передусім, конституційної) поглиблюються у контексті європейських процесів децентралізації публічної влади та муніципалізації конституційного життя.

9. У запропонованій концепції перспективного розвитку громади в умовах транзитивного суспільства виокремлено такі основні групи механізмів: правові – прийняття та застосування нормативно-правових актів; організаційні – формування та забезпечення діяльності організаційних структур і процедур відповідної управлінської діяльності; кадрові – забезпечення усіх сфер життєдіяльності людськими ресурсами; соціальні – забезпечення соціального розвитку певних колективів чи спільнот людей; мотиваційні – створення морально-психологічного підґрунтя та мотиваційних умов для певної діяльності; матеріально-технічні – забезпечення обладнанням, приміщеннями, технікою тощо; інформаційні – інформаційно-аналітичний і комунікаційно-контентний супровід життєдіяльності; інноваційні – застосування нових підходів до вирішення певних питань, що базуються на передових наукових

розробках і позитивному досвіді. Всі ці механізми складають комплексний механізм концептуалізації перспективного розвитку громади.

10. Попри визнаний прогресивний характер змін щодо розвитку місцевого самоврядування та децентралізації публічної влади, зауважено, що сьогодення модель конституційного-правового статусу територіальних громад є фрагментарною, незавершеною як з позицій закріплених конститутивних дефініцій, базових принципів муніципальної діяльності, так і окреслення чіткої моделі регламентації функцій і завдань територіальних громад.

Наголошено, що контроверсійність і стихійність сучасних конституційно-проектних робіт у сфері місцевого самоврядування певною мірою зумовлена тим, що фундаментальною проблемою розвитку територіальної громади є відсутність ґрунтового, чіткого доктринального базису даного політико-правового інституту як соціального феномену, невизначеність його правової природи та перспективних напрямів розвитку в умовах транзитивного суспільства.

У зв'язку із багатоспрямованістю вивчення громади за таких умов та неоднозначністю підходів до її визначення, акцентовано, що окреслена у дисертації проблематика лише започатковується у таких методологічних аспектах і потребує перспективних напрацювань як у галузі філософії права, соціальної, комунікативної та практичної філософії, так і споріднених сферах гуманітаристики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов Л. К. Центр місцевої активності на базі будинку культури: методологія та технологія розвитку територіальної громади. Кіровоград: ІСКМ, 2010. 116 с.
2. Абрамов Л. К., Азарова Т. В. Центр місцевої активності для розвитку громади. Кіровоград: ІСКМ, 2012. 144 с.
3. Агитон К. Альтернативный глобализм. Новые мировые движения протеста. Москва: «Гилея», 2004. 208 с.
4. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: політико-правові проблеми. І. О. Кресіна, А. А. Коваленко, К. М. Вітман та ін. За ред. І. О. Кресіної. Київ: Логос, 2009. 480 с.
5. Адміністративно-територіальний устрій України: методологічні основи та практика реформування: монографія. Наук. ред. В. С. Кравців. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України», 2016. 264 с.
6. Александер Дж. С. Парадокси громадянського суспільства. *Соціологія: Теорія, методи, маркетинг*. 1999. № 4. С. 27–41.
7. Алмонд Г. А., Верба Г. С. Громадянська культура і стабільність демократії. *Політичні дослідження*. 1992. № 4. С. 122–134.
8. Альошина Н. М. Територіальна громада як суб'єкт права: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2014. 20 с.
9. Андреев Д. В., Вовк В. М., Івченко Ю. В., Павлишин О. В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації: Вид. 2-е, перероб. та доп. Київ: НАВС, 2013. 224 с.
10. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. Київ: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. 498 с.

11. Антонович В. Б. Записка в справі обмежень української мови. *Антонович В. Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори*. Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ: Либідь, 1995. С. 153–158.
12. Афонін Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю. Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-філософський аналіз). Київ: ПАРАПАН, 2002. 352 с.
13. Афонін Е. А., Гонюкова Л. В., Войтович Р. В. Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики. Київ: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2006. 160 с.
14. Баймуратов М. А., Григорьев В. А. Муниципальная власть: актуальные проблемы становления и развития в Украине: монографія. Одес. нац. юрид. акад. Одесса: Юрид. л-ра, 2003. 245 с.
15. Баймуратов М. О. Локальна система захисту прав людини в Україні: сутність та становлення. *Юридична освіта і правова держава*: зб. наук. праць. За ред. С. Ківалова. Одеса, 1997. С. 96–101.
16. Баймуратов М. О. Місцеве самоврядування в Україні: аксіологічні підходи до пошуку національної моделі. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики*: матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених (16 березня 2012 року). За заг. редакцією К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2012. С. 3–8.
17. Байрак С. О. Місцеве самоврядування – основа розвитку демократичної держави. *Панорама політологічних студій*. 2013. Вип. 10. С. 148–154.
18. Балановський Я. Явище соціальної транзитивності – чинник темпоральної маргінальності суспільства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 40. С. 289–297.
19. Балинська О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід. Львів: Паіс, 2008. 212 с.

20. Балинська О. М. Герменевтика правового поля. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 1. С. 386–392.
21. Балинська О. М. *Методологія сучасного правознавства: посібник*. О. М. Балинська, В. А. Яценко; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьВДУВС, 2018. 372 с.
22. Балинська О. М. Право як знакова модель. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. Вип. 3. С. 365–372.
23. Балинська О. М. Право як комунікативна модель. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. Вип. 1. С. 483–494.
24. Балинська О. М. Семіотика права: монографія. Львів: ЛьВДУВС, 2013. 416 с.
25. Балинська О. М. Філософія права (вербально-біхевіористський підхід): словник: (категорії, поняття, терміни) Вид. 2-е. Львів: ПАІС, 2008. 164 с.
26. Балинська О. М., Гуменюк Л. Й. *Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ): навчальний посібник*. За заг. ред. М. М. Цимбалюка. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 412 с.
27. Балинська О. М., Яценко В. А. Синергетика як методологічна парадигма юридичних досліджень. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. Вип. 4. С. 3–12.
28. Баранов С. О. Сучасні проблеми процесу децентралізації влади в Україні та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція*. 2018. Вип. № 34. С. 16–22.
29. Батанов О. В. *Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні*. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 260 с.

30. Батанов О. В. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні: поняття та ознаки. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. № 2. С. 51–57.
31. Батанов О. В., Кравченко В. В. Актуальні проблеми конституційної регламентації статусу територіальних громад в Україні у контексті зарубіжного досвіду. *Аспекти публічного управління*. 2016. № 1-2. С. 5–16.
32. Бауман З. *Текущая современность*. Пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 240 с.
33. Баумейстер А. О. *Філософія права: навч. посіб.* Вінниця: О. Власюк, 2007. 224 с.
34. Безпалько О. М. Роль територіальних громад громад у забезпеченні місцевого економічного розвитку: теоретичні засади дослідження. *Економіка і організація управління*. 2019. Вип. 1. С. 116–123.
35. Безуглий О. В. Світовий досвід організації сталого розвитку територіальної громади. *Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр.* Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. Вип. 3 (15). С. 153–158.
36. Безуглий О. В. Територіальна громада в Україні: напрями та чинники сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. держ. упр.: спец. 25.00.04 «Місцеве самоврядування». Харків, 2009. 17 с.
37. Бекетов Н. В. Когнитивная концепция территориального социальноэкономического поведения в региональном социуме. *Credo new: теоретический журн.* 2009. Вып. 3. URL: <http://credonew.ru/content/view/843/61/> (дата звернення: 27.10.2020).
38. Берданова О. В., Вакуленко В. М., Гринчук Н. М., Колтун В. С., Куйбіда В. С., Ткачук А. Ф. *Управління розвитком об'єднаних територіальних громад на засадах громадської участі: навч. посіб.* Київ, 2017. 129 с.
39. Бичко А. К. Національні аспекти філософської освіти в Україні. *Філософія освіти*. 2005. № 1. С. 210–228.
40. Білоус А., Пасько Я. Соціокультурні чинники громадянського суспільства: Центральна Європа та Україна. *Схід*. 2009. № 8 (99). С. 125–129.

41. Бодрова І. І. Концептуальні підходи визначення поняття територіальної громади. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2004. Вип. 7. С. 62–73.

42. Бодяк Н. В. Адміністративно-правові засади організації місцевої влади: сучасний стан та перспективи розвитку: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ужгородський національний університет. Ужгород, 2017. 237 с.

43. Бойко Ю. В. Європейські стандарти локальної демократії як важливий чинник муніципальної реформи в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 27. Т.1. С. 83–87.

44. Бойко Ю. В. Проблеми реалізації муніципальної реформи у контексті створення об'єднаних громад: сучасні підходи та перспективи. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2016. Випю 11. С. 78–87.

45. Бойко Ю. В. Становлення та розвиток сучасних концепцій місцевого самоврядування в Україні та країнах-членах ЄС. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2010. Вип. 49. С. 185–191.

46. Бойко Ю. В. Трансформація компетенції органів місцевого самоврядування у сучасних умовах європейської міждержавної інтеграції. *Economic and law paradigm of modern society*. 2016. № 2. С. 145–149.

47. Бондаренко М. Ю. Соціальний капітал як основа розвитку громадянського суспільства. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Bondarenko.pdf> (дата звернення: 17.08.2020).

48. Бриль М., Врублевський О., Данчева О., Сеїтосманов А., Чубаров Е. Успішна територіальна громада: будуємо разом. Харків : Видавничий будинок Фактор, 2018. 128 с.

49. Бронніков В. Синергетика як перспективна методологія у дослідженнях соціально-політичних наук. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2008. Вип. 13. С. 109–116.

50. Булашев Г. Український народ у своїх легендах релігійних поглядах та віруваннях. Київ, Довіра. 1992. 414 с.
51. Бурдые П. Формы капитала. *Экономическая социология*. Т. 3. № 5. 2002. С. 60–74.
52. Василевська Т. Е. Кодекси поведінки депутатів як інструменти підтримки депутатської етики. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 2. С. 5–13.
53. Васютинський В. Психологічні виміри спільноти: монографія. Київ: Золоті ворота, 2010. 120 с.
54. Вебер М. Избранное. Образ общества. Отв. ред. и сост. Я. М. Бергер, С. Я. Левит, Л. Т. Мильская. Москва : Юрист, 1994. 350 с
55. Веттерберг Г. Новое общество. О возможностях общественного сектора. Пер. со швед. Н. С. Плевако. Москва: Ad Marginem, 1999. 303 с.
56. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. Київ: «Криниця», 1991. 128 с.
57. Вовк В. М. Філософія права: Навчально-методичні матеріали. Івано-Франківськ: Вид-во Сімик, 2006. 188 с.
58. Возний С. О. Механізми взаємодії органів місцевого самоврядування з органами державної виконавчої влади щодо формування дієздатних територіальних громад: автореф. дис. канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Київ, 2017. 20 с.
59. Володимир Мономах. Повчання. Хроніка–2020. 2000. Вип. 37–38. С. 158–169.
60. Вонсович С. Г. Громадянське суспільство в умовах транзиту від тоталітаризму до демократії. *International relations, part «political sciences»*. 2014. № 3. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2231/1990 (дата звернення: 22.09.2020).
61. Гадамер Г.-Г. Язык и понимание. Актуальность прекрасного. М.: Искусство, 1991. С. 43–59. URL:

<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000035/index.shtml> (дата звернення: 12.09.2020).

62. Гарасимів Т. Громадянське суспільство у контексті викликів транзитивних процесів. *Законодавча влада в Україні та інших державах світу: історія і сучасність (аспекти права)*: матеріали дев'ятої всеукраїнської наукової інтернет-конференції, 31 травня 2019 р., Вип. 9. Львів. С. 170–172.

63. Гарасимів Т. З. Розвиток інститутів громадянського суспільства та формування ідеології модернізації: кореляція процесів. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність*: матеріали Десятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції. Наук. інтернет-конференції. Вип. 10. Терлюк І. Я. (укладач). ІІПО НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2019. С. 128–133.

64. Гарасимів Т. З., Чернописька В. З., Дашо Т. Ю. Громадянське суспільство: правовий імператив сучасності. Львів : Растр-7, 2020. 244 с.

65. Гарасимів Т. Сучасні концепти осмислення феномену «громадянського суспільства». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. Т. 7. № 4. 2020. С. 31–38.

66. Гегель Г. В. Ф. *Философия истории*. Москва; Ленинград, 1935. 526 с.

67. Гоббс Т. *Сочинения в 2 т. Т. 1*. Пер. с лат. и англ.; Сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов. М.: Мысль, 1989. 622 с.

68. Гонюкова Л. В. Вплив політичних партій на процеси суспільних трансформацій. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 4 (13). С. 31–37.

69. Горбатенко В. П. *Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть*. Київ: Видавн. центр «Академія», 1999. 240 с.

70. Гринчишин І. М. Спроможність територіальних громад: теоретичний дискурс. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2018. Вип. 6. С. 51–56.

71. *Громади України: на шляху відродження*. Відп. за вип. К. Гуриєнко. Київ: Ай-Бі, 2002. 248 с.

72. Громадська думка про права людини в Україні: результати загальнонаціонального соціологічного дослідження «Права людини в Україні» пров. 22 жовтня – 6 листопада 2016 р. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». URL: <http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pro-prava-lyudini-v-ukraini> (дата звернення 22.09.2020 р.).

73. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія. Міністерство освіти і науки, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; за науковою ред. В. П. Беха; редкол.: В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) та ін. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 680 с.

74. Громадсько-активні школи в Україні: кроки до дій: посібник зі створення та управління громадсько-активною школою. Всеукраїнський фонд «Крок за кроком». 2-е вид. Київ : СПД-ФО Парашин К. С., 2008. 164 с.

75. Громадянська освіта: теорія і методика навчання. Київ: ЕТНА-1., 2008. 174 с.

76. Грушевський М. С. Початки громадянства: генетична соціологія. Відень: Український соціологічний інститут, 1921. 328 с.

77. Гусева А. В. Психологічні чинники готовності до громадської активності: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2009. 19 с.

78. Данилов А. Н. Переходное общество: проблемы системной трансформации. Минск: Харвест, 1998. 432 с.

79. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Умови становлення громадянського суспільства у транзитивних суспільствах. *Kluczowe aspekty naukowej działalności – 2016: materiały XII Międzynar. nauk.-prakt. konf. (7-15 Jan. 2016 г.)*. Przemysl, 2016. Vol. 3: Ekonomiczne nauki. Politologija, Filozofia. pp. 56–59.

80. Демиденко В. О., Шевченко А. О. Функціональна характеристика територіальних громад: проблеми теорії і практики. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2018. Т. 29 (68), № 1. С. 14–18.

81. Депенчук Л. Є Лук М. Історіософська та соціальна філософія Михайла Драгоманова. Київ: Український Центр духовної культури. 1999. 210 с.
82. Донченко О., Романенко Ю. Архетип соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ: Либідь, 2001. С. 210–228.
83. Досвід реалізації проекту Європейського Союзу та програми розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». За ред.: Н. В. Білоус, Т. І. Сила, О. С. Капелюха, В. Г. Сила. Чернігів, 2010. 48 с.
84. Драгоманов М. П. Вибране. Київ : Либідь, 1991. 688 с.
85. Дробот І., Шуляр І. Сутнісні ознаки самодостатньої територіальної громади в умовах сталого розвитку суспільства: понятійно-термінологічний аспект.
URL://http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Apdu_o/2009_1/R_4/Drobot.pdf
(дата звернення: 17.08.2020).
86. Дробуш І. В. Соціальні інтереси територіальних громад в контексті формування громадянського суспільства та децентралізації влади. *Публічне право*. 2015. № 2. С. 50–57.
87. Дробуш І. Соціальна політика у територіальній громаді: актуальні питання реалізації в умовах формування соціальної державності. *Історико-правовий часопис*. 2015. № 1. С. 90–95. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2015_1_21 (дата звернення: 07.09.2020).
88. Дьяконов Г. В. Концепция диалога М. М. Бахтина – основа экзистенциально-онтологической психологии. URL: <http://www.culturedialogue.org/drupal/ru/Vocabularies/6/143> (дата звернення: 27.10.2020).
89. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. Москва: Наука, 1991. 576 с.
90. Дьюи Дж. Реконструкция в философии. Пер. с англ. М. Занадворов, М. Шиков. Москва: Логос, 2001. 161 с.

91. Енциклопедія державного управління : у 8 т. Наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. К: НАДУ, 2011. Т. 1: Теорія державного управління. Наук.-ред. колегія: В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін. 2011. 748 с.
92. Етимологічний словник української мови : в 7 т. Редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ, Наукова думка. 1982. Т. 1. 600 с.
93. Євлевич Х. Лабіринт. Хроніка–2000. 2000. Вип. 37–38. С. 223–238.
94. Європейська хартія місцевого самоврядування. Страсбург, 15 жовтня. 1985 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_036 (дата звернення: 07.09.2020).
95. Європейський словник філософії: лексикон неперекладностей. Під кер. Барбари Кассен ; пер з фр. Т. 2. Київ : Дух і літера, 2011. 488 с.
96. Ємельяненко Є. О. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 680 с.
97. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи: монографія. Київ: Лібра, 2010. 408 с.
98. Эрмэ Г. Культура и демократия. Пер. с фр. Москва: Прогресс: Изд-во ЮНЕСКО, 1994. 190 с.
99. Жовнірчик Я. Ф. Формування самодостатніх територіальних громад і стратегія їх економічного саморозвитку. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1-2 (13-14). С. 324–331.
100. З'явився посібник, який допоможе новоствореним громадам розпочати ефективно працювати. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12969> (дата звернення: 21.11.2020).
101. Заковоротная М. В. Идентичность человека : социально-философские аспекты. Ростов-на-Дону: Издательство СКНЦ ВШ, 1999. 200 с.
102. Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин». *База даних «Законодавство України»*

/ ВР України. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-19#Text> (дата звернення: 21.11.2020).

103. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування та районних державних адміністрацій». База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-IX#Text> (дата звернення: 21.11.2020).

104. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19 (дата звернення: 21.11.2020).

105. Закон України «Про засади державної регіональної політики». База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/156-19> (дата звернення: 15.09.2020).

106. Закон України «Про місцеве самоврядування». База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Tex> (дата звернення: 21.11.2020).

107. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве і регіональне самоврядування». База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-12#Text> (дата звернення: 26.09.2020).

108. Закон України «Про органи самоорганізації населення». База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text> (дата звернення: 21.11.2020).

109. Закон України «Про співробітництво територіальних громад». База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text> (дата звернення: 21.11.2020).

110. Заяць Н. В. Шляхи вдосконалення діяльності представницьких органів місцевого самоврядування в Україні. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 3. С. 34–39.

111. Земш М. Б. Гражданское самочувствие в контексте психодуховного здоровья растущей личности. *Образование и педагогические науки*. № 5. В 2-х ч. Ч. 1. 2015. С. 226–228.

112. Зиммель Г. Как возможно общество? *Социологический журнал*. 1994. № 2. С. 102–114.

113. Зінченко В. В. Інституалізація місцевого народовладдя і перспективи реформи системи самоврядування. *Соціально-інформаційні процеси в державному управлінні та місцевому самоврядуванні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 17 лют. 2012 р. URL: <http://naub.oa.edu.ua/2012/instytualizatsiya-mistsevoho-narodovladdya-i-perspektyvu-reform-systemy-samovryaduvannya/?history=19&sample=1&ref=0> (дата звернення: 21.11.2020).

114. Золоте слово: хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX-XV століть: в 2 кн. За ред. В. Яременка ; упоряд.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт, 2002. Кн. 1. 784 с.

115. Ионин Л. Г. Социология Георга Зиммеля. *История буржуазной социологии XIX – начала XX века*. Под ред. И. С. Кона; утверждено к печати Институтом социологических исследований АН СССР. Москва : Наука, 1979. С. 180–203.

116. Історія української культури: в 5-ти томах. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3. 1248 с.

117. Йосипенко С. Л. До витоків української модерності: укр. ранньомодер. духов. культура в європ. контексті. Київ: Укр. Центр духов. культури, 2008. 391 с.

118. Калиновський С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика. Памятники этической мысли на Украине XVII первой половины XVIII

ст.: сборник науч. трудов. Сост., вступ. ст. и примеч.: М. В. Кашуба ; отв. ред.: М. Н. Верников ; ред. пер.: И. В. Паславский. Київ : Наукова думка, 1987. 527 с.

119. Кальной И. И. Философия права: Учебник. СПб.: Издательство Р. Асланова–Юридический Центр Пресс, 2007. 259 с.

120. Камардіна Ю. Муніципальна реформа в Україні та державах-членах Європейського Союзу в умовах європейської міждержавної інтеграції: порівняльно-правове дослідження: дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2020. 267 с.

121. Каплан Ю. Розширення компетенції місцевого самоврядування базового рівня з метою ефективного забезпечення принципу субсидіарності: аналітична записка. НІСД. URL: <http://old.niss.gov.ua/MONITOR/Juni/14.htm> (дата звернення: 25.09.2020).

122. Карась А. Громадянське суспільство і Україна: пошук дискурсивного контексту свободи й автентичності. Зб. наук. пр. (третій випуск) «Громадянське суспільство як здійснення свободи». За ред. А. Карася. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 280 с.

123. Карась А. Соціальний капітал як умова і міра громадянського поступу: європейські національні зразки й українські варіанти. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2008. № 3. С. 7–13.

124. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: монографія. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.

125. Карнаух А. Громадянська освіта як засіб формування політичної культури молоді. *Політичний менеджмент*. 2007. №6. С. 82–88.

126. Карпенко В. В. Міжсекторне партнерство в процесі розвитку громад: світовий досвід. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*: електрон. наук. фах. вид. 2008. № 3. URL: http://www.nbu.gov.ua/ejournals/tppd/2011_8/zmist/R_2/07Karpenko.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

127. Касперович А. Ю. Перспективы использования социокультурного подхода в исследовании социального взаимодействия в местных сообществах. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. пр. 2008. Вип. 14. С.446–452.

128. Кельман М. С. Загальна теорія права: підручник. Херсон: ОЛДІ-плюс, 2020. 742 с.

129. Кельман М. С., Кельман Л. М., Романська І. Осмислення методології пізнання наукових теорій у правознавстві. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 1 (17). С. 32–42.

130. Кельман М. С., Коваль Н. Т. Застосування норм права, як багатоаспектний чинник регулювання суспільних відносин у правовій державності: колективна монографія. Львів: «Растр-7», 2020. 224 с.

131. Кемеров В. Е. Тема сообщества в динамике современной философии. *Герменевтика сообщества: материалы конференции*. С. И. Голенков (отв. ред.) и др.. Самара : Изд-во Самарский университет», 2011. С. 8–17.

132. Кіндратець О. М. Громадянська активність як умова демократизації суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 38. С. 117–125.

133. Кістяківський Б. О. Вибране. Пер. з рос. Л. Г. Малишевської; упоряд., передм. і прим. Л. П. Депенчук. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка». Київ: Абрис, 1996. 512 с.

134. Климанська Л., Софій О. Громада. *Громадські ініціативи*. № 3 (9). 2001. С. 13–14.

135. Климентій З. Вірші. Золоте слово : хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX-XV століть : в 4 кн. За ред. В. Яременка; упоряд.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконіт, 2002. Кн. 3. С. 86–308.

136. Колишко Р. А. Децентралізація публічної влади в унітарній державі: автореф. дис.... канд. юрид. наук: спеціал. 12.00.01. Київ, 2003. 21 с.

137. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Львів: Вид-во: «Червона Калина», 2002. 276 с

138. Колтун В. С. Управління інтелектуальною складовою соціального потенціалу у місцевому самоврядуванні. *Галузь науки «Державне управління»: історія, теорія, впровадження*: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 28 трав. 2010 р.: у 2 т. За заг ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, С. В. Загороднюка. Київ: НАДУ, 2010. С.117–118.

139. Колтун В. Теоретико-методологічні підходи до розвитку територіальних громад. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2010. Вип. 2. С. 162–169.

140. Конституція Великого герцогства Люксембург. Legislationline. URL: <https://www.legislationline.org/ru/documents/id/14776> (дата звернення: 19.09.2020).

141. Конституція Литовской Республики. URL: https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija_RU.htm (дата звернення: 19.09.2020).

142. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.09.2020).

143. Конституція Словацької Республіки. URL: https://www.slovlex.sk/documents/10184/493489/460_1992_1.pdf/716c7f51-7b5b-416f-9fbe-f09b4dcb2127 (дата звернення: 23.09.2020).

144. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 29.11.2020).

145. Копилова Н. А. Основні стратегії соціального розвитку. *Теорія та практика державного управління*. 2010. № 1. С. 140–147.
146. Коркуна О. І. Формування понятійно-категоріального апарату територіальних громад. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2019. Вип. 3. С. 26–29.
147. Коркуна О. І., Коркуна І. І., Цільник О. Я. Нормативно-правове забезпечення розвитку об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2019. Вип. 2. С. 16–19.
148. Костенок І. В. Державні механізми оптимізації інтересів держави та місцевих громад. *Державне управління*. 2013. № 4. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=8&w=%D0%86.+%D0%92.+%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%BA> (дата звернення: 07.09.2020).
149. Костенок І. В. Громадянська активність як один з індикаторів інтенсивності муніципальних процесів: український вимір. *Державне управління*. 2012. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=534> (дата звернення: 17.08.2020).
150. Костомаров М. І. Дві руські народності. *Історія філософії України*. Хрестоматія: навч. посіб. Упоряд. М. Тарасенко та ін. Київ: Либідь, 1993. С. 317–321.
151. Костомаров М. І. Закон Божий (Книги буття українського народу). Київ, Либідь, 1991. 38 с.
152. Коулман Дж. Капітал соціальний и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. № 3. С. 121–129.
153. Кошелюк В. Архаїчний адміністративно-територіальний устрій – кома суспільного розвитку території держави. *Українська правда*. URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/09/10/6997642/> (дата звернення: 15.07.2020).

154. Крикавська І. Правове регулювання надання адміністративних послуг в об'єднаних територіальних громадах: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2021. 21 с.
155. Крусян А. Р. Взаємодія місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. Одеса, 1999. 18 с.
156. Кузнецов В. І. Філософія права. Історія та сучасність: Навчальний посібник. К.: ВД «Стилос»: ПЦ «Фоліант», 2006. 382 с.
157. Кулакова Є. В., Бречко О. В. Щодо поняття а сутності територіальних громад. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право.* 2014. Вип. 25. С. 44–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_25_12 (дата звернення: 07.07.2020).
158. Кулиш П. Історія возсоединенія Руси. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1874. Т. 2. 456 с.
159. Кулиш П. Твори. Історія, література і інша проза. Львів: Просвіта, 1910. 700 с.
160. Кулиш П. Твори: в 2 т. Київ : Наукова думка, 1989. Т.1. 654 с.
161. Лапин Н. И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры. *Социс.* 2000. № 7. С. 7–12.
162. Лапкин В. Метаморфозы идентичности в условиях глобализации. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metamorfozy-identichnosti-v-usloviyah-globalizatsii/viewer> (дата звернення: 07.09.2020).
163. Лисенко І. М. Територіальна громада в системі громадянського суспільства. *Науковий вісник «Гілея».* 2009. Вип. 28. С. 362–372.
164. Лисенко Л. В. Партнерська модель управління соціально-економічним розвитком сільських територій: сутність і умови формування. *Державне управління: удосконалення та розвиток:* електрон. наук. фах. вид. 2010. № 8. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=166> (дата звернення: 17.10.2020).

165. Личковах В. А. Філософія етнокультури. Теоретико-методологічні та естетичні аспекти історії української культури. Київ: ПАРАПАН, 2011. 196 с.
166. Ліщинська О. Моральні цінності спільноти в комунітаристських концепціях. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2012. № 6. С. 121–128.
167. Лок Дж. Два трактати про врядування. Київ: Основи, 2001. 265 с.
168. Лосев А. Ф. Античная история философии. Санкт-Петербург: Алтейя, 2001. 208 с.
169. Лушагіна Т. В. Поняття «грумада» у вітчизняних концепціях державотворення XIX поч. XX ст. *Науково-методичний журнал*. Т. 131. Вип. 118. Політологія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. С. 35–38.
170. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: Вибр. праці: статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2010). Харків: Право, 2010. 336 с.
171. Малахов В. П. Философия права: Учебн. пособие. 2-е изд. Екатеринбург: Деловая книга, 2007. 360 с.
172. Мартьянов В. Метаязык С. Метаязык политической науки. Екатеринбург: УрО РАН, 2003. 237 с.
173. Марченко О. В. Філософія права: навч. посіб. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2015. 304 с.
174. Матвєєва Л. Г. Транзитивне суспільство та транзитивна держава як категорії сучасного суспільствознавства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 6–9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2015_2_4 (дата звернення: 10.08.2020).
175. Матвєєва Л. Г. Транзитивність у правовій сфері: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Одеса, 2016. 42 с.
176. Методика формування спроможних територіальних громад. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.11.2020).

177. Михальченко Н. И. Украинское общество : трансформация, модернизация или лимитроф Европы?. Киев: Институт социологии НАНУ, 2001. 440 с.

178. Михненко А. М., Борисевич С. О. Сучасні інноваційні підходи до управління суспільним розвитком. *Проблеми трансформації системи державного управління в умовах політичної реформи в Україні*: матеріали наук.-практ. конф. За заг. ред. О. Ю. Оболенського, В. М. Князева. Київ: Вид-во НАДУ, 2006. Т. 1. С. 342–344.

179. Можаровська К. В. Перспективи систематизації муніципального законодавства України: потенціал статутів територіальних громад. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 1. С. 25–27. URL: http://sej.org.ua/1_2016/8.pdf (дата звернення: 07.09.2020).

180. Моисеев С. В. Философия права. Курс лекций. 3-е изд., Новосибирск: Сиб. Унив. изд-во, 2006. 262 с.

181. Молчанова Ю. Муніципальне регулювання здійснення членами територіальної громади права на участь у місцевому самоврядуванні: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2019. 21 с.

182. Мотрен С. Конструктивістський підхід як методологічна ланка в гуманітарно-діалогічній системі пізнання (політологічний аспект). *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 18. С. 316–321.

183. Нанси Ж.-Л. Непроизводимое сообщество. Пер. с фр. Ж. Горбылевой. Москва : Водолей, 2011. 208 с.

184. Наумова Н. Динаміка громадянських цінностей українців і перспективи ефективної демократії. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2015. Вип. 2 (16). С. 239–249.

185. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/nacionalna-strategiya-spriyannya-rozvitku->

gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2016-2020-roki (дата звернення: 21.11.2020).

186. Недбай В. Соціальна специфіка віртуальних мережених співтовариств. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія*. 2014. № 10 (218). С. 199–211.

187. Нерсисянц В. С. Философия права: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2009. 848 с.

188. Норбер Р. Юридическая антропология. Учебник для вузов. Москва: НОРМА, 1999. 310 с.

189. Норт Д. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества. Пер. с англ. Д. Узланера, М. Маркова, Д. Раскова, А. Расковой. Москва : Изд-во Ин-та Гайдара, 2011. 480 с.

190. Оніщук М. В. Правові засади місцевого самоврядування в Україні. За заг. ред. В. М. Кампо. Київ : Освіта і культура, 1998. 58 с.

191. Основи сталого розвитку територіальної громади: навч. посіб. Авт. кол.: І. Р. Залуцький, Р. Л. Брусак, Б. М. Шевчук та ін.; за заг. ред. І. Р. Залуцького. К. : НАДУ, 2008. 64 с.

192. От трансформации – к обществу для всех: региональный доклад о человеческом развитии. Братислава: Региональное бюро ПРООН по странам Европы и СНГ, 2011. 132 с.

193. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування. Мюнхен, 1963. 194 с.

194. Парсонс Т. Понятие общества : компоненты и их взаимоотношения. *Американская социологическая мысль*. Москва, 1996. С. 494–526.

195. Пастернак О. М. Суб'єкти правових відносин у сфері місцевого самоврядування в Україні : дис... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2006. 240 с.

196. Патицька Х. О. Територіальна громада в політико-правовій практиці сучасної України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014. Вип. 4. С. 320–328.

197. Патнам Р. Д., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. Пер. з англ. В. Ющенко. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 302 с.

198. Патнем Р. Д. Гра в кеглі наодинці : занепад соціального капіталу Америки. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. № 21. 2001. С. 46–54.

199. Пащенко В. Теорія «громадянськості» та громадянського суспільства. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=38&c=730> (дата звернення: 17.08.2020).

200. Петровський П. М. Гуманітарна парадигма як теоретико-методологічна модель діяльності соціального суб'єкта. URL: http://www.lvivacademy.com/download_4/poziciya_download/social_subyeckt.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

201. Підготовка проекту Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021 – 2026 роки. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/pidgotovka-proektu-nacionalnoyi-strategiyi-spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2021-2025-roki> (дата звернення: 21.11.2020).

202. Підкуйко О. О. Формування моделі розвитку територіальної громади на основі сучасних підходів: теоретичні та практичні аспекти. *Державне будівництво*. 2011. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2011_1_29 (дата звернення: 27.10.2020).

203. Пісоцький В. Зміст та основні складові розвитку територіальної громади як суб'єкта місцевого самоврядування. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2014. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2014_1_22 (дата звернення: 13.09.2020).

204. План законодавчого забезпечення реформ в Україні: постанова Верховної Ради від 4.06.2015 р. № 509-VIII. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-19#Text> (дата звернення: 21.11.2020).

205. Подолинський С. Вибрані твори. Київ: Українське історичне товариство, 1990. 208 с.

206. Подолинський С. Громадівство й теорія Дарвіна. *Громада: Український часопис*. Женева, 1880. №1 1880. URL: <http://izbornyk.org.ua/fdm/fdm131.htm> (дата звернення: 21.05.2020).

207. Подп'ятникова А. Вплив транзитивного простору держави на розвиток суспільства: державно-управлінський аспект. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 1. С. 49–53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dums_2017_1_9 (дата звернення: 09.08.2020).

208. Подп'ятникова А. Розвиток транзитивного потенціалу в Україні: сучасні тенденції. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 2 (25). С. 199–211. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2015/2015_02\(25\)/22.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2015/2015_02(25)/22.pdf) (дата звернення: 09.08.2020).

209. Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи. За ред. І. В. Козубовської, І. І. Миговича. Ужгород : Мистецька лінія, 2001. 152 с.

210. Поняття про територіальну громаду та її роль. Навчальні матеріали онлайн. 2020. URL: https://pidru4niki.com/13330825/ekonomika/ponyattya_pro_teritorialnu_gromadu_ro1 (дата звернення: 19.09.2020).

211. Попович В. М. Моделі соціальної роботи в громаді: можливості розвитку в Україні. *Грані*. 2013. № 3 (95). С. 127–130.

212. Попович М. Нарис історії культури України. Київ: АртЕк», 1998. 728 с.

213. Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/749/2001#Text> (дата звернення: 21.09.2020).

214. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.09.2020).

215. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97. Вісник Верховної Ради України. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97>.

216. Про Проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». URL: <http://cba.org.ua/one/about> (дата звернення: 07.09.2020).

217. Про проект нової Конституції України. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2525-12#Text> (дата звернення: 26.09.2020).

218. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення: 17.09.2020).

219. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80> (дата звернення: 21.11.2020).

220. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80> (дата звернення: 27.09.2020).

221. Про формування територіальних громад. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://decentralization.gov.ua/gromadas/legislation> (дата звернення: 21.11.2020).

222. Проект Закону України «Про засади адміністративно-територіального устрою України». *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://www.rada.gov.ua/adminter_ustr (дата звернення: 15.07.2020).

223. Пухтинський М. О. Сучасні проблеми трансформації муніципальної влади в контексті євроінтеграції України. *Проблеми теорії конституційного права України.* За редакцією Ю. С. Шемшученка. Київ: Парламентське вид-во, 2013. С. 411–437.

224. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. 380 с.

225. Резнік О. Громадянські практики : поняття, структура та форми прояву. *Соціальні виміри суспільства.* Київ : ІС НАН України. 2009. Вип. 1 (12). С. 242–255.

226. Реформа децентралізації влади в Україні. URL: <http://decentralization.gov.ua/> (дата звернення: 15.09.2020).

227. Риккерт Г. Границы естественно-научного образования понятий. Санкт-Петербург: Наука, 1997. 532 с.

228. Русин М. Перший україно-польський політолог і філософ. *Хроніка-2020.* 2000. Вип. 37–38. С. 179–181.

229. Савенок С. В. Сучасні підходи до реформування адміністративно-територіального устрою в умовах об'єднання територіальних громад. *Державне управління: теорія та практика.* 2017. № 1. С. 112–119.

230. Саврасова-В'юн Т. О. Наукові підходи щодо вивчення феномена громадянської активності. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/2009_74_2/32.pdf. (дата звернення: 17.08.2020).

231. Самчук З. Визначеність ідейно-світоглядних пріоритетів як фактор становлення українського соціуму. *Духовне життя українського суспільства : теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку*: монографія у 3-х кн. За ред. М. Михальченка та В. Скотного. Кн. 2. С.93–98.

232. Світ Громад: інтернет-сервіс. URL: <http://woc.org.ua/about> (дата звернення: 21.09.2020).

233. Семенченко Ф. Г. Органи місцевого самоврядування як суб'єкти організації політичної влади. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2014. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttrpdu_2014_1_26 (дата звернення: 21.09.2020).

234. Семигіна Т. В., Лиховид Д. О. Колективне наснаження і самоорганізація територіальної громади. *Наукові записки НаУКМА*. 2015. Т. 175: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. С. 70–74.

235. Семигіна Т. Робота в громаді: практика й політика. Київ: Видавничий дім «КМ Академія». 2004. 180 с.

236. Сила В.Г. Соціальна роль громади в умовах трансформації українського суспільства: дис. ... канд. філос. наук. Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Чернігів, 2016. 213 с.

237. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : у 2 т. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 2. 547 с.

238. Словник синонімів української мови : в 2 т. А. А. Бурячок та ін. Київ: Наукова думка, 2006. 378 с.

239. Слосанська Г., Поліщук В. Соціальна робота в громаді за кордоном: історія та сучасні тенденції розвитку. *Social work and education*. 2019. Vol. 6, No. 4. С. 390–407. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socworkeduc_2019_6_4_7 (дата звернення: 22.09.2020).

240. Сморгунов Л. Сравнительная политология. : учебник для академического бакалавриата. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Издательство Юрайт, 2019. 417 с.

241. Содомора П. Соціальна природа людини в Аристотеля, Августина і Томи. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 4. С. 55–62.
242. Сорокин П. А. Система социологии. Социальная аналитика: учение о строении сложных социальных агрегатов. Москва : Наука, 1993. Т. 2. 688 с.
243. Спільнота практик місцевого самоврядування. URL: <http://udl.despro.org.ua> 7 (дата звернення: 22.10.2020).
244. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские. Пер. с англ., ред. Н. Рубакин. Минск: Современный литератор. 1998. 1408 с.
245. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід монографія. В. Бурлачук та ін.; ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненка ; НАН України, Ін-т соціол. Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. 244 с.
246. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. В. Ф. Солдатенко (кер.) [та ін.] ; НАН України; Ін-т політології і етнопонаціональних досліджень. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 536 с.
247. Тараненко Г. Г Соціальний капітал: світові тенденції та перспективи розвитку в Україні. *Світова економіка та міжнародні відносини*. Київ : Інтелект XXI, 2014. № 3. С. 35–43.
248. Територіальна громада як базова ланка адміністративно-територіального устрою України: проблеми та перспективи реформування. Аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2016. 61 с.
249. Територіальні громади в умовах децентралізації: ризики та механізми розвитку. За ред. Кравціва В. С., Сторонянської І. З. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України, 2020. 531 с.
250. Технології активізації громади: методичний посібник. За заг. ред. О. В. Безпалько. Київ, 2006. 90 с.
251. Тимечко І. Територіальна громада у транскордонному просторі: чинники, закономірності, пріоритети розвитку: монографія. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України», 2019. 444 с.

252. Тихонравов Ю.В. Основы философии права. М.: Вестник, 1999. 609 с.
253. Тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. Л. П. Коврига, Т. В. Ковальова, В. Д. Пономаренко ; за ред. В. С. Калашника. Харків: Белар-книга, 2005. 992 с.
254. Токарська А. Еквіполентність метатексту правової комунікації юриста. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2017. № 861. С. 208–212.
255. Токарська А. Комунікативна стратегія законотворчої і законодавчої діяльності: навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 244 с.
256. Токарська А. Навчально-методичний посібник із філософсько-юридичної культури наукового тексту. Львів, 2020. 220 с.
257. Токарська А. С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння : автореф. дис. д-ра юрид. наук : 12.00.12. Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2008. 35 с.
258. Токвіль де А. Про демократію в Америці. Київ : Всесвіт, 1999. 590 с.
259. Третій простір для активної громади. URL: <http://samoorg.com.ua/blog/2016/07/13/tretyi-prostir-dlya-aktivnoyi-gromadi/> (дата звернення: 21.09.2020).
260. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології. Київ : Дух і літера, 2005. 262 с.
261. Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна». База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/file/text/33/f439014n8.pdf> (дата звернення: 17.09.2020).
262. Україна: Підсумки Революції Гідності. Як змінилася країна і народ. URL: <http://www.gfk.com/uk-ua/rishennja/news/ukraine-pre-and-post-war/> (дата звернення 22.09.2020 р.).

263. Українська радянська енциклопедія: в 12-ти томах. За ред. М. Бажана. 2-ге вид. Київ: Головна редакція УРЕ, 1974-1985. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0012646> (дата звернення 21.08.2020 р.).

264. Улановський А. Конструктивизм, радикальний конструктивизм, соціальний конструктивізм: мир як інтерпретація. *Вопросы психологии*. 2009. № 2. С.35–45.

265. Філософія права: Учебное пособие. Отв. ред.: Н.Н. Черногор, О.Ю. Рыбаков; Ин-т законодат. и сравнит. правоведения при Правительстве РФ. Москва: Статут, 2018. URL: http://www.consultant.ru/edu/student/download_books/book/filosofiya_prava_uchebnoe_posobie_otv_red_nn_chernogor_ouy_rybakov/ (дата звернення: 21.09.2020).

266. Філософія політики. Хрестоматія : у 4 т. Упоряд. В. П. Андрущенко (кер.) та ін. Т. І. Київ : Знання України, 2003. 364 с.

267. Філософія прав людини. За редакції Ш. Госепата та Г. Ломана; Пер. з нім. О. Юдіна. Київ: Ніка-Центр, 2008. 320 с.

268. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. За ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.

269. Філософія права. За ред Дж. Фейнберга. Київ: Основи, 2007. 1256 с.

270. Філософія права: навч. посіб. О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

271. Філософія права: навч.-метод. посіб. О. О. Бандура, В. М. Вовк, М. В. Костицький, Ю. С. Симон та ін. За ред. акад. М. В. Костицького. Київ: КНУВС, 2007. 160 с.

272. Філософська антропологія в контексті сучасної епохи. О. Булатов, В. П. Загороднюк, К. С. Малев, Л. А. Солонько. Київ: Стилос, 2001. 245 с.

273. Філософський словник соціальних термінів. Упоряд. В. П. Андрущенко. 3-те вид., оновл. Харків : Р.И.Ф., 2005. 672 с.

274. Франко І. Я. Що таке поступ. Твори: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. 574 с.
275. Фукуяма Ф. Доверие : социальные добродетели и путь к процветанию Пер. с англ. Д. Павловой. Москва: Аст: Ермак, 2004. 730 с.
276. Хабермас Ю. Гражданство и национальная идентичность. Демократия. Разум. Нравственность. Москва, 1995. 250 с.
277. Циппеліус Р. Філософія права : Підручник. Київ: Тандем, 2000. 300 с.
278. Цицик О. Громадянська активність як запорука підвищення дієздатності територіальних громад. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2020. Т. 7. № 4. С. 116–125.
279. Цицик О. Дефініція «громади» у науковому дискурсі: теоретико-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2019. Вип. 21. № 911. С. 89–98.
280. Цицик О. Філософсько-правова аксіоматика розвитку громади. *Європейські перспективи*. 2018. №3. С. 12–17.
281. Черниш Н. Соціологія: курс лекцій. Львів: Кальварія, 1996. 543 с.
282. Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений: в 15-ти т. Москва: ГИХЛ, 1950. Т. 5. URL: <http://www.ngchernyshevsky.ru/bibliography/Oeuvre/Collected-Works/> (дата звернення: 17.05.2020).
283. Чикаренко І. Кластерний підхід в управлінні економічним розвитком муніципального утворення. *Державне управління та місцеве самоврядування: збірник наукових праць*. 2010. Вип. 4 (7). URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dums/2010_4/10ciarmu.pdf (дата звернення: 07.09.2020).
284. Шаповал М. Загальна соціологія. Київ : Український центр духовної культури, 1996. 368 с.
285. Шахрай В. М. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. *Український соціум*. 2008. № 2. С. 123–134.

286. Шевченко А. О. Правова природа і статус територіальної громади: доктринальний аспект. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 3. С. 332–343. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknvvs_2017_3_30 (дата звернення: 17.07.2020).

287. Шевченко В. І. Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії : теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у ВНЗ. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант», 2007. 244 с.

288. Шевченко В. Українська філософія в системі українознавства: теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у ВНЗ. В. Шевченко. Київ: ДП «видавничий дім «Персонал», 2008. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Shevchenko_Volodymyr_Isakovych/Ukrainska_filosofia_v_systemi_ukrainoznavstva/ (дата звернення: 19.05.2020).

289. Щербакова Н. В., Мандзій М. В. Транзитивне суспільство: роль філософії в ньому. URL: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/7804/> (дата звернення: 22.09.2020).

290. Щербина Н. Ф., Махінла Ю. Б. Політико-ідеологічний плюралізм в сучасній Україні: теоретичні й практичні аспекти. *Молодий вчений*. 2016. № 4. С. 327–332.

291. Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории). К.: Лыбидь, 1991. 199 с.

292. Янів В. Донцов Дмитро. *Енциклопедія українознавства*. Київ, 1994. Т. 2. С. 575–576.

293. Bundesverfassungsgesetz (Austrian Constitution). Rechtsinformationssystem des Bundes. URL: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erw/ERV_1930_1/ERV_1930_1.pdf (дата звернення: 19.09.2020).

294. Burt R. S. Structural Holes versus Network Closure as Social Capital. University of Chicago and Institute Europeen d’Affaires (INSEAD). May, 2000. 144 p.

295. Constitution of Serbia. URL: https://ru.qaz.wiki/wiki/Constitution_of_Serbia (дата звернення: 23.09.2020).
296. Constitution of the Republic of Bulgaria. National Assembly of the Republic of Bulgaria. URL: <https://www.parliament.bg/en/const> (дата звернення: 19.09.2020)
297. Constitution of the Republic of Estonia. URL: <https://www.president.ee/en/republic-of-estonia/the-constitution/index.html> (дата звернення: 19.09.2020).
298. Constitution of The Republic Of Poland. URL: <https://wipolex.wipo.int/en/legislation/details/7539> (дата звернення: 19.09.2020).
299. Gellner E. Postmodernism, Reason and Religion. London: Routledge, 1992. 325 p.
300. Hillery G.A. Definitions of community: Areas of agreement. *Rural Sociology*. New York, 1955. pp.111–123.
301. Jonassen C.T. Community typology. *Community Structure and Analysis*. New York, 1959. 159 p.
302. Keeter S. The Civic and Political Health of the Nation: A Generational Portrait. URL: http://www.civicyouth.org/research/products/Civic_Political_Health.pdf (Дата звернення 22.09.2020 p.).
303. Kuzio T. Tran Transition in Post-Communist States: Triple or Quadriple? *Politics*. 2001. № 21 (3). pp. 168–177.
304. Les Constitutions de la France. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/la-constitution/les-constitutions-de-la-france> (дата звернення: 19.09.2020).
305. Measuring social capital: an integrated questionnaire. Christiaan Grootaert... [et al.]. p. См. URL: <https://www.abebooks.com/book-search/title/la-philosophie-bergsonienne-etudes-critiques/author/maritain-jacques/> (дата звернення: 10.05.2020).

306. Oldenburg R. *The Great Good Place*. New-York: Marlowe and Company, 1991. 367 p.

307. Ostrom E. *Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic System*. Prize Lecture Slides, December 8, 2009. URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2009/ostrom/lecture/> (дата звернення: 15.09.2020).

308. Ostrom E. *Collective Action and the Evolution of Social Norms*. *The Journal of Economic Perspectives*. Vol. 14, No. 3. 2000). pp. 137–158.

309. Ostrom E. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press, 1990. 270 p.

310. Putnem R. *Who Killed Civic America?* Prospect. 1996. March. URL: <https://ru.scribd.com/document/358096005/Putnam-1996-Who-Killed-Civic-America> (дата звернення: 17.08.2020).

311. Spanish Constitution of 1978. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Spain_2011.pdf?lang=en (дата звернення: 19.09.2020).

312. The Constitution of Finland. URL: <https://finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990731.pdf> (дата звернення: 20.09.2020).

313. The constitution of the Principality of Andorra. URL: http://www.andorramania.com/constit_gb.htm (дата звернення: 23.09.2020).

314. *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier* (1993). URL: <http://www.rheingold.com/vc/book> (дата звернення: 24.10.2020).

315. Ustav Republike Hrvatske. URL: <https://archive.is/20130504135515/worldconstitutions.ru/archives/107> (дата звернення: 23.09.2020).

316. Ustava Republike Slovenije. *Official Gazette of the Republic of Slovenia*, No. 33/91-I. URL: <http://www.us-rs.si/legal-basis/constitution/?lang=en> (дата звернення: 19.09.2020).

317. Viver C. Centralisation and decentralisation trends in Spain. An assessment of the present allocation of competences between the state and the autonomous communities. *Decentralizing and Re-centralizing Trends in the Distribution of Powers within Federal Countries*. Barcelona. 2008. P. 155–177. URL: <https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2012-1-page-325.htm> (дата звернення: 09.10.2020).

318. Wilson D., Game Ch., Leach S., Stocker G. Local Government in the United Kingdom. Houndmills, 1999. 389 p. URL: <https://eprints.soton.ac.uk/47262/> (дата звернення: 19.08.2020).

319. Wendt A. Social Theory of international relations. Cambridge University Press, 1999. 429 p. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/social-theory-of-international-politics/0346E6FDC74FECEF6D2CDD7EFB003CF2> (дата звернення: 09.10.2020).

320. World Bank (2017), «The changing wealth of nations: measuring sustainable development in the new millennium». URL: <http://siteresources.worldbank.org/ENVIRONMENT/Resources/ChangingWealthNations.pdf> (дата звернення: 19.10.2020).